

Fijumanske priče

Lukežić, Irvin

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **1991**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:168079>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-31**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Trvin Lukežič

**FIJUMANSKE
PRICE**

Irvin Lukežić rođen je 1961. godine u Rijeci. Diplomirao je 1983. godine na Pedagoškom fakultetu u Rijeci, gdje je trenutno zaposlen kao pripravnik / mladi istraživač.

Dosad je objavljivao u časopisima »Dometi«, »Istra«, »Rival«, »Fluminensia«, dnevniku »Novi list«, tjedniku »Novi tjednik« i drugim sličnim publikacijama. Bio je urednikom »Grobničkog zbornika« (1988).

Posebna izdanja, knjiga 100

Uredio Ljubomir Stefanović

Opremio Ivo Marendić

Recenzenti: *dr. Darko Gašparović*
dr. Milorad Stojević
dr. Petar Strčić

Irvin Lukežić

FIJUMANSKE PRICE

YU ISBN 86-7071-137-0
© Irvin Lukežić, Rijeka, 1/1991

IZDAVAČKI CENTAR RIJEKA
RIJEKA 1991.

Osnovni porez plaća se po stopi od 3% na promet proizvoda temeljem Zakona o privremenim mjerama o porezu na promet proizvoda i usluga te mišljenja Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske kl. oznaka 612-10/91-01-159 ur. broj 532-03-1/91-01 od 19. siječnja 1991. godine.

Lauri

Katalogizacija u publikaciji – CIP
Naučna biblioteka Rijeka

UDK 886.2-4.09

LUKEŽIĆ, Irvin

Fijumanske priče / Irvin Lukežić. – Rijeka : Izdavački centar
Rijeka, 1991. – 212 str. ; 20 cm. – (Posebna izdanja ; knj. 100)

Bibliografija: str. 197-199. – Kazalo imena: str. 201-210

ISBN 86-7071-137-0

»Sve je u tom gradu bilo muzikalno; svi su pjevali, svirali frulu i liru. Njihova etika i politika, njihova teologija i kozmologija bile su sagrađene na muzičkim osnovama; da, čak su i njihovi liječnici liječili bolesti glasovima i melodijama.«

Wieland, Povijest Abderićana

»Treba otkriti zabludu, a ne istinu.«

Carlo Suares

Posljednje zrake ranog listopadskog sunca stidljivo su prodirale kroz stakla mračne i smrdljive mansarde starog senjskog konvikta a njihov umirući sjaj slabašno je osvjetljavao unutrašnjost mračne izbe. Soba je prazna, prašnjava i tiha. Odněkud iz daljine čuju se živahni kliktaji galebova. Sve je polako tonulo i nestajalo u prvom sutonskom snu, posvuda je vladao lelujavi mir ustajalog zraka.

A onda se desilo nešto što je narušilo tu spokojnu agoniju. Škripa gnjilih šarki, štropot koraka i ubrzano disanje najavili su dolazak neobične spogobe. Svjetlost lukijerne obasjavala je sasvim blijedo dječeačko lice. Blistaju velike crne semitske oči. Kao u Georgesa de La Toura, svjetlo voštane svijeće zastrte rukom u prvom planu slijedi put meditacije žene iz Magdale. Zatim je lampa zaplamsala s nekoliko nervoznih plamičaka, neznanac je sjeo i pažljivo razmotao veliki svežanj novinskog papira. Crne su se oči sada mogle udubiti u sadržaj štampanog štiva.

Iskrice.

»Dopo le elezioni. La situazione.
Abbasso Batthyany! Abbasso Maylender! Abbasso Szapary!
Abbasso l'Ungheria! Abbasso Barčić! Abbasso Wallusching!
Abbasso Gelletich! Abbasso Bakarčić! Abbasso la Croazia!
Abbasso Grossich! Abbasso Toth! Abbasso l'Adria! Abbasso Steinacker! Abbasso Pallua! Abbasso Dall'Asta! Abbasso Kopaitić! Abbasso l'Ungaro Croata! Abbasso Weinhardt!
(abbasso lui prima di tutti!) Abbasso gli Ungheresi! Abbasso i Croati! Abbasso gli Ebrei! Abbasso i Cattolici! Abbasso i liberali! Abbasso i clericali! Abbasso i verdi! Abbasso i blù!
Abbasso la Cartiera! Abbasso le Torpedini! Abbasso la Borsa! Abbasso il Commercio! Abbasso le Fabriche! Abbasso la Navigazione grande e piccola! Abbasso i croati oportuni-

sti! Abbasso i croati radicali! Abbasso Kankovsky! Abbasso Luppis! Abbasso il »Magyartengerpart«! Abbasso la »Bilancia«! Abbasso il »Novi list«! Abbasso! . . . prego un bicchier d'acqua!»

Dječak prasnu u tako silovit smijeh te se plamen svjetiljke utrvu istog trena. Sada je taj smijeh odzvanjao u tamnom tavanskom mraku gotovo dijabolično.

I sve ovo, međutim, ne bi ni bilo toliko značajno – ma log Mefista mogli smo i izmisliti – da se ne radi o šesnaestogodišnjem Janku Poliću koji upravo u rukama drži primjerak Supilova »Novog lista«! Evo ga, pali svjetiljku, prestao se smijati i opet zauzima pozu duboke koncentracije svojstvene pažljivim čitateljima.

O odnosu Kamova prema Supilu rečeno je do danas malo a još manje se o tome pisalo. Razlog za to svakako treba tražiti u činjenici što za ispitivanje ovih relacija gotovo da i nema relevantnih podataka. Ovdje se na prvi pogled sudaraju dva oprečna svijeta, jedan književnik i jedan političar. Ali ipak nije baš posve tako. U pismu bratu Vladimiru koje Kamov piše kao gojenac senjskog Ožegovičianuma otkriva se nešto sasvim drugo.

»Zapamtimo dakle – veli Kamov iznoseći svoje mišljenje o suštini narodne slobode – da svijest daje smisao za slobodu, smisao za slobodu daje rad i žrtve, a rad i žrtve daju tek faktično slobodu. To je moje uvjerenje, koje mi je razmišljanje dalo, a na razmišljanje me potakla povijest, pa to vidimo u svih naroda. A da me još bolje shvatiš, to evo znaj, da ja vjerujem u svijest hrvatskoga naroda, dakle vjerujem i u slobodu njegovu. A priznat će svatko, da se svijest danas ipak širi, iako, kako rekoh, ne radimo baš za nju. Tu mislim one koji znaju o slobodi najviše govoriti, a ima ih između naših političara dosta. A naprotiv Spinčić, Laginja, Supilo itd. rade dosta, mnogo. To daje nade, samo je ona trvenja nesloga kano da ruše. No narod se daje varati, ali se daje i osvijestiti, pa da vidimo, kome će svanuti crni petak, a donle se strpimo. To će doskora i biti . . . Ne poričem, da bi se i čudo moglo zbiti ali su dandanas čudesa neobična, pa zašto da vjerujemo u čudo, kad nam zbilja daje najbolju nadu? – A da je tako, daje li Bog, vidjet ćeš . . . To sam ti imao reći, pa ti reci, je li pravo, je li krivo. Ne slijedi, dakle, da je bolje, da ne čitam novina, već prema onome, što gore spomenuh reći bi, da ih baš moram. Zato

sam se i pobrinuo za »Novi List«. To ti je tako: Ostanem li u konviktu, što ne bih baš želio, to ću pristupiti tajnome društvu, što ga bolji konviktarci imaju i primaju više novina. Plaća se na mjesec 10 novčića.« (Senj, 30. listopada 1901)

U »Iskopinama« koje je Nikola Polić posvetio uspomenama na pokojnog brata naći ćemo još jednu potvrdu odnosa Kamov-Supilo.

»Sazrijevaajući u vjerskom i idejnom pogledu, sazrijeva on (tj. Kamov op. I. L.) i politički već kao petoškolac, kako se to vidi iz prepiske s bratom Vladimirom. U godini 1902. (kad je khuenovština u najvećem zamahu i kad je u Zagrebu inscenirana ona razbijačka frankovačka demonstracija protiv Srba) od svih naših razvikanih političkih vikača odvaja jedino Frana Supila kao dalekovidnog, a Spinčića i Laginju kao narodne ljude i nekorumpirane. O Radiću je imao već onda šaljivo mišljenje.«

Iste godine Janko piše programatski politički govor »Riječ sakupljenim omladincima« koji se imao pročitati na tajnom sastanku u Lokvama. Ova Kamovljeva oracija pisana je krajnje angažirano i žučno, u njoj autor veliča borbu za nacionalni opstanak kao uzvišeni cilj svakog progresivnog čovjeka jer se u njoj krije »velika jedna ideja napretka«; otvoreno se napada jalova inteligencija tadašnje Hrvatske i bodri napredna omladina koja bi imala preuzeti vodeću ulogu u toj političkoj borbi a ako se to ne uspije ostvariti, preostaje »smrt narodnom bivstvu«.

I Matoš u nekrologu veli za Kamova: »Od naših javnih ljudi najvolio je gg. Supila i Milana Marjanovića.« (Vijenac, 1910)

Sve ovo zapravo još ništa ne objašnjava; veza Kamov-Supilo samo se naslućuje. Prvo moramo pokušati razumjeti bit sredine iz koje Kamov izrasta. Pođimo redom.

Pečine.

Što znači roditi se na sušačkoj periferiji posljednjih decenija devetnaestog stoljeća?

Duhovno ozračje Kamovljeva djetinjstva i rane mladosti tvorevina je čudne mezalijanse dvaju svjetova međusobno potpuno različitih, svijeta oca, Ante Polića, sušačkog veletrgovca/posjednika i svijeta majke, Gemme rođene Gerbaz.

Gemma pripadaše riječkom imućnom građanstvu (obitelj Gerbaz ubrajala se u fijumanske patricije) koje je u personi Hvaranina Ante Polića vidjela dotepenca, čovjeka niže vrste («un morlacco»). Ledeni prezir, uzrokovan akutnom ksenofobijom, osjećao je od riječkog dijela obitelji tijekom svih četrdeset godina trajanja ovog inače mirnog i stalozenog braka. Gemma je bila dobro odgojena građanska žena, pomalo introvertna, samozatajna, marljiva i prilično načitana. Nikola, njeno najmlađe dijete, mnogo godina poslije nje-ne smrti piše:

»Majka je, priznajem, i suviše trošila, ali ne na ženske kostime i šešire, nego na djecu da budu zadovoljna i – po njezinu mišljenju – sretna. Dok smo polazili pučku školu, odijevala nas je u fantastične kostime po svom ukusu, pa su nam se ostali daci podsmijavali i prstom upirali u nas. Otac je sve te suvišne troškove primjećivao i strpljivo podnosio, iako je već bio uvjeren da se sprema rasulo. Majka se mnogo bavila kućnim poslovima, pa je sama mijesila kruh, a imala je dvije sluškinje na raspolaganju. Ako nije čitala neku knjigu, plela je čarape ili bi odlazila u bližnju šumicu da bere šparge, uvijek u pratnji kućnog psa Sultana, već ostarjelog ovčara. Vladala je kuhinjom kao vrsna kuharica koja je položila kuhinjski ispit u riječkoj akademiji »bonkulovića« (sladokusci). S nama, djecom, govorila je riječkom hrvaštinom a s ocem je govorila i vodila prepisku samo na talijanskom.« (Iskopine)

Fotografija Jankova oca otkriva lice s bradicom à la Gambetta, blagi, zapravo, plahoviti pogled i krhku tjelesnu konstituciju. Bio je to čovjek velikog ugleda u sušačkim posjedničkim krugovima ali bez dovoljno ambicija i poslovne ustrajnosti. Iako je prema društvenom statusu pripadao imućnom sloju, on nikada nije pokazivao sklonosti k stvaranju vlastitog imagea uglednika, niti bi bio u stanju valjano odigrati ulogu strogog patera familiasa s pripadajućim mu autoritetom. Duboko u sebi ovaj dobri, ozbiljni i tolerantni čovjek bio je, zapravo, potpuno rezigniran, bespomoćan i uglavnom melankoličan. Njegov lik pojavljuje se u Kamovljevoj autobiografskoj noveli »Žalost«:

»Oca sam očekivao s velikom ljubopitnošću. Hoće li on plakati? Otac je dosta star, prosijed i ozbiljan. Nikada se ne šali. Ako se igramo, on onda kaže: 'Zašto ne uzmete u ruke školsku knjigu?' Koliko nam je puta rekao da nismo

već djeca i kad ćemo postati ozbiljni? 'Ja sam, rekao je meni, u tvojim godinama radio već u kancelariji, a ti plačeš, ako ti dadem prepisivati najkraće pismo'. Naš je otac uopće strog i pristojan, on kažnjava pogledom i šutnjom.

No majka mu je već više puta rekla: 'Ti njih (tj. nas) ne ljubiš, ni oni ne ljube tebe'.

Kako će se sada on držati?

Ulazi s popom. Mrk je i zlovoljan. Obrve mu se ježe, brada mu se trese; usne mu stisnute, usta raširena. Ja sam se njega oduvijek bojao, sad ga se bojim još više. Pokojnu je sestru volio najviše, jer je bila najozbiljnija i najtiša. Sada ne gleda ni u koga, mene je samo kratko ošinuo pogledom, kao da sam mu kriv. Strašan je. Ide čvrstim koracima i sve se sobe tresu. Šešira nije skinuo. Ja ga se bojim.

Da zaplačem sada, bogzna, bi li me on grdio? On mi je toliko puta rekao da sam tvrdoglav, prokšen, razmažen, da me je majka iskvarila, da plačem za svaku tricicu kao dijete i da nisam muško. Zato ga ne ljubim. Ja ga se bojim i štujem ga.

Stao je kod postelje. Vidim mu pleća. Zgrbio se. Šešir je bacio na fotelju. Pop nešto šapće i pravi nekakve znakove. Otac se ne miče. Dokle će stajati tako? Tko je on?

Gle ga! Okrenuo se, zarumenio i uhvatio za kose. Kašalj ga guši. Lice mu je mokro, čini mi se od znoja. Bacio se na fotelju i zgnječio šešir. Novi šešir. Rida.

Ono je – on. Dakle, ipak! I on – plače. A mene je grdio . . . Meni se rugao. A on, eno čupa kose i udara se po glavi zgrčenim šakama. Tako! Tako!

Pop ga tješi. Otac nije strašan. Ja ga se ne bojim. On se guši od kašlja i plača. Tako! Tako!

Radi li on tako jer ga boli ili – 'samo tako'? – Da se pokaže? Nije li on uvijek bio ozbiljan 'samo tako'? Da se pokaže . . .«

Evo posla za sljedbenike gospodina Freuda!

I sada se otvara improvizirani zastor u jednoj od soba Polićeve kuće na Pećinama, pojavljuje se Kasije u spavaćoj košulji noseći u ruci vrčinu. Kroz vrata upada Jago kojeg je Otelo udario vritnjakom.

JAGO (s mačem u ruci):

Orko dio! Vrag ga zel!

Ma je bedast ovi Otelo.
Kako me je hitil van!
Asineccio, fiol d'un can!
A njegova Desdemona
Pravi vrug od žene! (Vitla mačem)

OTELO (ulazi):

Co, cos ti fa con quella spada?

JAGO (tura mač u korice):

Me volevo far' la barba!

Prizori ovi dešavali su se obično u intervalu između popodnevnog čaja i zvonca koje bi upozoravalo da je večera u trpezariji postavljena. Za vrijeme kućnog teatra najviše su se posluživali linceri, voćne konfete ili pak roščići od oraha s malo, sasvim malo cimeta budući da to djeca najviše vole. Nedjeljom opet, vladao je običaj da predstava bude zamijenjena jednom dugom, nadasve zdravom šetnjom poslije obilnog blagdansskog objeda u pratnji vjernog Sultana. Jan-ko, kojega ovaj oblik rasonode nije osobito oduševljavao, vrijeme predviđeno za zdravu šetnju posvetio bi uredničkom poslu oko pripreme najnovijeg broja internog kućnog lista »Soko list za zabavu i pouku« za koji je pisao razne pripovijesti historičkog tj. patriotskog karaktera à la Šenoa, satiričke i isto tako patriotske pjesni te članke o politici koji obilovahu citatima starčevićanskim i dokazivahu ortodoksnu pravašku orijentaciju: doista, pisalo je ondje, »čovjek je društveno živinče iliti kako veli Aristotel zoon politikon«.

I dok »Vojomir Trsatski« skicira svoje prve literarne umotvore ili poput ostale pečinske mularije izvodi bravurozne varijacije na temu skakanja u more s grota na Glavano-
vu (jedan od likova u »Djevici« aliter 'samostanskoj drami', Ivo, kaže u drugoj sceni: »Obidoh kuću. Nema nikoga. Milka je u štali. Slave je pošao niz brijeg. Stao je tamo i promatra onu pećinu. Misli možda, kako bi onome kamenu dao socijalnu tendensu. Ja ne. Ja mislim: odanle bi mogao Solnes skočiti naglavce ko primorska mularija i zaroniti u ovu baru našeg djevičanskog, neregulisanog tla . . .«), tamo, na drugoj, desnoj obali Rječine dešavaju se nesvakidašnje stvari. Rijeka, naime, upravo doživljava najveći privredni uspon u svojoj povijesti.

Od samog početka Rijeka je grad u kojem vlada praktičan i poduzetan duh, u njemu žive i uspijevaju prije svega ljudi s izuzetnim njuhom za trgovinu. Trguje se ribama, školjka-
ma, žitom, drvetom, vinom, lađama, nakitom, brodskom opremom, tkaninama, skupocjenom robom, zemljom i ukratko svime što je št a b i l o i m o b i l o pod kapom nebeskom. Trgovalo se i drugdje tim istim dobrima, ali ipak ne toliko koliko u Rijeci.

Pogledajmo samo trgovinu vinom u 15. stoljeću: iako grad u to vrijeme broji jedva dvije tisuće stanovnika, u njemu postoji čak osam krčmi!

O osjećaju za materijalne, konkretne i, uopće, novčane vrijednosti među ljudima koji žive u ovom podneblju izvrsno svjedoči jedan trsatski dokumenat nastao 7. ožujka 1663. a koji se čuva u Historijskom arhivu u Rijeci (»Trsatska pravda«); paron Matij Blečić sa svojim sinom popom Lovrencom i ženom Marijom prodaje komad zemlje paronu Colli i njegovoj ženi Luciji – stranke su se sporazumjele da će vrijednost za izvršenu prodaju iznositi sto dukata » . . . kojih dukat sto Paron Zvan Colla i xenu gniegou Luçe ondi na stolu ù tulikih cikinih, Vgrinich tolarih, i quatnih sbrojij, sborssa, i propisa do sue summe dkt. 100 à Paron Mattij Blecich, suoiimi rukami receni pinezi do beça, i soldina ksebi potegnu, ù facolich zaueza, i zepp suoi postaui, oziuaijuchi se i sinom suosjim daieye potpunoma sue ù do-broi, kako visse munidi prijel . . .« Pisac ove isprave pop Mikula Antičić vrlo je slikovito dočarao ono što u trgovini predstavlja ključnu, upravo dramatičnu situaciju: brojanje novca. Ova dva parona najvjerojatnije su poslije konvencionalnog stiska ruke uspješan završetak posla proslavili u jednoj od obližnjih oštarija. Pisar, naravno, o tome nije ništa zapisao jer to već zalazi u tajne, poslovne tajne pisarske profesije.

»*Ad hoc ut locus iste noster fiat opulentior et Sermi crescant Regis datia ex multitudine mercatorum isthuc propter suarum mercantiarium expeditam solutionem cum eorum mercibus magis confluentium.* . . .« (U svrhu, da bi naš grad bio što bogatiji i da našem kralju porastu prihodi od daća množinom trgovaca, koji će dolaziti ovamo u što većem broju svojom robom radi brze isplate njihove robe, određujemo . . .) Ovo su riječi cara Ferdinanda po milosti božjoj kralja Ugarske i Češke, Dalmacije, Hrvatske etc. etc. kojima počinje član 53. iz Druge knjige građanskih parnica Statuta grada Rijeke pisanog u Beču 1530. pod naslovom »O kupovanju trgovačke robe i o isplatama trgovcima za njihovu robu« (to je onaj isti status s odredbama o zabrani bacanja leševa na ulice, ranjavanju iz samostrela te o plesu i zabavama gospođa). U osamnaestom stoljeću u Rijeci već naveliko posluju manufakture; Caesarea privilegata societas commerciorum orientalium (Carska privilegirana orijentalna kompanija od 1719. do 1730. g.) pod pokroviteljstvom cara Karla VI, koja tu podiže tvornicu svijeća »na venecijanski način« i manufakturu užadi, a Marija Terezija 1750. osniva privilegiranu »Trgovačku kompaniju Trst i Rijeka« sa sjedištem u Anversu i glavnim područjem djelovanja na Rijeci (ovo je bilo najveće kapitalističko poduzeće ne samo Hrvatske nego i austrijskog carstva u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća) u čijem je interesu podignuta rafinerija šećera. »Nama je potrebno za naše sirovine tržište, veliko svjetsko tržište – kaže Lajos Kossuth u svom programatskom govoru održanom 20. kolovoza 1846. na glavnoj skupštini Vedegylela (Zaštitnog društva) – jer mi možemo tri puta toliko proizvoditi, kad jednom bude mogućnosti za plasiranje i za tržište; ali mi to ne možemo tražiti u glavnom gradu agrarne monarhije, koji broji 400.000 duša, već na onom svjetskom tržištu, kojemu se vrata otvaraju u Rijeci i Bakru. Dajte nam da sagradimo tamo željeznicu i tom željeznicom više smo učinili za naše poljodjelstvo, više za nagradu truda našeg poljoprivrednika, nego da smo učinili snabdijevanje kruhom i mesom deset gradova kao Beč regalnim pravom naše zemaljske gospode iako ne mogu osporiti, da su Bečani s obzirom na njihov broj ipak dobri kupci . . . A ipak nailazi riječka željeznica na opoziciju vladajuće strane.« Rijeka je grad podignut na stranim privilegijama.

Ove privilegije neposredno su utjecale na pojavu oligarhijske vlasti: od 1530. do 1848. Rijekom je upravljalo za-

stupstvo (representanza) od pedeset patricija, najodličnijih i najbogatijih obitelji dok ostali građani nisu utjecali na gradske poslove. Patriciji su dakle stoljećima igrali ulogu *classe dirigente* a upravljanje gradom (zapravo dominacija nekolicine bogatih porodica koje čine povlaštenu grupu i koja čuva poziciju društvene moći) bilo je srodno poslovnom rukovođenju. Kao i ostali primorski gradovi Rijeka je svojom pomorskom trgovinom, priširujući neprestano trgovačke veze, vrlo rano stekla razmjerno veći stupanj privredne moći negoli gradovi na kontinentu; ovdje se, prosperitetom trgovine i koncentracijom materijalnog bogatstva u rukama građanstva, ubrzo raspada klasični feudalni poredak i uspostavlja novi *point of view*, novi svjetonazor i sistem mišljenja – trgovac (homo oeconomicus) preoblikuje se postupno u *roi bourgeois*; stvara novi kodeks vrijednosti.

Početkom osamnaestog stoljeća trgovina postaje dominantnom privrednom djelatnošću, vrijeme je to velikih trgovačkih poduhvata, prava trgovačka epoha. »Le commerce fait la marolté du siècle« (Trgovina je ludilo vijeka) piše I. Pinto u djelu 'Traité de la Circulation et du Crédit' (1771) i na kraju dodaje: ». . . od izvjesna vremena govori se jedino o trgovini, moreplovstvu i mornarici« (»Depuis quelque temps il n'est plus question que de commerce, de navigation et de marine«). Jadranskom politikom Karla VI započinje novo razdoblje u životu Rijeke: grad je 1719. proglašen slobodnom lukom, udareni su temelji novom privrednom poretku, osjeća se novi gospodarski polet – Rijeka se polako pretvara u značajan državni emporij carevine i kozmopolis in statu nascendi: sve više ovamo doseljavaju ljudi iz brojnih evropskih zemalja – Nizozemci, Francuzi, Belgijanci, Englezi; podižu se manufakture, primjenjuju se nove ideje i nova otkrića. Riječko građanstvo doživljava svoj novi materijalni i društveni uspon, sve je prisutnija atmosfera »klasičnog« kapitalizma: jozefinski apsolutizam nastavlja državnim merkantilizmom poticati kapitalističke društvene odnose a krajnji cilj jest povećanje političke moći zemlje.

Nova je epoha tražila nove ljude. I uskoro ih pronašla.

»Postoji vrst smrtnika, koje već od antike spominju pod imenom kozmopolita; oni sačinjavaju bez dogovaranja, bez znakova, bez loža, nevezani zakletvom, neku vrstu bratstva,

koje je čvršće povezano od bilo kojeg drugog reda na svijetu. Dođu dva kozmopolita, jedan s istoka, drugi sa zapada, vide se prvi put i prijatelji su, ne – zahvaljujući velikoj trajnoj simpatiji, koje možda ima samo u romanima; ne zato, što ih obavezuju na to zaprisegnute dužnosti, nego zato jer su kozmopoliti. U svakom drugom redu ima lažne ili bar nedostojne braće; u redu kozmopolita to je nemoguće, a to je, čini nam se, nemala prednost kozmopolita pred svim drugim društvima, zajednicama, zadrugama, redovima i bratstvima na svijetu.«

Ovako je pisao o tim neobičnim ljudima njihov suvremenik Johann Christoph Wieland u »Povijesti Abderićana« a kozmopoliti se u povijesti riječke trgovine pojavljuju tek koje desetljeće kasnije, od Napoleonova doba naovamo.

Prvi, a posve sigurno i najveći, u toj galeriji likova jest Andrija Ludovik Adamich (1767–1828) čiji život ima toliko neobičnih detalja da nam se čini da pratimo kakav avanturistički roman. Adamich je sin bogatog industrijalca, veletrgovca i kućevlasnika Simeona porijeklom iz Kranjske (Adamič); vlasnika riječke »Tabakere«. Završivši vojnu i trgovačku akademiju u Beču, ovaj će oštroumni čovjek uskoro nastaviti porodičnu tradiciju i potpuno se posvetiti trgovini. Samostalno se njome počinje baviti od 1799. kada izvozi građevinsko drvo, konoplje i užad za brodove što mu uskoro donosi veliki imetak. U isto vrijeme trguje žitom iz Banata, kranjskim kovinama i uvozi sol na veliko kao glavni dobavljač ovog važnog prehrambenog artikla za austrijsko ministarstvo financija, dakle, ima državni monopol. Za njega je karakteristično da sve poduzima prvi i da ima neograničeno područje djelovanja (izvoz brašna za Brazil, proizvodnja stakla u Mrzloj Vodici; gradi podjednako uspješno brodove i najamne kuće što sve kasnije opet prodaje i kupuje, obće i kombinira *ad nauseam*). Njegov uspjeh toliko je velik da graniči s nevjerojatnim: čini se da se situacija prilagođuje njemu a ne on situaciji; pučka legenda uplela je u priču čak i poznati motiv o zakopanom blagu koje je Adamichev otac navodno pronašao na svom posjedu u Martinšćici i tako se naprasno obogatilo (još i danas može se čuti na Grobinštini priča o nekim Šekondotovima iz Jelenja koji su pronašavši »tursko blago« naprasno postali bogata i ugledna trgovačka familija). Još je nešto simptomatično za Adamicha – potpuna politička indiferencija i veliki lokalpatriotizam. Tako, na

primjer, za vrijeme francuske vladavine u Rijeci zadržava ugarsko državljanstvo (iako bi bilo oportuno da se kao bogati građanin i trgovac pridruži francuskoj revolucionarnoj buržoaziji) istovremeno čineći poslovne ustupke i Francuzima i Englezima. Adamich je najveći i najznačajniji poslovni čovjek što ga je Rijeka ikada imala, njen »najveći sin«. Adamich je trgovački genij non plus ultra; čovjek koji je Njegovom Carskom i Kraljevskom Visočanstvu bečkom caru jednom poklonio pravog pravcatog brazilskog majmuna. U biti bizarna osoba i bajkovit lik.

Adamich je u prvim desetljećima prošlog stoljeća postao idejnim začetnikom velikih projekata (najveći dio njih uspijeva ostvariti tijekom života): on je prvi razumio značaj trgovačkog prometa s unutrašnjošću i potaknuo izgradnju nove velike ceste od Rijeke do Karlovca (Ludovicea, 1813), podigao veliki riječki teatar (djelovao od 1805. do 1883), izgradio tvornicu papira (1821; kasnije su je preuzeli Walter Crafton Smith i Charles Meynier), anticipirao ideje o izgradnji moderne luke i željeznice koje će se ostvariti nekoliko desetljeća poslije njegove smrti. Sve što bi započeo, radio je u širokim potezima, vrlo ambiciozno i s puno dara za raskoš i pompu. Volio je isticati sve svoje uspjehe i garnirati ih fantastičnim detaljima, bio je tipični predstavnik one *grandezze* koja je kasnije toliko puta bila imitirana ali nikad dostignuta, riječkog građanskog vladajućeg sloja koji je kreirao specifičan *Weltanschauung* Rijeke, njen *public opinion*. Njegov teatar, na primjer, mogao je primiti 600 gledalaca, imao je posebnu prodavaonicu kave i tada vrlo suvremeni kazino sa salonom za bilijar a cijela zgrada bila je ukrašena lijepim tapiserijama i zavjesama. Adamič je prvi riječki kozmopolit i značajan diplomat (jedno vrijeme bio je engleskim konzulom u Rijeci a godine 1821. putuje na čelu riječke delegacije austrijskom caru, izlažući mu memorandum sa zahtjevima za gradnju luke, ceste od Rijeke do Trsta i osamostalivanje biskupije), čovjek evropskog kalibra i građanin svijeta (uz pomoć kneza Metternicha uspostavlja i redovnu liniju s Turskom preko riječke luke). Kada je engleski putopisac Evan Turnbull na putu po austrijskim provincijama posjetio Rijeku, zapisao je u svoj dnevnik:

»Grad . . . ima mnogo lijepih ulica i mnoštvo krasnih zdanja od kojih među prvima: kazalište. Ako upitate tko ga je konstruirao, odgovor je: gospodin Adamich. Tko je

izgradio ostale lijepe građevine? Gospodin Adamich. Tko je zasadio ono mnoštvo zelenila, tko je projektirao ove lijepe puteve, tko je podigao ove lijepe obale, tko je sagradio ove lijepe velike kuće? Dobit ćete samo jedan odgovor: gospodin Adamich. Bio sam u srdačnim odnosima s tim čovjekom velikog duha. On doista bijaše pravi umjetnik, pravi majstor svoje sreće. Postavši za kratko vrijeme najbogatiji čovjek svoga grada naglo je povećao svoj imetak. Izvanredna poslovna sreća (Adamicheva) nije utjecala na smanjenje njegovog angažmana u stvarima od općeg interesa niti umanjila veliki duh inicijative.« (Austria, Narrative of travels – London 1840)

Tih je godina ovuda prošao, ogrnut crvenom putnom kabanicom, i najveći putopisac epohe ilirizma, Antun Nemčić. Odsjevši u lokandi stare Cacaničke, ovaj ilirac vidio je na ulicama ribare s crvenim kapama i crnim »marinerama«, radnike živahnog mediteranskog temperamenta a naročito je dirnut narodnim pjesmama na pučkom dijalektu koje u tvornici cigareta pjevaju radnice. Nemčić je posebno zadivljen kazališnom zgradom u kojoj se nalazi kazino uvijek prepun posjetilaca (ima dvije prostorije, u jednoj od njih okupljaju se čisto trgovački krugovi), gdje se pored ostalih čitaju i hrvatske novine. Na drugoj strani, primjećuje Nemčić, iza te raskoši i bogatstva, postoje i starija područja grada koja su »stišnjenja i tmična«. On oduševljeno opisuje mehaničke naprave ondašnje h a r t e r e kao čuda novog industrijskog doba koje je upravo na pomolu, Matkovićev mlin i ostale novogradnje. »I tako se može – zaključuje Nemčić na kraju – očekivati da će poduzetni duh Riječana obrtnost domaću sveđer čvršće utemeljivati.« Ovo zapažanje pokazalo se uistinu dalekovidnim (Putositnice, 1845).

I Adamichevi potomci pokazivali su izrazit smisao za velike javne projekte: njegov unuk, inž. Giovanni Ciotta, bio je dugogodišnji riječki gradonačelnik i izuzetan javni djelatnik – podigao je novo kazalište, inicirao proizvodnju prvih torpeda, uredio novu infrastrukturu Rijeke (putovi, trgovi, tržnica, vodovod), gradio škole tvrdeći »da samo dobra škola može izgraditi dobre građane«.

Devetnaesto stoljeće proteklo je u znaku tri velika privredna imena Rijeke: Gašpara Matkovića, Ignia Scarpe i Luigia Ossoinacka.

Matkovićev život ima mnogo osobitosti koje obično krase junake evropske romantičke književnosti: Gašparovi roditelji željeli su sina učiniti svećenikom, sin bježi od kuće ukrcavši se na jedan engleski brod, neko vrijeme boravi na Kubi u engleskoj službi, vrativši se u Evropu dolazi u Trst gdje se zapošljava kod engleske banke Hause. Ovdje upoznaje mladog engleskog bogataša Waltera Craftona Smitha kojeg uspije zagrijati idejom o preuređenju stare Adamicheve tvornice papira. Smith je, opet, na svom putu po Švicarskoj upoznao bogatog Francuza Charlesa Meyniera s Matkovićevim prijedlozima te su se sva trojica kasnije uortačila. Vrativši se u Rijeku Matković konstruira mlinove na Rječini koji su postali trgovačka poduzeća za promet brašna (postrojenja bijahu podignuta prema najnovijim svjetskim tehnološkim dostignućima). Godine 1844. zainteresirao je nadvojvodu Josipa i peštanske financijske krugove oko Lajosa Kossutha za gradnju željeznice iz Mađarske za Rijeku. U listopadu sljedeće godine Kossuth osobno dolazi u Rijeku kao Matkovićev gost i tom prigodom razgovara s ovdašnjim poduzetnicima o mogućnosti proširenja luke i razvoju brodogradnje. Uz Matkovićevu je pomoć Kossuth, tada već predsjednik mađarske vlade, nabavio u Engleskoj brik »Implacable« koji je poslije zaplijenjen.

Iginio Scarpa, trgovac mletačkog porijekla, nosilac titule kavalijera, diplomat (vicekonzul Danske) i tvorac današnje Opatije (ondje je podigao vilu s velikim parkom nazvanši je imenom svoje žene »Angiolina«, 1844), prvi je počeo gradnju ceste Rijeke – Sv. Petar na Krasu. Scarpa je, zajedno s Matkovićem i kasnije Ciottom, predstavnik one političke orijentacije koja je Rijeku izravno povezivala s Peštom i jedan od tvoraca njene promađarske politike.

Posljednji iz ovog trijumvirata utjecajnih ljudi jest Luigi vitez Ossoinack. Kao najutjecajniji riječki industrijalac Ossoinack je pokrenuo uvođenje linije Rijeke – Liverpool (Firma »Cunard Line«), konstituirao je Società di navigazione »Adria« godine 1881. s kapitalom od dva i po milijuna forinti i subvencijama mađarske vlade (radi toga sklopio je ugovor s kućama Barrel iz Glasgowa, Burns i MacIver iz Liverpoola, Clarkson iz Londona i Schenker iz Beča: »Adria« je trgovala s Mediteranom, Engleskom, Sjevernim morem i Hamburgom), osnovao vlastito plovidbeno poduzeće »Orijent« s dva parobroda za azijsku trgovinu, utemeljio

ljuštionicu riže (1881. riža se uvozila iz Rangoona u mjeri od 30 000 do 50 000 tona na godinu) i podupirao razvoj rafinerije petroleja. Ako je Adamich najveći trgovac što ga je Rijeka dala, onda je Ossoinack njen najveći industrijalac i najbogatiji čovjek uopće (s njime se mogao mjeriti jedino Robert Whitehead). Ali uspješna poslovna karijera imala je tragičan finale: obolivši od neizlječive bolesti, u nastupu nervnog rastrojstva, Luigi vitez Ossoinack ustrijelio se lovačkom puškom na svom posjedu u Lopači 1904. godine. Taj »riječki Englez« (kako su ga zvali), grand signeur, u prvo vrijeme vođa riječke autonomaške stranke a kasnije konzervativac, bio je – kako piše u novinskom nekrologu – »čovjek prekomjerne radinosti i čovjek uživanja«.

Što možemo zapaziti kod Adamicha, Matkovića, Scarpe, Ciotte i Ossoinacka? Vidimo prije svega da se svaki od njih u svojim poslovima oslanja na pomoć koja dolazi izvana, Adamich surađuje s Englezima; Matković, Scarpa i Ciotta s Mađarima a Ossoinack gotovo s cijelim svijetom. Penetracija odnosno materijalni uspon svakoga od ovih ljudi najuže je povezan s uspješnom suradnjom koju ostvaruje sa stranim partnerima u zajedničkim poslovima. Druga važna zajednička osobina: velik raspon javnog djelovanja – oni odlučuju o ključnim projektima za razvoj grada, oni utemeljuju nova privredna poduzeća, grade ceste i željeznice, osnivaju parobrodarska poduzeća etc. Oni nose u jednu riječ progresivne ideje, oni poput spužvi upijaju iskustva naprednog svijeta (svi se školuju u stranim zemljama) i prenose ih u svoj rodni grad. Zato će Rijeka početkom našeg stoljeća posve izgubiti obilježja stare primorske komune u kojoj se sva vlast koncentrirala u rukama trgovačkog patricijata i postaje mitteleuropiski grad, provincijalizam ustupa mjesto kozmopolitizmu. U to se vrijeme na riječkim ulicama govore paralelno čak četiri jezika: talijanski, hrvatski, mađarski i njemački.

Rijeka je slična Trstu.

Na prijelazu stoljeća k. u. k. Hafen Trieste iliti luka Trieste grad je babilonski živahan, ovdje vlada pomutnja jezika i običaja – facchini, fuochisti, carabinieri, marinieri, konzuli, dame sa šeširima i kamelijama, kokote, tuste piljarice koje slavenskim svojim riječima izvikuju cijene robe, cilindri svih boja i oblika, trgovci mirisima i majmunima, urari, kramari, kontese, knjigovesci, skribenti, radnici s tran-

sparentima i zastavama, Židovi koji prodaju cimet i smirnu, gospoda s lornjonima i ordenima časti, klaksoni, dividendi, izvještaji s burze, podnevna zvana sa S. Giusta, voštane lutke Mme Tussaud, gnjilo voće i golubovi. Mitteleuropa.

Nekoliko ulica dalje, u susjednom kvartu – tombola u pola pet. Siora Nina, siora Lisa, siora Stefanija, siora Pepa, stari sijedi paraličar i gomila musave djece (»L'inclita mularia di Città vecchia«). Dolje, u podrumu, na prljavoj slamarici vrišti mala pralja u porođajnim mukama. S mansarde se čuje svađa pijanog bračnog para. Negdje netko pjeva. Ulicom se širi miris zelja i palente. Muhe zuje oko krepane mačke. Vrijeme stoji.

»Na samom dnu nikakva apostolska riječ ne može djelovati. Tamo bi trebalo započeti s ekonomskim reformama, ali one nisu moguće dok postoji društvo utemeljeno na sadašnjem sistemu privatnog vlasništva. Tamo Marxova riječ pada u prazno.«

Giuseppina Martinuzzi stoji sama pred okupljenim mnoštvom radnika. Kratka stanka. Nijemo odobravanje. Svi gledaju malu ženu u dugoj crnoj haljini. Lice joj je ledeno ozbiljno. Pogled odsutan. Ukočena lutka.

Tanke usne, dotad čvrsto stisnute, pokreću se i čuje se energičan uzvik popraćen nervoznom gestikulacijom:

»Krcma, krcma, slušatelji moji, čak i pod plaštem pradjedovske latinske civilizacije! Krcma buržoaskih interesa, rodoljublje koje je duboko nezainteresirano u devet od deset slučajeva. I zato mi socijalisti moramo s nacionalizmom postupati onako kao što ratar postupa s korovom koji se širi gušeći korisne biljke.«

Temperamentni govor stare učiteljice sve više zanosi slušatelje. Govori taj glas o jalovoj samilosti, nasilju, kukavičluku, malodušnosti, inerciji, mržnji, podjelama, verbalizmu, oportunističkom i nemoći društvenog poretka. Govori o progresu, zajedništvu, savjesti, pravednosti, prosvjećenju, ekonomskom oslobođenju. Govori protiv ograničenja koja sa sobom nose položaj, kultura, rod i jezik; protiv »kriještanja talijanskog i slavenskog nacionalizma«. Govori o tome da ljudi ne mogu biti krdo ovaca koje vode tuđi interesi a »progres je sunčana svjetlost što obasjava svaki kutak zemlje i nema tako velike i moćne tiranske ruke koja bi je mogla uskratiti narodu.« »Preko nas socijalista objašnjava se jedna

besmrtna ideja, koja je sazrijevala u prijašnjim stoljećima, a blistat će i kad nas više ne bude. Danas nam ta ideja pruža viđenje budućnosti i čini da nam se sadašnjost ukazuje još žalosnijom.« I zato je socijalizam najveća snaga civilizacije sadašnje epohe jer vodi putem ekonomskog oslobođenja svih potlačenih i stvarnom izjednačavanju odnosa – uvjetu svakog progressa. Besjeda završava zanosno:

»Dakle, naprijed, radniče! Učini ono što moraš, pa što bude nek bude. Neka Komunistički manifest bude nauka koja će ti rasvijetliti tamu, a ne dogma koja će ti sputati razum. Manifest je povijesni dokument koji označava smrt jednog i rođenje drugog doba; u prvom je vladalo zlato, u drugom rad, prvo je bilo sagrađeno na povlasticama, a drugo na načelu jednakosti.«

I dok oduševljena publika burnim pljeskom i skandiranjem pozdravlja silazak Martinuzzijeve s govorničkog podija, naš se pogled vraća u Rijeku.

Što se, dakle, dešavalo u tom trokutu od Baštijani do Kantride, od Zameta i Škurinja do Sv. Katarine i Delte? Zato je ova šaka zemlje, ovaj Corpus separatum, ovaj apendiks kruni Sv. Stjepana, ova portabl država u čijem srcu leži jedna Mihačeva Draga, danas toliko zanimljiva za nas?

Listamo »Novi list« Frana Supila.

Dječak Dezider Hugo (16 g.) iz Budimpešte pobjegao od kuće u namjeri da ide u Transvaal da se bori u redovima Bura, uhićen od redarstvene službe na »via Molo« i vraćen kući.

Prvi svibnja godine 1900. protekao je mirno.

»I ako vrieme prietilo po daždu, opet se velika množina naroda razpršila na sve strane da proslavi jučerašnji dan. U javnom perivoju svirala je glazba, a velika množina naroda šetala je amo tamo. Tramvaji, omnibusi, kočije nakičene svakojakim cvijećem, prevažahu narod od zabave na zabavu od jednog sastajala do drugog. U večer pak riečke i sušačke krčme primiše u svoje okrilje veći dio onih, koji prvi svibanjani proslaviše.«

Radnička udruga.

»Nakon raznovrsnijih agitacija i zaprieka, juče je radnička udruga imala u kazalištu 'Fenice' svoju glavnu skupštinu pod predsjedništvom gosp. Franje Trohe, koji je govorio talijanski i hrvatski, predsjednik Barta je raztumačio njemački, a ravnatelj Weisz magjarski. Napokon su izabrali provizorno ravnateljstvo, dokle društvo ne dobije od ministarstva potvrdu svojim statutom.« (1901)

Glavni odbor socijal-demokratske stranke na Rijeci poziva radnike ovim proglasom:

»Proletarci! Radnici! 10. listopada t. g. početak je vaše političke borbe za sveobće pravo glasovanja, pa dok ni to pravo ne izvojujemo, i to za oba spola, nećemo odustati od borbe. 10. listopada morao bi da dođe svaki svestan čovjek, koji iole ponosa i ljudskog dostojanstva u grudima nosi, jer će se tog dana prirediti odlučna manifestacija koja će poka-

zati kapitalistima i odlučujućim političkim faktorima, da je radnik stup, na kome počiva cjelokupno današnje društvo. Živjelo obće pravo glasa i radničko zakonodavstvo! – Odbor.« I prođe toga dana Korzom više hiljada duša u nijemom hodu s crvenim zastavama (1907).

»Štrajk u Lazarusovom kantijeru.«

»U okolici Korenice pojavili se hajduci.«

»Riječki guverner grof. Szápáry prigodom automobilne utrke Nizza – Opatija organizira skupa sa društvom pucanje na golubove sa Blatnog jezera, takvo pucanje na Bergudima, gdje će se podignuti tribune. Čist prihod za siromahe grada Rijeke! Ovo pucanje po golubovima na zemljištu Howaldta and Co bilo vrlo uspješno.«

»Ovome sportu saučestvovalo je više amateura nišana iz naših riečkih krugova, zatim iz krugova gospode koja planduju u Opatiji. Razdijeljeno je raznovrsnih nagrada prvim gađiocima. Ubiveni golubovi bijahu darovani siromasi-ma.« Dirljivo.

»Štrajk trhonoša i vozara«. Čudesan prizor. Che successo? Niente. Mamma, guarda che belli lavoratori scioeperanti! Čak i »elegantne gospode i gospođice u sjajnim proljetnim toaletama izadoše da pogledaju ovaj štrajk. Pratiše ih po obali i na mjestima gdje su se štrajkaši najviše sakupljali, elegantni domerini i fićfirići po najnovijoj modi.«

»Odpuštanje radnika.«

»Kavana Panachoff. Glavna skupština Obrtno-radničkog podpornog društva 'Sloga'. Predsjedavajući g. Ante Kalanj.«

»Komemoracija za Petra Kobeka«. »Na trgu Scarpa šest tisuća radnika.«

U gostionici »Tigre d'argento« na Belvederu sastanak kovinskih radnika. »Proletarci, građani; već od predugog vremena bivamo predmetom neprekidnog izrabljivanja sa strane cjelokupnog 'međunarodnog' kapitala. – Drugovi, radnici! Koliko li vlada, toliko i mjestne gradske oblasti nikako se ne brinu za naše blagostanje, jer mi vidimo da središnja vlada nema nikakove volje, da sklopi trgovačke ugovore s drugim narodima pogledom na uvoz mesa i drugih vrsti živeža najnuždnijih po naš obstanak. Osim toga vidimo, kako i obćinski porezi rastu, dok napokon evo ne posti-

goše visinu, koje mi ne možemo podnositi! Mi vidimo takove stavke u državnom proračunu, kao n. pr. onu, gdje je predviđeno za topove 50.000.000 (pedeset milijuna) K, dok mi svi, zajedno s našim obiteljima, moramo da živimo u oskudievanju i uzkraćivanju, što, promislivši dobro, mora da nam para srca i siluje nas, da proklinjemo ne sudbinu, ne one koji s nama upravljaju, nego nas same, što nismo toliko moćni; da učinimo kraj tome bančevanju . . .« (1907)

»Hrvatski 'vandalizam' na Rijeci! U riječkom redarstvu aretirano je dvadeset i osam radnika većinom Hrvata zbog otpora redarima i nekojih manjih izkaza.« »Corso je poprimio stari oblik, gdje se nonšalantno šeće djevojački i mladenački sviet, tek pred gradskim tornjem, kako je već to običaj, bilo je sakupljeno dosta radništva, koje se već dobro porazišlo svojim kućama.« Ali »vanjske novine obavještavajući s Rijeke donosile su svejedno vijesti o hrvatskom vandalizmu na Rieci. Govori se tude o bandi, o tribunalu, te se ciela stvar predočava kao da je to bila velika prototalijanska demonstracija u Rijeci, dapače požurili su se javiti, da se vikalo 'Živjela hrvatska Rieka'. Međutim mi smo danas uzalud tražili pojave vandalizma i vidljive njegove ostatke i ne možemo ih naći. Kažu, da je zaustavljena jedna kočija? Je li to vandalizam? Kažu i da su razbite kod 'Caffè Patriottico' dvije svjetiljke. Gdje? Zatvoreni su Josip Bucan iz Rukava jer je razbio ploču u zlatara Gingale, A. Borković iz Hrvatske jer je bacao kamenje prema svjetiljkama (a razbio?) G. Horak iz Sinja jer je probušio jedno staklo na kavani Europa, Milan Gomerčić, Stjepan Babić, Dimitrij Lakić, Petar Saller, Josip Nemet svi iz Hrvatske zatvoreni radi komešanja na Piazza Zichy, Ivan Obradović, jer je bacao kamen (kamo? u koga?) Tom. Matec jer je bacio kamen prema staklu duć. Rosenberg (ali ništa nije razbijeno). Vinko Čović jer je zaustavio na trgu Elisabeta jednu kočiju, Ag. Serdoč iz Senja i Aug. Cserenj iz Beča jer su se oprli redarima, A. Barčević i G. Novak jer su bacali kamenje na dućan Rauschel itd.« Drakonizam. Što zapravo hoće ti radnici?

Umro Nikola pl. Badovinac – Badovinski c. i kr. dvorski i kr. ug. ministerijalni savjetnik, vitez reda željezne krune III razreda, posjednik ratne kolajne, civilne i vojničke jubilejske kolajne, začastni građanin Zagreba i Sarajeva. Te Deum laudamus. Sve prema protokolu. General Quiroga putuje u raj u zlatnim kočijama a anđeoski korovi pjevaju

psalme gospodnje; Trijumfalno i najparadnije Vuznašašče Vnebozetje i Vulezek v Nebo Njihovog Preuzvišenog Gospoctva Gospona Gospona i Dominalnega Gospodina Grofa Baltazara Melkiora Gašpara Keglevicha Casarskoga Kiraserskog Obrista i Njihovega Veličanstva Pravoga Komornjika na Njihov Pedeset i Sedmi Rojendan na Herođešovo A. D. 1779. »v lakjeranem zicu kočije dunajske . . .«

»Počele pokladne zabave.«

»Objava.«

»Častim se staviti do znanja slavnom p. n. občinstvu da sam otvorio vlastiti mlin u svojem skladištu tik Hôtela Sušak. Meljem kukuruzno brašno više vrsti za svoje mušterije, kao i za p. n. gg. trgovce i ostale privatnike, koji bi imali dobrotu na mene se obratiti. Nastojati ću poslužiti sa najjeftinijom cijenom, a na zahtjev šaljem uzorke brašna badava i franko. Preporučujem se najtoplije mnogobrojnom občinstvu i bilježim se veleštovanjem. Felice Turina = Srećko Turina, Via Fiumara 6.«

»Diletantsko kazalište dra Linića na Sušaku.«

»Plesačica Duncan pleše u dvorani hotela »Stephanie« a koncertira vojnička glazba.«

»U Hotelu Deak gostuje violinist František Ondriček.«

Fonokinematograf!

»Večeras u 8 1/2 s. bit će u dvorani 'Hôtel Deak' predstava sa najnovijim sredstvom, što ga je ljudska ruka pronasla: fonograf spojen sa kinematografom, a oboje perfekcionirano, tako da se predstava vidi i čuje. 'Producirat' će se Sara Bernhardt u 'Hamletu', Coquelin st. u Molierovim 'Kačiperkam', Réjane u 'Má Cousine', Cleo de Mérode u baletu 'La Javanne' i englezki komičar Littl Tih u jednoj radnji, zatim drugi celebriteti. Ciena je u tri prva reda stolica po 4 krune, 3 druga reda po 3 K, ostali redovi po 2 K, u što je uračunana ulaznina. Ulaznina sama 1 K. Ulaznice se dobivaju u trgovini g. C. Ozian, Corso.« Dobar poslovan potez. »Sinoć je veliku dvoranu 'Hôtela Deak' biranije občinstvo dubkom napunilo, da vidi ovaj novi izum. Kinematograf je puno savršeniji, nego li smo običavali dosle gledati, a predstave imaju tu privlačivost što reproduciraju igru najodličnijih pariških umjetnica i umjetnika. Spoj s fonografijom nije tako savršen, kako smo ga zamišljali, dapače u više prikaza fonograf ne radi, nego se zakulisnom zvučnom akcijom

podaje kinematografskom prikazivanju iluzija zbilje. Ova iluzija sve jedno dobro djeluje te je občinstvo pažljivo motri- lo i aplaudiranjem odobrilo predstavu.« (1902)

Još celebriteta.

»Na Školjiću se nalazi od nedjelje americko kazalište sa medvedima, psima i majmunima koje prikazuje više zgodnih predstava.«

»U nedjelju 23. IV 1905. u 3 1/2 sata po podne držati će se na zemljištu Kvasaja prvo natjecanje 'football' između momčadi englezkog parobroda 'Slavonia' i riečkog atletskog kluba.«

Stiglo senzacionalno vozilo. Vitez Oltschbauer iz Beča stigao novim automobilom kupljenim na pariškoj izložbi i prošao dne 16. o. m. kraj Bakra u 5h popodne. Vitez se zajedno sa svojom ženom prevezao od Bakra do svog posjeda u Anderličevom zaljevu kod Kraljevice za samo 15 minuta dok je za put iz Beča potrošio čitavih 48 sati (1900).

»Izraelitsko podporno društvo Chevra-Kadischa izabralo novu upravu slijedećeg sastava: David dr Friedmann, predsjednik, Josip Reich, blagajnik, Ignacij Neumann kontrolor, M. Heimerl, Albert Engelsrath, Izidor Pollak i Sigmund Wortmann, savjetnici.«

»Gospodin Vilim Dubravčić valjani i hvaljeni riječki violinist, imenovan je dvorskim umjetnikom na dvoru japanskog cara.«

Prodaju se instrumenti c. i kr. povlaštene tvornice za gradnju orgulja i harmonija Ivan Tuček u Kutnoj Hori (Češka) koja proizvodi više od 5000 tih glazbala.

Kupite mejsko vino.

»Bilog najbolje vrsti više hektolitara huđa se na prodaju na volju kupca ili veći kvantum, uz veoma povoljne uvjete i cienne. Upitati kod Mikule Livelic na Grobniku ili Martina Broznic na Sušaku, kuća Vlašić.«

Slobodnozidarska loža.

»Kola glas da će ovih dana slobodni zidari na Rieci ustrojiti svoju ložu. Sjedište iste biti će u Whiteheadovoj kući u Via Clotilda.«

Na Corsu pred kavanom Europa.

– Cio ti ga leto quel articolo italian ne' – 'Novi list'?

- Sì, Assai bene, lo ga fatto lezzer, al Maylender.
 - Aaa e poi ca govori?
 - Nek idu mater ženit, da ca će njemu dopo tutto quanto, kad ga 'autonomia' 8000 forinta košta.
 - A ja, zato će mu Podeštarija dopio nosit!
- Barba Wallschnig kupuje naranče na placi.

Slikar Anton Sitzer iz Zagreba koji obično crta mrtve prirode (breskve, naranče i goruće cigarete) i ovaj puta odao brao je jedan Stilleben: portretira sušačkog načelnika gosp. Hinka viteza Baccicha (Bačić je kao prvi vlasnik sagradio sušački hotel »Kontinental« prema nacrtima tadašnjih inženjera Celigoja i Glavana uz cijenu od 300.000 forinti 1886–7), veleposjednika, predsjednika Banke i Štedione za Primorje, viteza reda Franje Josipa, ravnatelja Riječke Banke, potpredsjednika »Nektona«, supruga Virginije rođene grofice Moscarell od Monteverde, oca Leokadije barunice Zmajić Svetoivanske i Milene pl. Andrejka od Livnograda i tako dalje, i tako dalje.

Marušić. Kipar.

»U ovome je listu već jednom bilo govora o mladom kiparu, gosp. Ivanu Marušiću, riečaninu. On je prve nauke u kiparskoj umjetnosti primio u hrvatskoj školi u Zagrebu gdje mu je učiteljem bio hrvatski umjetnik Frangeš, zatim je učio u kiparskoj akademiji u Monakovu. Svršio je tu akademiju i sada se nalazi u Rieci, gdje imade i svoju radionicu, kod Jelačićeve vojarnje. Ovih je dana na Corsu u jednom dućanu izložio nekoliko radnja koje su na sebe svratile pažnju prolaznika. Radnje su posve drugačije vrste od onih, što smo do sada običavali vidjeti izložene, nešto posve nova za Rieku – to su karikature. Povjerovat će nam dakle svatko, ako kažemo da gotovo nije bilo časa a da pred dućanom Hartmann & Figlio niasi vidio skup zaustavljenog svieta, gdje gleda izloge. Ali nije samo novost predmeta privlačila pozornost publike. Karikature su izrađene jako vješto i duhovito. Čini nam se, da je mladi kipar upravo rođen za karikaturu, jer se kod njega opažaju sva svojstva, koja posjeduju pravi karikaturiste. On naime imade veliku vještinu, da brzo opazi komičnu crtu na čeljadetu i onda je umije i izdjelati na kipu tako, da ju se odmah opazi i na smieh pobuđuje, a da ipak nije posegao za pretjeranim razvijanjem te crte. Često kip ne izgleda kao karikatura, a ipak jasno izražava, sve svoje smiješne strane – tako ih on umije fino

izvući i prikazati. U njegovoj radionici imade i nekoliko radnja klasične skulpture koje su također vrlo liepo uspjele.« Samo pet mjeseci poslije »naš riečanin, mladi kipar Ivan Marušić, ostavlja Rieku te odlazi u Dalmaciju, u Zadar, gdje će otvoriti u gradskom perivoju svoj atelier. Žalimo, da ovaj mladi i vrlo valjani umjetnik ostavlja naš grad, ali se radujemo Zadranima, koji u njemu dobivaju vrlo dobro dlieto, koje će dostojno odgovarati umjetničkim naručbama, što mu budu stizale« (6. veljače 1903). Nemo propheta in patria. Dodijalo čovjeku.

Avanti li caffè Marittimo.

- Dunque cos' ti fa poi?
- Niente, rimaneremo Ungheresi, dopo il nuovo giuramento del podestà.
- Aj bog piuttosto vado a Sušak e me farrò Croato.
- Pa ča misliš da je va Hrvaškoj bolje? Aja ši! Rispetto quei becheri operai contadini, ma la grande signoria ne mari za Hrvašku, kano ni za lanjski sneg.
- Eh allora restemo fiumani.

Fiumani. Chi sono i Fiumani?

»Ti znaš da sam ja Slaven – Nijemac – Talijan. Čuj i počuj. Plod su slavenske krvi u meni moje čudne čežnje, moja želja za novim, za napuštenim šumama; osjećajnost koja vapi za milovanjem, ugađanjem; neizmjereno i bezgranično sanjanje. Plod njemačke krvi u meni su moja tvrdoglavost u zacrtavanju planova, dosada koja me obuzima kad moram pristati na kakvo raspravljanje, želja za nadmoći, za snagom. Ti su elementi stopljeni s talijanskom krvi koja ih pokušava uskladiti, uravnotežiti, i koja me hoće učiniti 'klasičnim', uobličnim, koja me hoće vidjeti kao endekasilab umjesto kao slobodan stih. U tom smislu, dakle, moj život mora voditi računa o različitosti elemenata kako bih njima gospodario.«

Ove riječi uputio je svojoj budućoj ženi tršćanski pjesnik Scipio Slataper i one su dio odgovora »sulla questione fiumana«. Jedan drugi Trijestin pjeva:

Korijen ugarsko-slavenski
Vršak sablje
Duboko
u austrijski humus
Stablo lijepo izraslo
Njegovano po njemački
Ravno razgranato
Na svježem zraku
Šumskom i morskom
Listovi pjevaju
Na vjetru
Strambotti all'italiana
Sjete jad
Slomljeno

S vremena na vrijeme
Besciljnim smijanjem
To sam ja
Naraštaj devetsto osme.

»Radice ungaro-slava« Carolusa L. Cergolya iz zbirke »Ponterosso« (1976) plod je svijesti podvojene okolnostima nacionalnim, povijesnim, političkim. Ovdje se ne radi o sindromu »déraciné« već, naprotiv, o ukorijenjenosti u kontekstu. Problem je u nečem sasvim drugom, u vremenu. Cergoly zapravo nema kompleks predaka, te čudne genealoške retorte u koju se slio čitav svijet, već ga razdire apsurdnost vlastite prisutnosti u sadašnjem vremenu; on se naime rodio prekasno. Svijet kojem Carolus stvarno pripada nestao je zauvijek poslije sloma dvoglavog carskog orla godine 1918.

»Ja nemam nikakva zavičaja i zbog toga nimalo ne trpim, već se naprotiv radujem svojoj bezzavičajnosti jer me ona oslobađa suviše sentimentalnosti«, kaže Ödön von Horváth. Ovaj austrijski dramatik imao je tu čast da na svijet dođe u prvoj godini našeg stoljeća: u Rijeci. Horváth je slučaj tipično fijumanski, personalitet potpuno ravnodušan prema problemima »krvi i tla«, osoba nacionalno i prostorno sasvim indiferentna; ono što ga stvarno istinski zaokuplja jest vlastiti subjektivitet.

Fijuman je u prvom redu trgovac, poslovan čovjek, čisti homo oeconomicus. On je i Recan, Ungarez, Talijan, pa čak i Croato, Slaven. Ovo, međutim, nije bitno. U stvari, uopće nije bitno. Bitno je nešto drugo: gli affari, poslovi. Fijuman je čovjek koji svijet promatra iz perspektive praktične potrebe, ne rađa se u njega nikakva apstraktna potreba za odnarođivanjem, on se ne želi »talijanizirati« ni »pomadariti«, njega u to odvlači isključivo njegov vlastiti egoizam. Taj settebandiere neprestano, možda i nesvjesno, mora upadati u aporijsku situaciju »ni vrit ni mimo«. Jedini njegov kompas u tom bordižanju jest vlastiti probitak. Fijuman nije i ne može biti samo »odnarođeni Hrvat« – kako se obično tumači(lo) – on je u isto vrijeme čovjek koji trijezno shvaća svijet oko sebe, dakle prilagođava se postojećem, dakle je oportunist.

Uzmimo Matoša.

»Danas se još uvijek neugodno osjeća oskudica ozbiljnijeg intelektualnog momenta u životu Hrvatskog primorja.

Taj momenat nije ni tu u Zagrebu bogzna kakav, ali je nekakav, dok je dolje baš nikakav. Među onim mornarima, trgovcima i radnicima osjećate se kao među kulturnim divljacima. Siromašni ti krajevi utapljaju se u čudnom barbarском utilitarizmu i da nema Supilovog Novog lista, ta barbarska pučina bila bi bez školja, bez kulturnog utočišta. Tuđinstvo na Rijeci je uzrok tome kao svakome drugome zlu primorskome. Ima i drugih trgovačkih gradova u svijetu, ali nigdje nije novac, novac i samo novac tako brutalno i apsolutno na površini svega: na površini lica, duša i života, nigdje na svijetu nije se najobičniji, najvulgarniji i najodvratniji egoizam tako raspištoljio i raspuranio. Zbog toga je Rijeka danas najantipatičniji grad, najantipatičnija rupa na svijetu, školja bez više kulture i mjesto bez narodnosti. Rijeka, najbogatiji naš grad, u stvari je najjadniji najsiromašniji hrvatski grad. Tamo ima milijunara koji su Ungarezi, Talijani, pa i Hrvati: Hrvati plemenom, Talijani jezikom, a Ungarezi kesom. Od njih nemaju ništa Hrvati, pa ni Mađari i Talijani. Oni su naime roba. Roba se kupuje i prodaje dok čovjeka ne možeš kupiti ni prodati.« (Refuli, Obzor 1912).

Ili:

»I evo nas na Rijeci. Treba doći u taj nesrećni, oti nam grad i osjetiti, da je Hrvat i Hrvatska danas jedno poniženje i jedna sramota! Tri četvrtine kapitala je na Rijeci u hrvatskim rukama, sav puk je hrvatski i to najvredniji, najradiniji, najinteligentniji puk hrvatski i mi tu nemamo ni onoliko autonomije koliko srpska crkvena općina, nemajući prava podići ni hrvatsku osnovnu školu! U gradskom zastupstvu ima samo Hrvata odroda i renegata kao Ossonack, Modrich, Copaitich i slične izdajice. »Ungaro-Croata« sjajno napreduje, a senjsko parobrodarstvo, čisto hrvatsko društvo toliko se klima, kako mi rekoše gg. Milan Gremer i Ante Kalanj, da ćemo morati pomišljati na narodnu subvenciju. Časnom gospodinu Bujanu, kateheti, uskraćena je služba i plaća samo zato jer je Hrvat u gradu gdje su u silnoj većini Hrvati i gdje vlada hrvatski kapital! (. . .) Inače je Rijeka bogatstvom, golemim svojim industrijama, elegancijom na Corsu i trgovinom u luci unatoč svom malom prostoru pravi velegrad prema pospanom, beamterskom, nepoduzetnom i neindustrijskom Zagrebu. Bez obilježja nacionalnog, vrijeđa Rijeka isto toliko oskudicom intelektualnog

momenta u svom općem dojmu. Kao u ostalom Primorju, avita cultura italiana, nije nigdje ostavila više umjetničkog i kulturnog traga. Sve te bijedne latinske relikvije su ostaci Mletaka, trgovačkog grada bez dublje kulture kao Fiorenca, Rim ili Milan. Sva talijanska kultura je na Rijeci grozan nekakav furlanski žargon, lažni politički dnevnik i kazalište gdje gostovaše švapska opereta. To je ta avita cultura! Što se pak intelektualne moderne Italije tiče, mi znamo da je danas sila drugog reda. Oružana francuskom, njemačkom i slavenskim kulturama, hrvatska misao ne mora se plašiti Broda kojim upravlja duh kao snob Rapagnetta, rečeni d'Annunzio.« (Oklo Rijeke, 11. studenog 1909)

Matoš iz dubine svoje lirske duše mrzi Rijeku zato jer u njoj vidi sve ono što se protivilo principima po kojima je kucalo njegovo pravaško, starčevićansko srce. I upravo zato što je istinski mrzi, ne može je razumjeti. Rijeka je za njega »najantipatičniji grad, najantipatičnija rupa na svijetu, školja bez više kulture i mjesto bez narodnosti«. Tragedija Matoševa baš i jest u tome što njegovom lucidnom oku ne promiče ni najsitniji detalj, on sve vidi, zapravo briljantno zapaža i komentira ali nije u stanju da se objektivno distancira. Previše je blizu i previše je temperamentan romantik da bi prihvatio stvari samo racionalno. To je stvarnost natopljena emocijama »iz naše apstraktno-književne perspektive« rekao bi Krleža. To je literatura.

Fijumanstvo znači zapravo stanje duha, oblik društvene svijesti. Fijumanstvo kao povijesna kategorija rađa se u sprezi specifičnih okolnosti geografskih, socijalnih i političkih. Fijumanstvo nije svojstveno samo Rijeci i njezinoj političkoj povijesti već predstavlja tek jednu od mogućih varijanti građanske u-sebe-zatvorene samosvijesti. Fijumanstvo se pojavljuje na neki način, naravno pod sasvim drugačijim okolnostima, još u slobodnim trgovačkim gradovima srednjovjekovne Evrope; u hanzeatskim emporijama na Baltičkom moru, na primjer. Stanovnici trgovačkih gradova uvijek su štiteći vlastite privredne interese i razvijajući svoja tržišta težili različitim oblicima autonomije i ta a u t o n o m a š k a komponenta – utemeljena na carskim i kraljevskim privilegijama – javlja se u svim vremenima kao konstanta. Osnovno pitanje koje postavljaju građani slobodnog trgovačkog grada i njihove uprave nije, dakle, usmjereno na nacionalne, poli-

tičke ili, primjerice, kulturne probleme u najopćenitijem značenju ove riječi, već oni svoje interese usmjeravaju uvijek i prvenstveno na konkretne ekonomske okolnosti, na probleme isključivo privredne, na praktičnu situaciju u kojoj pojedini poslovi imaju novčano opravdanje ili takvog opravdanja nemaju.

»Na isti način – piše Joseph Schumpeter u svojoj knjizi *Capitalism, Socialism and Democracy* – kapitalistička je civilizacija racionalistička i 'antiherojska'. Naravno ove dvije značajke idu zajedno. Uspjeh u industriji i trgovini traži mnogo ustrajnosti, pa ipak je industrijska i trgovinska aktivnost bitno neherojska u viteškom smislu riječi (nema tu mahanja mačevima, nema velikih junačkih podviga, nema prigoda da se na konju galopira na neprijatelja, u prvom redu na heretike i pogane), a ideologija, koja veliča ideju 'borbe same borbe radi', razumljivo nestaje u uredima između svih onih kolona ispunjenih brojkama.«

Fijumanstvo jest filozofija trgovca, a trgovci su u svojoj bitci, kao što je općepoznato, apatridi, njima je nacionalna i jezična pripadnost prazna forma, nulti morfem, prazan skup matematički, oni pripadaju svim narodima, služe se svim jezicima istovremeno, već prema potrebi. *Ubi bene ibi patria*, dakako. Sjetimo se samo židovskog kozmopolitizma; ne veli njihov Talmud uzalud: »Sedam godina bijaše glad, ali kroz vrata obrtnika ne prođe«, što vrijedi i za trgovce, naravno.

Fijumanstvo je i stil života. Fijumanstvo je životni stil s jadnim zahtjevima za »gospodskim«
vrijednostima, stil buržujski koji teži komforu i njegovanju obiteljskog života, stil utilitaran i racionalan, stil koji odiše udobnošću, spokojnošću, otmjenošću i neskrivenim hedonističkim komponentama. Fijuman gradi prebivalište kao »prijatno i ugodno gnijezdo privatnog života«, podiže kuće s apartmanima, voli racionalizirani tip prebivališta. On kao pripadnik trgovačke i industrijske *bourgeoisie* sklon je miroljubivosti i inzistira na primjeni moralnih pravila privatnog života u upravljanju gradovima i državama.

»Sa stajališta njegova osobnog utilitarizma – kaže Schumpeter za *bourgeoisie* – ponašanje koje pripada tipu starog stila bilo je za nj zapravo posve racionalno. On gubi neku vrstu romantike i heroizma koja je preostala u neromantičnoj i neherojskoj civilizaciji kapitalizma – heroizma

s navigare necesse est, vivere non necesse est« (Ploviti je potrebno, živjeti nije potrebno; natpis na jednoj staroj kući u Bremenu). Zajednička sigurnost i unutrašnji mir, koje kao građanske ideale spominje još Hobbes, osnovni su ideali fijumanstva kao pogleda na svijet.

Rijeka je grad bez heroja, ona nema svoje »Građane Calaisa« (Froissardova kronika spominje da je prilikom opsade grada Calaisa engleski kralj Edvard III zatražio da mu se predaju šestorica najviđenijih građana i tako žrtvuju za opću dobrobit; njihove sumorne herojske likove prikazao je Auguste Rodin u znamenitoj skulpturi istog imena) – umjesto tragično ozbiljnih staraca pred našim očima ukazuje se lik jedne koketne crne dame koja svojim šarmom, obavijena oblakom tajanstvenih mirisa kojima samo žene znaju odisati, slama srce engleskog admirala i tako spašava grad od bombardiranja. Evo te znamenite scene:

FREMMAMENTL: Bit ću sretan, madame, kad budem pomislio kakve se divne ručice sklapaju na molitvu za spas moje grešne duše, naročito grešne pred kraljevskim admiralitetom.

KAROLINA (*koketno*): Uvijek galantni, ekscelencijo! . . . Ali sad moram da idem. Očekuju me. I moj jadni muž. On je sigurno jako zabrinut. Vjerujte mi, dok budem živa . . . (*Hoće da se oprosti, klanja se.*)

FREMMAMENTL: Samo ne tako brzo, madame. Tako se jeftino ipak nećete otkupiti. Nismo mi Englezi baš toliko kavaliri kao što vi to zamišljate. I onda, zanima me da saznam zašto su vaši poštovani sugrađani poslali do mene jednu damu, a ne nekog muškarca ili neku deputaciju?

KAROLINA (*zbunjeno*): Pa oni su mislili . . . ja zbilja ne znam što su oni mislili.

FREMMAMENTL: Ali ja znam, madame! Vaši su promućurni građani mislili da mi je bolje poslati mladu i lijepu ženu nego nekog dosadnog muškarca ili čak deputaciju. Mislili su: muškarca će baciti u more, a ženu će primiti. I ako je malo vješta, lako će smotati tog prokletog engleskog buldoga, eto, tako su mislili vaši mudri sugrađani. I, moram priznati, nisu se prevarili. Ja sam osvojen, madame, i ja tražim nagradu za uslugu koju sam vam učinio. (*Pođe prema Karolini, a ona uplašeno ustukne.*)

KAROLINA: Ali, molim vas, ja sam mislila . . .

FREMMAMENTL: Trebalo je ranije misliti. I ja bih iznevjerio historiju kad bih postupio drugačije nego što ona od mene očekuje.

KAROLINA (*sasvim uplašeno*): Ekselencijo!

FREMMAMENTL: I budite uvjereni, madame, da je do ovog bombardmana došlo desetak godina ranije, vaša bi sudbina bila zapečaćena. Ovako, osobita mi je čast da vam ponudim čašicu cherrya.

KAROLINA (*s olakšanjem*): O, kad se radi samo cherryju.

Doista, radi se samo o cherryju. Umjesto da odrubi Holofernovu glavu, ova riječka Judita ispija liker od trešanja u neprijateljevom taboru! Gervaisova parodija epizode o »zasluznoj« građanki Karolini Bellinich rođ. Cragniez anno 1813. ima daleko dublje značenje negoli se to na prvi pogled čini.

— Fijumanstvo je, rekosmo, životni stil.

Možemo li govoriti o utjecajima fijumanstva, kao životnog stila, na arhitekturu moderne Rijeke i njenu urbaništičku strukturu?

Svakako. Riječki arhitektonski korpus u cjelini danas predstavlja izuzetno značajan izvor za istraživanje duha fijumanstva kao specifikuma. Lijepa riječke fasade u biti su odraz onog načina mišljenja i djelovanja koji razotkrivamo kao »fijumanski«, one su jedini konkretni spomenik, legitimni predstavnik ovog duha.

— Fijumanstvo je nestalo. Ostale su kulise. Što, dakle, možemo vidjeti?

Postoje danas u riječkoj arhitekturi bar tri osnovne tendencije koje osjećamo kao trajne pojavne vrijednosti i koje se međusobno isprepliću.

Prvo, temeljna i danas gotovo iščezla osobina riječkog graditeljstva jest domaća, lokalna, mediteranska tradicija gradnje; nekoliko starih podrtina koje poput lađa fijuču na buri u Starom gradu, pokoja prizemna kućica sakrivena u vrtačama i zasjenjena kestenom, na Vežici, Turniću ili Trsatu i to je uglavnom sve što danas reprezentira originalno pučko graditeljstvo. Ove zgrade čuvaju u sebi jednostavnost, cjelovitost a njihovi graditelji, kao i stanovnici, nemaju pretenzije da svoj život opterećuju statusnim, društvenim ili bilo kojim drugim konotacijama (kuće kao statusni simbol,

na primjer). U ovu grupu ubrajamo stare sakralne spomenike (Kosi toranj, Sv. Fabijan i Sebastijan), ostatke profane arhitekture u okviru stare urbane jezgre i, iako restauriranu u duhu nugentovske neoromantike starih viteških burgova, trsatsku gradinu.

Početkom osamnaestog stoljeća, od vremena Karla VI pojavljuje se, kao druga važna graditeljska komponenta – »državna« arhitektura, javno graditeljstvo subvencionirano izvana, prvo iz Beča a potom iz Pešte. Od toga doba pa sve do prvog svjetskog rata podignuto je u Rijeci vrlo mnogo takvih objekata čija je temeljna osobina monumentalnost: od prvih lučkih magazina, tvorničkih zgrada i Lazareta sv. Karla u Mandraču koji nastaju u duhu tekućih baroknih utjecaja do Ferencza Pfaffa i njegovog projekta željezničkog kolodvora okruženog skladištima izvedenim u crvenoj mađarskoj cigli, brojnih raskošnih zgrada nastalih u posljednjim desetljećima prošlog i početkom ovog stoljeća, u duhu opće modernizacije (Brunijev Hotel »Europa«, Fellner-Helmerova palača »Modello« i novo kazalište, Hauszmanova Guvernerova palača, Stiglerova Sudbena palača); od velebrne zgrade Rafinerije šećera u slogu jozefinijanskog baroka do palače direkcije željeznica u duhu mađarske secesije i Pergolijeve Tržnice – sve ove zgrade građene su ambiciozno, ozbiljno i prožete racionalnim funkcionalizmom.

Posljednja, treća komponenta riječkog graditeljskog nasljeđa obuhvaća sve ostale spomenike profane arhitekture od kraja osamnaestog do početka dvadesetog stoljeća. Gotovo sve riječke višekatnice duž Korza, Fiumere i u drugim starijim dijelovima Rijeke, građene su u jednostavnom neoklasicističkom stilu, bez velikih dekoracija, s jednostavnim rješenjima na korpusu građevine (fasade pokrivene žbukom bez ukrasa, kameni portali »na voltu«, bez balkona i s malim mansardnim prozorima). Ove zgrade podizali su većinom kapetani, imućniji posjednici i brojni novopridošli građani za svoje stanove, urede, poslovnice i trgovine; sve one, kako to lijepo veli prof. R. Matejčić, pripadaju »skromnoj provincijalnoj varijanti srednjoevropskog baroknog klasicizma«: Adamićeva kuća na Fiumeri jedina je raskošna i prostrana privatna građevina toga doba. Vremenom će se, međutim, akumulacijom materijalnih bogatstava u rukama većeg broja građanskih porodica povećavati i potreba za »gospodarskim« prebivalištem, zidanjem kuća s apartmanima,

s mnogo više dekorativnih elemenata; grade se velike i prostrane sobe, predviđa se foyer s poslugom i prostorijama za njihov smještaj, pazi se na komfor: to je ono što čini f i j u m a n s k u notu u ovim kućama. Od sredine prošlog stoljeća pojavljuju se i prve vile, isprva u Opatiji, a zatim i na Pećinama i Kostabeli. Ovi su ljetnikovci okruženi bujnim zelenilom, do njih dopiru šumovi valova i ograđeni su zidovima od neželjenih pogleda; sve je podređeno udobnosti, spokojnosti i otmjenosti a sveta privatnost obiteljskog kruga ne smije biti narušena. U raskoši prednjače, naravno, oni bogatiji, u prvom redu industrijalci, bankari i veleposjednici. Veliki se kapital počinje ulagati u unutrašnje i vanjsko uređenje prostora za život, razmišlja o esteticima. Jedna od najljepših i najreprezentativnijih kuća takvog tipa, građevina s vrlo visokim estetskim vrijednostima jest palača obitelji Ploech izgrađena prema projektima arhitekta Giacoma Zammattia (1888. g.) u stilu srednjoevropskog visokog historizma; vlasnik ove grandiozne palače bio je Annibale Ploech, precizni mehaničar iz Austrije, koji je usavršivši proizvodnju torpeda postao jedan od najbogatijih ljudi u Rijeci.

Fijumanstvo kao životni stil ima dugu tradiciju. Ilustrativan primjer pruža za to život i ličnost Julija Čikulina na početku sedamnaestog stoljeća.

Julio Čikulin rodio se u riječkoj trgovačkoj obitelji, porijeklom iz Ferma (Cicolini), a koju Kobler zove »il ramo croato« zato jer su njeni potomci kasnije preselili u Hrvatsku. Julijev djed Lodovico pao je pod Klisom 1596. godine, otac Francesco bio je gradskim vijećnikom a brat Ladoviko – gubernator (kapetan) posjeda knezova Zrinskih u Primorju – umro je u Rijeci za vrijeme epidemije kuge 1599. godine. Poslije bratovljeve smrti, Julije, o čijem životu do toga trenutka ne znamo ništa, dolazi na upražnjeno mjesto »gubernatora i kapitana primorskih gradov i svega Vinodola« gdje će ostati sve do 1612. godine. »Prema njegovoj pismenoj zakletvi gubernator je morao 'poufane grade i Vinodol i vse k njem pristojeće imanje i kotare držati, čuvati i braniti i vse dohotke male i velike pravo i verno nasluševati, priemati i van davati i š njim pravi račun deržati i dati'. Gubernatorove račune vodio je zapravo posebni 'računi dijak'. Poslovi Čikulini kao gubernatora toliko su se razgranali da je knez Nikola Zrinski 1610. dopustio da se postavi i njegov 'namisnik' tj. zamjenik. Gubernator je u novcu dobivao 100

forinti plaće i 18 forinti za odjeću (»na halje i šube«). Za svoju prehranu i reprezentaciju tj. 'na stol gubernatora i na vsakojake gosti'. Čikulin je u početku mogao tražiti, što je spodobno. Tek je 1606. knez Nikola Zrinski specificirao te naturalne izdatke. Gubernator je od tada mogao godišnje potrošiti 100 spudi vina, 100 vedara pšenice, 111 ovaca (»bravi ki bravi zovu se permania«), te ribe, meso, ulje, slanine i 'vsaki drugi potrošak ki se k stolu potribuje'. Svaki vinodolski grad imao je svog porkulaba (kaštelana), nekoliko stražara (grabanti) i radnike.« (Adamček)

Čikulin je bio osoba od velikog povjerenja kneza Nikole Zrinskoga, čovjek čija je funkcija visoko kotirala na skali hijerarhijskih vrijednosti toga doba, bio je gubernatorom odnosno upraviteljem posjeda najmoćnijeg feudalnog roda tadašnje Hrvatske, ušao je u krug najbogatijeg njenog sloja. Ovakav visoki položaj bio je zapravo mač s dvije oštrice, s jedne strane pružala se gotovo neograničena mogućnost osobnog materijalnog i političkog uspona a s druge se vrlo lako moglo dogoditi da se sve to zbog pogrešnog poteza za tren sruši kao kula od karata.

Ali »svitli gospodin Julio Čikulin« tijekom dvanaest godina služenja Zrinskome pokazao je sve osim svijetlih osobina svoje ličnosti budući da ih nije ni posjedovao. Kao bezgranično samovoljan, samouvjeren i rastrošan čovjek, Čikulin je poslove upravljanja vodio prvenstveno gledajući vlastiti interes, njegove potrebe za gomilanjem materijalnih bogatstava daleko su nadmašivale realne mogućnosti i okvire što mu ih je dopuštao položaj, i sve je to na kraju dovelo do skandaloznog sudskog procesa i njegovog smjenjivanja s položaja gubernatora. Među spisima obitelji Sermage u Arhivu Hrvatske u Zagrebu čuva se opsežan materijal o istražnom postupku što ga knez Zrinski, pritisnut velikim brojem pritužbi svojih podanika, na koncu morao poduzeti protiv Čikulina. Bilo je zaista teško povjerovati u argumente njegove obrane koja je pokušavala dokazati da Čikulin »nastolja oficiju v sebi, da va vsem tom vremenu obderža častno svoju kako pravi patricio, tako je muž plemenit i, gospodin, kako je i bil i drži se«. Tako je Čikulinov sestrić Benedeto Zubatin u svjedočenju održanom »na sali palaca komuna ričkoga« krajem prosinca 1613. izjavio da Julio »prebiva navlastito v Bakru, kadi vsaku komod pristojeću imiše i derži, kuliko za komod svoju toliko gosti, ki bi njemu priha-

jali, a navlastito gospoda jenerali hervackih, cumisari cesarskih i hercehskih, ki vsu potripščinu poli njega nahajaju stvari potrebnih navlastito gibućih dobrih toliko na postilah kako na stolih i karpilih i vrešenih camarnih, tolikoje drugih potrebnih stvari pristojećih k jednoj časnoj hiži i peršoni . . . i meju drugim gibućimi dobri ke držaše v Bakru v kaštelu imaše vitalini lipi i našveni vridnosti 40 i 60 dukat vsaki par poploni i postelji svilnih izvrstna mnogo vanjkuši svilni i svojimi pripravami našvenimi i urešeni častnom urehom i druga dobra k postelji i potripščini takoje urešaju stolov, zvan karpilar svilnih i drugoga imijaše, obrusi i rupci i ručniki za ruki i šivanih listi i tankih zdel vsake sorte, velikih i malih, mnogo takajše svitnjaki od stola« naglašavajući posebno da »v kaštelu v lovnoj kući imijaše vnoge kože lipe risje vućinje i lisičje, stalice, kunice« itd.

Iz ove izjave mnogo saznajemo o osobinama Čikulino-ve ličnosti: voli živjeti raskošno, po »gospodski«, želi oponašati stil bogatih i utjecajnih slojeva plemstva iako porijeklom pripada staležu imućnijih trgovaca. Čikulinu je stalo prije svega do vlastite afirmacije i povećanja bogatstva. Da bi postigao taj cilj, on je sve potčinjene iskorištavao do krajnjih granica, tjerajući ih da mu besplatno rade, plijenio njihovu imovinu, kupovao i preprodavao različitu robu, udarao namete o kojima Zrinski nije znao ništa i ubirao ih od naroda za vlastite potrebe (primjerice prije svoje svadbe zapovijedio je da mu se svaki vinodolski grad imade poslati »darove« u naturi govoreći da je tako naredio gospodar), širio dezinformacije kojima je pokušavao prikriti pravu istinu (bakarski oficijal Budački svjedoči da mu je prilikom jedne malverzacije počeo »zlatke rechi davati zlatinske, bagatele sa ke ja nisam maril«), podmićivao ljude i činio svakojake druge *himbarije*. Hreljani su, na primjer, svjedočili »da nisu Čikulinu k svadbe davali i zato da se je bil nanih reserdil i daimje zbog toga z nazlobostijom bil i drugi harač vrgal nego li se bilo pristojalo i da je onde v Hrelinu za porkolaba dersal svoju sestru Katarinu« koja je opet »činila sveštoje hotila« (njen specijalitet: prodaja pokvarenog vina siromašnim kmetovima); tri bakarska grabanta pripovijedaju

»daje hodila Knijemw Elena Kathe Papticze Kchi iz Grobnika i daijwy potliy po chetiri dnij dersal Wanoij maloј Kamaricze zapertu on zna Stoije chinil Sniom I thakaijsse pouedasse thijjisti Drabanti pod rotu dasw Chikulin s mora

onde Gradw Mussike y thancze chinili ij Kadasnijm Sto Drabanti ghovorili dase tho nepristoji thakoiij njegov bra-
tizh ij kijzw snijn bili dajch ijz pwsak pobiju ij onda zuar Gošpodinowo nezpodobno throjšili i Kada nije hotila Koija dijvoika poiti na Tanacz snijm thakoswyu hotili frustati y oczajoj zatho w Turnw dersati poimen Antona Kassicha ij Antona Ztarchijcha (. . .) Thakaijsse kada je ZSenom owamo w Bakar dossall thakoiije wchinil pwskamý hitati y gospodinw prah Sgatt za ludo ij onda hijtaijuchij wbilyzw ijedno detthe Mikcza pleskoucza.«

Da Čikulin nije poznao doista nikakvih moralnih skrupula, svjedoči potresna priča Lucije udove Andrija Kukuljana iz Grobnika. Čikulin je, naime, zbog nekih dugova dao utamničiti njenog muža i brata mu Jurja zaplijenivši im prethodno neke novce, zatim naredio da se stave na muke i kada ni onda nisu htjeli priznati navodno dugovanje, dao ih je obojicu objesiti bez ikakve osude a smaknuće je bilo tajno. Prije nego su obješeni, braća su u tamnici provela nekoliko dana bez vode i hrane a bilo im je zabranjeno da s bilo kime govore ili da ih itko posjećuje. Na kraju je od sirote udovice tražio da mu isplati novac za krvnika (hahara) koji je objesio njenog muža i djevera!

Ali priča tek ovdje počinje.

»Kad su ga 1612. Zrinski izbacili iz službe u Vinodolu, Čikulin se nastanio u Lužnici na susjedgradskim posjedima gdje je njegova supruga Sofija Ratkaj naslijedila mali posjed. Čikulin se kratko vrijeme i sam našao u materijalnim nepri-likama, jer su mu Zrinski zaplijenili svu imovinu. Ali on se ekonomski vrlo brzo oporavio. Obnovio je svoje trgovačke veze u Primorju i počeo naveliko izvoziti poljoprivredne proizvode. Za nekoliko godina postao je ugledan feudalni posjednik u Zagorju i kreditor veoma brojnih bližih i daljih rođaka svoje supruge, počinje trgovati kmetovima, kurijama, posjedima, zadužuje mnoge plemiće koji su prisiljeni za-
lagati svoja imanja da bi se iskopali iz dugova. Financijski poslovi Julija Čikulina u Hrvatskom zagorju odražavaju u prvom redu zaduženost i siromašenje velikaških obitelji (Ratkaji, Erdödy). U dokumentima o tim poslovima isto-
dobno se odražava i Čikulinov materijalni i društveni us-
pon. Nekadašnji mali trgovac iz Rijeke, porijeklom iz Fer-
ma, platio je u Italiji »stručnjake« da mu isfabriciraju ple-
mičku genealogiju. Godine 1613. dobio je u Hrvatskoj ple-
mički indigenat, a 1628. titulu baruna. Njegov je unuk

1706. proglašen grofom. Na nekadašnjem susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu Čikuljin je uspio stvoriti goleme pojede.« (Adamček)

Julije Čikuljin jedan je od *homines novi* u redovima hrvatskih plemića a potomci njegovi školuju se na sveučilištu u Grazu kao i sva plemićka djeca u ono vrijeme. Posljednji potomak ove loze, grof Ivan Čikuljin, umro je 1746. godine i tako nestaje njihova imena. Ruka koja šverca lokarde i najfinije sukno, zateže krvavu i masnu užad vješala, potpisuje povoljne ugovore o kupovini derutnih šljivarskih kućerina, trguje kmetovskim žalosnim mesom na veliko, ruka čikulinska, grabežljiva ta fijumanska ruka što broji krvave cekine i navlači na sebe raškošne i skupocjene svite, ruka koja nikada nije držala ni jedne jedine knjige (ako izuzmemo računsku »knjigu«), runjava ta i zapravo barbarska ručerda uhvatila se još u predsmrtnom znoju za bijelo i podatno meso, toplo, vlažno i nedirnuto meso sluškinje koja se trenutak prije nadvila nad krevet umirućeg, u biti zamrlog tijela baruna Cicolinija de Somszedvár, Meduedgrad i tako napred. Ruka ova, rasporivši šavove bijele lanene haljine, zgulila je rublje s grudi smrtno uplašene djevojke koja je svojim tijelom pala na umirućeg raširenih nogu i tako ga de facto ubila, ruka ta zaustavila se u predjelu slabina i ukočila zauvijek. *Après nous le déluge.*

Jedan od najboljih portreta *f i j u m a n s t v a* uopće dao je učeni opat Alberto Fortis koji zapravo *in nuce*, u osnovnim potezima opisuje fizionomiju Rijeke i njezinih stanovnika vrlo jasno, precizno i sa zapanjujućom pronicljivošću. Godine 1774. uputio je Fortis engleskom ministru Johnu Strangeu u Mletke pismo u kojem veli:

»... Prvi od tih gradova u kanalu je *R i j e k a*; u prijašnjim se vremenima zvao *S a n V i t o* a to je ime dobio po rječici koja izvire ispod nedaleke planine i utječe u more tvoje reći luku. Broj stanovnika ovoga grada seže od petnaest do šesnaest tisuća. Predgrađa su velika i dobro sagrađena; a kuće su opremljene s dobrim ukusom koji bi se jedva mogao očekivati na tako zabačenom i neugodnom položaju. Trgovina Rijeke je znatna; ona je glavno prihvatilište robe temišvarskog Banata. U njoj su radionice platna, stakla itd., te velike tvornice za prerađu šećera. Prirodni je jezik zemlje hrvatski, ali otmjena čeljad obaju spolova govori dobrim ta-

lijanskim jezikom i oponaša toskanski način pa bi ih zbog toga jamačno trebalo mnogo više hvaliti nego nas koji sakatimo naš lijepi jezik i rugamo se svakome tko ga nastoji dobro govoriti, ako nije rođen u Toskani. Ponašanje Riječana je blago, a društvo im je veselo, iako obilježeno umjerenošću. Tu se učenje i znanost goje više nego i u jednom susjednom gradu, na toj obali: stanovnici mletačkih otoka, koji se odluče dati dobar odgoj svojoj djeci, šalju ih u javne škole što ih je u Rijeci sagrađila i održala velikodušnost Vladara.« (Neka izvješća o Primorskoj Hrvatskoj)

Rijeka je ugodan kutak u kojem se prilično dobro živi i u kojem se nikada ništa ne dešava. Kod nje je sve u redu, sve je prema propisima, uvijek do ludila lojalna pa prema tomu potpuno pasivna jer svako mreškanje mirnog morskog ogleдалa ne sluti na dobro, a budući da nam je dobro, treba u svakom slučaju da sve ostane na svome mjestu onako kako je i bilo, to je najsigurnije i najprobitačnije. Rijeka stoljećima poput site sijamske mačke drijema i prede uz veliku kalijevu peć koju sagrađiše Austrijanci, potpališe Mađari a počеше polako gasiti Talijani. Rijeka je štreberska cura koja uvijek ima najbolje ocjene, koja se znade lijepo našminkati i dotjerati, koja uvijek sluša mudre savjete starijih i bezazleno se smiješi svakome tko je gleda, dobro znade konverzirati i u svakoj prilici uljudno se ophoditi ali koja je prazna, jalova i dosadna, beskrajno dosadna.

ALLEGRO VIVACE

»Ima jedan grad koji obiluje inteligentima anacionalnim; kultura ih i svijest, bolje oholost, veže za Italiju, rasa i nagon za Hrvatsku; govore loše dva jezika; Zagreb im je tuđ, Italija ih ne treba; oduševljava ih rođeni pejzaž, i inostrani slikari; žude tuđinu, ali im je najtoplije kraj domaćeg ognjišta, i ni u svojim najskrovitijim mislima ne dokučuju kome narodu pripadaju. Pa njihova umjetnička čud nema zemljište za rasplod i ostaje ljubavlju kod same sebe.«

Pogađate li o kojem je gradu riječ? Naravno da pogađate.

»Ne znam, te bi Rijeka dala 'materi zemlji' Italiji bar jednu viđeniju ličnost, kao što je dao Trst npr. pjesnika i kritičara Picciola. Hrvatska na protiv broji dosta Riječana: najviše u politici, najmanje u umjetnosti. Jer je umjetnost nacionalna i onda, kad grdi nacionalizam – kad je to možda najviše – jer najjače osjeća. Mali je Senj dao najvećeg našeg lirika; manji Novi najvećeg epika, a Dubrovnik već stoljeća piše umjetnička djela samo jednim jezikom; umjetnost nije i ne može biti dvojezična, kao kakva zagrebačka 'milostiva', ili riječki 'bonkulović', pa je i Tommaseo mogao biti samo filolog i moralista. Istinska se literatura piše samo u onom jeziku u kojem se osjeća i misli – a ne u kojem se čita i paradira na Zrinjevcu.«

Znate li čije su ovo riječi? Ne znate? Onda krenimo dalje.

»I eto, u tom gradu, najtragikomičnijem što ga ima na planetu i svemiru, ovakovi su originali vrlo vulgarni. Baričević je na Rijeci živio, a to bar za mene znači i lumpovao i kuburio. Narav mu u svojoj mladenačkoj nevinosti i pruživosti primi posve utiske dvojezičnih inteligenata koji besvijesno prokleše usud – mizantropizmom i anacionalizmom;

utiske smrdljivih jazbina kojih posjetioci odražavaju riječku Gomilu (stari grad), dok došljaci Hrvati i Srbi i Nijemci i Mađari zamjenjuju fijumanske firme. Baričević je mogao vidjeti sve svoje modele drugdje, ali ih je Rijeka portretirala: suština je njihova dekadansa, a spoljašnost degeneracija.«

Ovako je pisao Kamov o »Novelama i portretima« Josipa Baričevića početkom travnja 1910. u Puntu, svega nekoliko mjeseci prije no što će napustiti ne samo Fijumu, Austro-Ungheriu nego i ovu nedostojnu planetu a sva je prilika i svemir. Zauvijek.

Vi loze zelene, vi polja cvatuća,
vi zdenci, potoki voda tekuća,
deh, skaž'te smilenje
vrh tužno, žalosno to moje življenje . . .

A život je doista žalostan i čemeran ako se malo dublje promisli:

»Kak pak mi gingavi i nevoljni jesmo, tak malo se vu naši stalnosti dičiti moremo; najmre: kakti rosa juternja brzo prehajajuća, grad na ledu zidani ali sneg sušca meseca, kaj opstati ne more. Ovak hodimo z našem obetanjem, naravno jemanjem ili dobrem nakanenjem, najmre: jędnako i spodobno, rakom nazad plazućem.«

I dok Janko šetuje Elizijem, Fran Krsto roni davne suze jer »srce žaluje da vilu ne vidi« a dobri lepoglavski pavlin Hilarion Gašparoti pobožno i duboko rezignirano uzdiše nad istinskom tragedijom čovjekova postojanja – mi se moramo lagano prizemljiti, polako i strpljivo otpuštajući ventil visoko potlaćenog plina (kao da putujemo balonom braće Mongolfier), naša košara lagano se spušta prema zemlji, evo ga, Učka i Sisol u daljini, plavi horizonti i draga žlićamora aliti Sinus Quaternarius, sve čisto i oprano kao razglednica a mi postojano padamo u tangenti, uskoro ćemo akoštati, sudariti se s reljefom i zatim nestati, nestati. *Pour toujours.*

Rijeka je »grad koji obiluje inteligentima anacionalnim«, »najtragikomičniji grad što ga ima na planeti i svemiru«, grad bez istinske literature upravo zato što nije nacionalno obilježen, grad zaljubljen u sebe poput Narcisa u svoj lik, u svoj pejzaž, u svoje trivijalije i toplo domaće ognjište, grad bez prave umjetničke i kulturne fizionomije, grad bez nacionalnog identiteta, grad bonkulovića i poluintelige-

nata što najčešće izrastaju u pijane protuhe i čudake, grad jalovih ridikula i oholih trgovaca, grad u kojem je melodrama i opereta vrhunac estetskog užitka, grad borniranih skorojevića i melankoličnih djevojaka (svakako pogledati Simonettijeve portrete riječkih bidermajerskih djeвица iz četvrtog desetljeća minulog stoljeća, posebno »Portret djevojčice Giustini«). Nitko nije bolje poznao osobine riječke duhovne situacije od Kamova i nitko ih nije intenzivnije osjećao od njega samoga. On je i sam ostao razapet između riječkog provincijalizma (tradicionalna vezanost za talijanski kulturni krug kojem se tijekom svog kratkog života priklanjao i iskreno divio) u koji ga je neprestano vraćalo srce (ovaj pomalo staromodni simbol, prirodno, hoće da dočara Kamovljeve emocije) i stvarnog kozmopolitizma njegovog uma (opet starinska riječ: duhovni horizont, interesi i sl.). Duboko u sebi Kamov je Fijuman koji se uporno bori protiv vlastitog fijumanstva, ovo truplo od gnjilog i apatičnog fijumanstva on definitivno želi baciti kroz prozor kao krepanu mačku i taj je čin popraćen groznim invektivama, uostalom, dobro poznatih svakome književnom historičaru i vrijednom đaku. Ali Kamovljevi elementarni užas još nitko nije shvatio a kamoli protumačio:

Bijah dijete golcato i meko,
uzdrhtano kraj prozora,
na obali našeg mora,
gdje se ljube do dva svijeta,
gdje se vjere do dva diva
i cjelivu onom punom
atmos gdje se odaziva.

Upravo pjesma »Krst« iz ciklusa *Ištupana hartija* (1907) razotkriva osnovni problem njegove ličnosti; Kamov je čovjek podvojene svijesti, fijumanski baštardo:

Ja sam kršten kapljam znoja
ljubavnika i sadika,
bez umira, bez pokoja,
u ponoćje divljeg krika.

Jankova psovka nije poza, nije fraza, nije floskula. Jankova psovka jedini je, zapravo očajnički, put da se sruše premise svijeta iz kojeg potječe krvlju i odgojem, svijeta tradicionalnih građanskih vrijednosti njegove gospođe mame i veleštovanog gospodina oca:

Ne pjevah oči djevojke

kad mlad je momak sretne:
Ja nisam pjesnik ljubavi
ni mirisne ni cvjetne.

Ne pjevah prošlost naroda,
ni kraljeve ni bane:
Ja nisam pseto biblijsko,
što liže Jobu rane.

Ne pjevah sreću djetinju
i rasplode filistra:
Ja nisam tamjan presvijetlih
božanstava i ministra.

Ne pjevah suzu sućuti
rad pjanstva starog Noja:
Ja nisam truba tuposti
i kršćanskih heroja.

Ne pjevah sjetu skrofule
kroz poklon birokrata:
Ja nisam borac bijednika
sa okna prvog kata.

Naidoh svagdje – ko na gad –
na lice časno glupo . . .
Kad glupost vrijeđa ljudski stid
i pljusko bih i lupu . . .

A da su uvjeti zaista bili sazreli toliko te je preostalo samo pljuskanje, lupanje i urlanje, neka posvjedoče tri žive slike:

Pojava prva. »L'Eco di Fiume« godine 1858.

Un Marito, racconto.
Effemeridi del mese.
Sciarada.

Olio Schumlay contro le Emorroidi (la Farmacia di Pietro Rigotti in Fiume).

I butterfly, scena dalla vita americana.

Elisir tonico antimucoso (najbolji za asmu i katar).
Teatro Civico.

Spettacoli: dramma storico »Elisabetta Regina d'Inghilterra«; commedia brillante »I filatori arricchiti con farsa« (L. Mareneo); tragedia bellissima »Saffo«.

Doktor Rousseau preporuča non plus ultra lijek za vaše bolesne oči: acqua celeste.

Umrla Federica de Thierry »donizella virtuosa e soave«. Nekrolog u stihovima.

Profesor Auriot, pariški fotograf putuje za Dalmaciju i preporučuje općinstvu da ga čeka. »Le famiglie che desiderassero avere i rispettivi ritratti sono pregate di rivolgersi fino all'epoca sopra giudicata al suo studio, che è aperto giornalmente dalle ore 9. ant. alle ore 5. pomm.«

Cio, ov covek je nem. Dio porco. Da storit sliku. Allora, homo videt ca je to!

Pojava druga. Skice za portret riječkog Parnasa u raznim prigodama, bez komentara:

Eurillus, ab Illustrissima, Perillustri, Praenobili, Nobili, ed ingenua Supremae, ac mediae Gramatices Classis Juventute ludo Scenico exhibitus in Caesareo Societatis Jesu Gymnasio Fluminensis S. V. Anno MDCCLVII Mense Junio (tekst latinski i talijanski, četiri stranice).

Il furioso nell' isola di S. Domingo. Melo-drama in due atti. Da rappresentarsi nel Teatro di Fiume nella primavera dell' anno 1836. Parole di Giacomo Ferretti. Musica del cav. Gaetano Donizzetti.

Lucrezia Borgia. Melodramma in due atti. Da rappresentarsi nel Civico Teatro di Fiume nella primavera 1841. Parole di Felice Romani. Musica del maestro cav. Gaetano Donizzetti.

Chi dura vince. Melodrama giocoso in due atti. Parole del signor Jacopo Ferretti. Musica del Maestro signor Luigi Ricci. Da rappresentarsi del Teatro Civico di Fiume la primavera del 1842.

Il bravo. Melodramma in tre atti di Gaetano Rossi posto in Musica dal Maestro Saverio Mercadante. Da rappresentarsi nel Civico Teatro di Fiume il Carnovale 1843.

Roberto Devereux. Tragedia lirica in tre atti. Da rappresentarsi nel Civico Teatro di Fiume la primavera del 1844. La poesia e del signor Salvatore Cammarano. La Musica è del signor Gaetano Donizzetti.

Caterina Howard. Melodrama tragico in quattro atti. Poesia di Giorgio Giachetti. Musica di Matteo Salvi. Da rappresentarsi nel Civico Teatro di Fiume la primavera 1848.

I masnadieri (orig. Die Räuber di J. C. F. Schiller). Melodramma da rappresentarsi nel Civico Teatro di Fiume nella primavera nel 1848. (traduzione A. Maffei)

La Vestale. Tragedia lirica in tre atti di Salvatore Cammarano. Musica del Maestro Saverio Mercadante. Da rappresentarsi nel Civico Teatro di Fiume la primavera 1855.

Il vita-metro. Opera di Antonio Fulvi cittadino fiumano, 1859.

Amelia ossia il bandito. Melodramma in quattro atti posto in Musica del Maestro Giovanni Zayitz allievo del Milanese Conservatorio da rappresentarsi per la prima volta nel Teatro civico di Fiume la primavera del 1860.

Potpourri umoristico per cacciare la melanconia dedicato da Pietro Corsić e Giovanni Platz portolettere del I. R. Ufficio postale ali largi, egregi, Fiume 1862.

Lucia di Lammermoor. Drama tragico in due parti. Poesia di Salvatore Cammarano. Musica di Gaetano Donizzetti. (1864)

Pannonia e Fiume. Cantata allegorica da rappresentarsi al Civico Teatro di Fiume. Poesia di Ernesto de Bonmartinij. Musica espressamente composta dal Maestro G. A. Scaramelli, 1867.

El trionfo de S. Micciele i sfolgi del cor. Rime fiumane di Mario Schittar. Fiume 1888. (str. 120).

Il Bastardo di Hunyad ovvero La Vergine Liburna. Drama storico da quattro atti di Mario Schittar. Fiume – 1889. (XXVI + 69 str.)

Un serto di fiori poetici in onore di san Filippo Neri patrono di Fiume nel terzo centenario della sua gloriosa morte il XXVII Maggio MDCCCXV.

Cativerie! Sonetti in dialetto fiumano di Oscare Russi (Russetto). Fiume 1907. (48 str.)

I sfogli del cor. Poesie scelte di Zuane de la Marsecia (alias Mario Schittar). Fiume 1913. (11 str.)

La Razza. Drama in 3 atti. Con un »Ode a Fiume« dedicata a S. M. il re Vittorio Emanuele II di Pietro Jassi (aliter Italo Assnero), Genova 1926.

Pojava treća: Vita fiumana alla fine della settimana (Riečka subota)

Il »Il tacca avisi«. Ako me ki pita kako se va Rike zive cu mu reć:

»Lejite avise ke ja takam na zidi i to tako . . .

Genajo: Cavalchina, Veglione mascherato.

Febbraio: Grande Ballo, Festa di fiori. –

Marzo: Teatro Comunale: Germania, Rigoletto, Tosca.

Aprile: Aviso d'asta del'civico monte di pietà.

Maggio: Notificazione. Lista degli elettori.

Giugno: Elettori Cittadini! Viva Ossoinack! Viva Zanella!

Luglio: Vero Elixir Altvater, Roob coccola. Bagno Popolare.

Agosto: Indra Thea. Società U. C. Gita per mare.

Settembre: Circo Zavatta. Anfiteatro Fenice.

Ottobre: 1,000.000. Prima vincita, lotteria di stato.

Novembre: Girlande. Fave. Candele.

Dicembre: Regali di natale. Scuola di danza.

Pa ondaka dojdite to drugo leto, pa ce te lejiti s' opeta to isto . . . pa ce te znat kako se va Rike zive . . .« (»Novi list« br. 77 od 18. ožujka 1905)

»Amor, amor, amor;
Fiume ze un bel fior!«

Erazmo Barčić (1830–1913) posljednji je potomak stare riječke patricijske obitelji u čijem grbu stajahu cvijetne grančice i blistava zvijezda; njegovi preci bijahu ugledni pomorci, općinski vijećnici, kanonici, gradski suci i liječnici (primjer: njegov šukundjed Felix Bartol, liječnik, školovao se na sveučilištu u Grazu). Završivši gimnaziju u Rijeci, Erazmo studira prava u Padovi a potom se bavi advokaturom i pomalo žurnalistikom (suraduje primjerice s tršćanskim listovima »L'osservatore Triestino« i »Tempo«). Usprkos tome Barčić nikada neće zaboraviti svoju jedinu pravu i postojanu strast: politiku.

Velika lavlja glava, pomno začešljana tamna kosa, njegovana brada, kravata i čudesne svjetloplave oči (Poljaci ovakve oči zovu *niebieskie*). Iako te oči gledaju oštro i koncentrirano (o čemu govore dvije jake bore između obrva i korijena nosa), oči su to koje zapravo ne vide, oči tipično slavenski odsutne, oči fantasta.

Ovaj čovjek koji je za sebe tvrdio da mu »u grudima slavensko srce bije« i kojeg je povijest zapamtila kao »nestora riječkih Hrvata«, zapravo je klasični primjer podvojene svijesti. Iako se deklarirao Hrvatom i čitavog života borio za pripojenje Rijeke Hrvatskoj, Barčić je ostao bilingvan, dakle, hrvatski patriot koji misli i govori talijanski, čovjek čije je hrvatstvo neka vrsta apstraktuma, čovjek kojem su u biti strani problemi narodni:

»Patriotizam čestitog Erazma Barčića je – kaže o njemu Matoš – nesumnjiv, ali riječki pučani se tuže da je i on gospodin, da sve neuspjehe svoje riječke politike ima zahvaliti tome što nije zalazio u narod i radio s pukom koji je i usred današnje Rijeke znao ostati hrvatski karikirajući tamkošnji talijanski žargon muzikom našeg čakavskog akcenta« (1910).

Gospodin Erazmo Barčić s elegantnim šeširom širokog crnog oboda i srebrnom dozom na kojoj je izgraviran obiteljski grb, više je filantrop negoli nacionalist, više salonski političar negoli stvarni narodni vođa, više govornik koji znade dobro verbalizirati svoje ideje negoli realist, praktičar i trezvenjak. Njegov »La voce d'un patriota« (1860) pravi je unikum; sličan rascjep nalazimo još samo kod Tommasea:

»Vidio sam zvizdu nove svitlosti; a čini mise da pogleda na mene vessela i ljubovna. Duh jest mi tvoj, majko mila, koj meni govori sa vissine nebesne i reče: s'tobom sam vazda, sinko, i po svuda.« (iz elegije majci, 1843).

Barčićeva se zvijezda, baš kao i Tommaseova, ugasila od silne ljubavi prema svome narodu – ako je to i bila apstraktna ljubav, ne može se tvrditi da nije bila iskrena.

Po temperamentu Barčić je tipičan jušnjak.

»Di temperamento esuberante, amante della polemica, ora argiata, ora tagliante, punteggiata da battute ironiche che erano la sua delizia, fu un uomo di ferreo carattere, moralmente integro, generico, per cui godette la stima e spesso l'amizia degli stessi avversari politici che gli perdonavano le sue intemperanze: una figura caratteristica del variopinto ambiente fiumano del seccolo passato, nel quale confluivano e si scontravano suggestioni spesso contrastanti« – zaključuje Salvatore Samani na kraju njegove kratke biografije (Dizionario biografico fiumano).

Pojava Barčićeva nije osamljena već, naprotiv, karakteristična za riječke prilike; dragocjene podatke daje o ovim specifičnim okolnostima dr. Niko Bonetić u svojim sjećanjima:

»U kompliciranom sklopu Austro-Ugarske Monarhije sačinjavali su Hrvati u Rijeci interesantnu pojavu. Po rasi ogromna većina, po jeziku dobra polovina, oni nisu imali političkih prava. U mirnim vremenima mogli su se služiti među sobom svojim jezikom – i to je bilo sve. A ipak, nijedan grad u Hrvatskoj – izuzevši dakako Zagreb – nije bio od toliko utjecajne važnosti za hrvatsku politiku kao Rijeka. Bilo je vrijeme kada je devet zastupnika na hrvatskom saboru bilo iz Rijeke a gotovo polovica opozicije stanovala je u Rijeci. Marijan Derenčin, Erazmo Barčić i desetak već zaboravljenih političara – Bakarčić, Suppe, Valušnik, Pilepić i

drugi stanovali su u Rijeci. I Starčević i Kumičić i Zajc započeli su svoju karijeru u Rijeci. Isključena iz javne službe hrvatska inteligencija u Rijeci bacila se na slobodne profesije i na privredu, i na tom je polju dostigla zamjernu visinu.

Politička orijentacija te inteligencije bila je uglavnom dvojaka: slavenska ili, kako se onda reklo, panslavistička te zapadnjačko-demokratska. Prvi predstavnik te ideologije bio je Erazmo Barčić, kavalir starog kova, nad čijim su krevetom visjela dva portreta: car Aleksandar III i Giuseppe Garibaldi – istočni autokrat i zapadni revolucionarac! Mnogo je romantike bilo u toj sintezi, ali je Barčić proizašao iz onog romantizma šezdesetih godina prošlog stoljeća koji je dao zapadnoj Evropi toliko briljantnih političara i državnika.« (1937)

Barčić razvija specifičnu koncepciju hrvatske nacije koju povezuje s idejom o riječkom ekonomskom blagostanju. »Veliki bolesnik – piše on o austrijskoj carevini – može odložiti, ali ne i izbjeći svoj pad. Srbija, Hercegovina, Bugarska, Bosna, Hrvatska i turska Dalmacija (Dalmazia turci) legitimno su nasljeđe naše nacije, a svi ti narodi ujedinjeni istim jezikom u snažno i moćno tijelo koje je bog opskrbio ogromnim bogatstvom, garantira Rijeci zaleđe za njezinu trgovinu i takvu budućnost kojoj se niti jedna nacija ne može ni nadati.« (La voce d'un patriota)

Barčić je, zapravo, zagovornik ideje o snažnoj i velikoj Rijeci čiji ekonomski prosperitet mora biti determiniran isključivo južnoslavenskim prostorom, odnosno, svi južni Slaveni trebaju se nužno podrediti trgovačkim i privrednim interesima Rijeke kao svoje najveće luke. »Riječkom ekonomskom blagostanju u Barčićevoj interpretaciji – zaključuje Ljubinka Karpowicz u svojoj doktorskoj disertaciji – bio je potreban hrvatski (nacionalni) protekcionizam, pa je zato nacionalni princip podređen pod princip blagostanja. Razlog pripadanja Rijeke Hrvatskoj nije se tražio, niti nalazio u potrebi za nacionalnim jedinstvom i identitetom, već u potrebi ekonomskog ujedinjavanja i jačanja jednog širokog teritorija, naseljenog, uvjetno rečeno, »slavenskim« stanovništvom. Nacionalni osjećaj bio je otvoreno podređen pod ekonomski interes.« (Riječki corpus separatum 1868–1924)

Rijeka je, prema Barčićevu mišljenju, hrvatska luka koja treba preko Hrvatske biti pripojena Mađarskoj i pri tome sačuvati određenu ekonomsku nezavisnost i privrednu auto-

nomiju. Barčić, dakle, u svojoj ličnosti objedinjuje tradicionalne komponente riječkog ekskluzivizma, kozmopolitizam pomiješan sa »slavjanskim fantazijama« (Barčić je Srbiju zvao južnoslavenskim Pijemontom) i hrvatsko rodoljublje u ime koga je čitavog života djelovao. »Operto pismo vrednemu gospodinu Alberto Širola posidentu v Reké« razotkriva bit Barčićeve patriotizma:

»Vi znate dobro, da Vas Vaša dobra mat – kako i mane moja – ni vadila molit 'in nome del padre, fijolo e spirito santo' ne', lego 'u ime oca, sina i duha svetoga'; znate dobro. Alberto, da Vaša mat ni Vas – kako ni moja mane – v jutro, o podne i večé vadila podravljenje angjelsko 'Ave Maria piena di grazia', lego vas sojega sinka vadila – kako i moja mane – va slatkem sojem zajiku 'zdravo Marijo milosti puna'. Na oven zajiku su nas naše matere ogojile, a samo temu morate zahvaliti da ste dobar i pošten muž odi besede. Promislite malo, da na zajiku hrvaskem, oli kako Vi recete, ilirskem govori puno sveta v Reké, pak se ni našal jedan čovek, za kega se ni znalo ni čulo, kako da je s mesečine pal, neki Zanella, i on govori i piše, da su judi, ki govore hrvaski oli ilirski, ki Boga mole 'u ime oca, sina i duha svetoga' i večé 'zdravo Marijo', da su skovace i da jih treba hitit na provažu, da treba sè te jude distrujit.« (»Novi list« br. 117, 28. travnja 1906) Pismo je upućeno članu gradskog predstavništva, agitatoru Zanellinih autonomaša (koji »ovde onako gerdo ofenjeva jednu celu nacion«) s potpisom: Erazmo Barčić, *recan*.

»FALU VÉGÉN KURTA KOCSMA . . . «

Mađari su neobičan narod: njihov jezik, njihovi običaji, njihove navike, njihovo ponašanje, njihova politika; posebno politika. Ekspanzija prema Hrvatskoj, na primjer. Od tridesetih godina prošlog stoljeća sve do 1918. oni sustavno nastoje podrediti Hrvatsku svojim političkim interesima, žele od te zemlje napraviti mađarsku provinciju. Zašto?

To nije bilo jasno još ni Ferdi Rusanu, hrvatskom pjesniku prigodničaru, koji ih prostodušno poziva na prekid svih neprijateljstava ovim riječima: »Susèdi Magjari! Osvěstite se dakle. Učiona je platjena na obih stranah, mi vam opraštamo vaše grêhe, nebudite samo tverdoglavi, kao i Donkvižot.« (1848) Ali Mađarima nije bilo ni na kraj pameti da poslušaju savjet ovog rodoljupca iz Pavliń-Kloštra (u đurđevačkoj krajiškoj pukovniji), Mađari su, na žalost, svojeglavi i »tverdoglavi« preko svake moguće mjere.

Što je to mađarska politika?

Jaroslav Hašek odgovara na to zamršeno pitanje na sebi svojstven način:

»Mađ'ari majú smysl pro politiku. Řiká se, že u nás se politizuje u džbánku – ale Mađ'ari politizují u vína. Pivo nikdy neučiní člověka tak politický vyspělým jako víno, neboť: 'En oinó alétheia – ve víně jest pravda. A Mađ'ari hledají tu pravdu tak dlouho, až spadnou pod stůl, Když u nás spadne někdo pod stůl, tak už nemluví. Ale Mađ'ari ještě pod stolem politizují. Ve svých konferencích s vynikajícími mađ'arskými politiky viděljšme několik takových případů. V Nagy Mártonu okresní královský notář Barabás ještě pod stolem křčel: »Eljen a Kossut!« a pronesl právě leže pod stolem jednu za svých nejlepšíh politických řečí.« (Dějiny strany mírného pokroku v mezích zákona)

Utjecaj kvalitetnih mađarskih vina na ponašanje mađarskih političara ostavljamo neriješenim i vraćamo se hrvatsko-mađarskim odnosima.

Nema nikakve sumnje da su Mađari izravno utjecali na razvoj političke svijesti u Hrvatskoj, odnosno, da se politika u Hrvatskoj rađa iz opozicije prema mađarskoj supremaciji. Pojava ilirizma kao organizirane fronte oko koje se nešto kasnije formira društveni preporodni pokret zapravo je reakcija na zahtjeve mađarskih liberalnih demokrata koji traže uvođenje mađarskog jezika u Hrvatskoj, slobodu vjeroispovijesti protestantizma i ukinuće kmetstva: hrvatski poslanici na požunskom saboru otvoreno su se 1832. godine suprotstavili mađarskim liberalima pozivajući se na prošlost i na poznate »konstitucije«. Ilirci su u biti prva organizirana opozicijska politička grupa u Hrvatskoj. Utjecaj ilirizma kao novog preporodnog nacionalnog pokreta na opće stanje duhova bio je toliki da su mađarski liberali uskoro morali organizirati novu, mađarofilsku stranku, stranku »hervatsko-ugarsku«: prvu mađarsku garnituru sačinjavali su aristokrati konzervativne orijentacije – grofovi Aleksandar Drašković i Aleksandar Erdödy, baruni Levin i Juraj Rauch, turopoljski komeš Daniel Josipović, plemići Jelačići te nekolicina profesora sa zagrebačke pravoslavne gimnazije; središte stranke je »Kasino« – bivša palača grofa Amadéa; njeni pristalice nose kalpake i atile nasuprot ilirskih »crvenkapa« i surki. Napokon, i prva hrvatska politička karikatura što ju je izradio i objavio Ivan Havliček u Leipzigu godine 1845. pod naslovom »Der Magyar in der Wiege« inspirirana je tadašnjom situacijom i odnosi se na Mađare: Lajos Kossuth s jelenjim rogovima i satirskim kopitima drži na lancu bana Hallera koji mu poklanja Turopoljca u zipci; Haller je nacrtna s lisičjim a Turopoljac s guštarskim repom.

S druge strane i Hrvati utječu na mađarsku političku svijest. Jedna slika posebno je snažna: generalissimus baron von Jellacich od Bužima pod crnožutim stijegom prelazi 10. rujna 1848. Dravu sa svojim serežanima i banderijalcima kao carski komesar a uskoro i likvidator mađarske revolucije.

U sporovima između Hrvata i Mađara Rijeka ima izuzetnu važnost, moglo bi se reći da pitanje pripadnosti ovoga grada predstavlja krucijalan problem; Rijeka je neprestano

u žarištu interesa jednog i drugog političkog tabora. Jabuku razdora bacila je carica Marija Terezija godine 1776. svojom uredbom u kojoj Rijeku definira kao *corpus separatum*: grad je po prvi put teritorijalno pripojen Banjskoj Hrvatskoj, upravno je vezan za ugarsku dvorsku kancelariju preko Hrvatskog kraljevskog vijeća dok financijski ovisi o austrijskoj imperatorici! Ovakav složeni odnos međuzavisnosti u kojem se Rijeka našla, u biti improviziran i nedefiniran status, otvorio je mogućnosti različitog tumačenja tog položaja a da istovremeno svatko ima podjednako pravo. Sve je to utjecalo na stvaranje specifične situacije: Rijeka je grad od posebnog društvenog i političkog interesa.

»Unutar novostvorene Severinske županije – piše Ljubinka Karpowicz – koja se proteže od Kupe do mora, Rijeka s okolicom, u koju spada i Kraljevica, čini *corpus separatum* kojim upravlja guverner i koji je istovremeno i batarski kapetan i župan Severinske županije. Tim izdvojenim položajem Rijeka ekonomski jača, dok u samom gradu jača svijest o njezinoj posebnosti i važnosti. *Corpus separatum* tako postaje geopolitički prostor, koji se kasnije pokazuje kao pretpostavka za formiranje jedne lokalpatriotske svijesti, čije su osnovne karakteristike upravo poistovjećivanje *corpusa separatum*a s domovinom, isticanje njegove posebnosti i važnosti do nivoa najviše, odnosno evropske reprezentativnosti pravno-politički potvrđene kao *corpus separatum*. Taj osjećaj posebnosti dominira cijelim 19. stoljećem nad nacionalnim osjećajem koji, u odnosu na druge već formirane nacionalne osjećaje u srednjoj Evropi kasni. Usporedo s osjećajem o pravno-političkoj posebnosti i odvojenosti stvara se i svijest i o kulturnoj posebnosti veoma blizak elitnom osjećaju u čijoj je osnovi pripadnost imaginarnom evropskom, a ne nekom nacionalnom kulturnom nasljeđu.«

Povežemo li sada fijumanstvo kao tradicionalni oblik društvene svijesti stanovnika »kotara varoša Rieke« s uvjetima koje pruža *corpus separatum* kao pravna i politička tvorevina, postaju nam mnogo jasnije okolnosti pod kojima ovaj grad kasnije ulazi u sferu mađarskog utjecaja. Da je ekonomsko blagostanje preduvjet uspjeha u političkoj borbi a Rijeka onaj privredni subjekt koji to može garantirati i Hrvatima i Mađarima podjednako, postaje evidentno još početkom prošlog stoljeća. Grof Janko Drašković, idejni vođa ilirskog pokreta, ovo je lijepo zapazio:

»Za bolje uvesti pravicu ovu, i za olahkotiti prevraćaj novca, i za protiviti se hlinovnikom (lihvarom) nesramnijem, korisno bi bilo državnu ugarsku banku osnovati, kako ti u Prusiji svaki kotar ima, dje stanovnici uz poštene kamate novaca bi mogli dobiti na tretju stran vrijednosti svojih ležećih dobara. Kako bi liepo odotle fabrike uvesti i blagopolučje privesti svojoj domovini, i po tim trgovinu, koja sad trpeća jest, dobitnu učiniti mogli, da tekar bivanje svoje u tudjih varaših pomajšnjaju, i toliko tamo zaman domovini pako na štetu ne troše. Kako liepo bi nama morsko društvo se utemelilo, i koliko ne bi Rieka i naš komerc napredovao.« (Dissertacija iliti razgovor . . .; 1832.)

Tražeci rješenje riječkog pitanja Drašković veli da »puk ondi našega jezika govori; a Mađarska trideset i četiri mile daleko jest odande.« To je, međutim, sve što grof Janko može ponuditi od argumenata koji govore u prilog tome da Rijeka mora pripasti Hrvatskoj. Drašković, nažalost, ispusta iz vidokruga tri faktora koji su od neobične važnosti: prvo, on ne predlaže nikakav konkretan program koji bi bio prihvatljiv s ekonomskog stanovišta zato što takav program nije ni moguće provesti u uvjetima onodobne zaostale privrede u Hrvatskoj (nema privrednika koji bi mogli poduprijeti takve pothvate niti postoji trgovačka mreža u čijem bi sastavu imala biti riječka luka); drugo, on ne poznaje dovoljno društvenu klimu što vlada u riječkom *c o r p u s u s e p a r a t u m u* i koja je zapravo odlučujući činilac u pitanjima prvo privredne a potom i političke orijentacije grada; treće, on ne vidi, pa prema tome i ne osjeća opasnost koja prijeti od jedne tada male radikalne grupe pod vodstvom Lajosa Kossutha: ova mađarska stranka ne samo da će, tražeci izlaz na more kao osnovni preduvjet za razvitak mađarske privrede, ponuditi jasan program koji Rijeci, pod patronatom Mađarske, garantira veliki ekonomski prosperitet – nego i smoći toliko snage da pokrene prvu veliku mađarsku revoluciju (na saboru u Debrecinu Kossuth je 14. travnja 1849. proglasio svrgnuće dinastije Habsburg i uspostavio nacionalnu ustavnu državu koja će nekoliko mjeseci kasnije, poslije kapitulacije revolucionarne vojske kod Vilagosa, biti likvidirana), Kossuthovski »A tengere Magyar« prije revolucionarne 1848. dobiva nakon Ugarsko-hrvatske nagodbe svoje puno političko opravdanje: Rijeka postaje *A Fiumei kikötő* (1868–1918).

Društvena klima francijozefinske Velike Mađarske kojom upravlja aristokratska oligarhija, srednje plemstvo i građanstvo doista je neobična: od 413 zastupnika u Parlamentu nemađarske narode (Hrvate, Srbe, Slovake i Rumunje) zastupa samo osam ljudi iako nemađarski nacionalni element čini pedeset posto stanovništva ove države; u isto vrijeme samo šest posto cjelokupnog stanovništva ima određena politička prava. Sloj koji u to vrijeme vodi odlučujuću ulogu u mađarskom političkom životu (liberalna partija Ferencza Deáka) pripada magnatima, krupnim veleposjednicima – latifundistima i sitnom plemstvu (»gentry«) koje dobivši vlast politiku odabire kao životni poziv. Sve je u Mađarskoj podređeno toj vladajućoj kasti: uprava, politika, privreda, kultura. Ova je kasta njegovala gospodске manire srednjoevropske *g r a n d e z z e*, dajući osnovni ton prema kojem su se imali ugoditi svi instrumenti mađarskog državnog orkestra.

U svom eseju o Adyu, Ervin Šinko kazuje o tome:

»Književnost koja je dominirala imala je uglavnom istu funkciju kao ciganska glazba na gospodskim zabavama: ona je bila rodoljubiva pratnja uz gospodске političke parade, uz veliki bal gospodске nacije, ponavljajući i parafrazirajući u stotinu varijanata da je 'mađarskog čovjeka i sam bog stvorio u veselju svome'. U toj su Mađarskoj čak i građanstvu bili ideali magnat i džentri; njima je ono nastojalo da ugodi; od njihove je milosti i pokroviteljstva očekivalo i vlastito uzdizanje, njih je oponašalo.« (Vitez svetoga duha)

Mađarska je aristokracija živjela životom koji danas teško možemo pojmiti, bila je to elita nad elitama: grof Mihály Károlyi u svojim memoarima »Vjera bez iluzija« (Hit, Illúziók Nélkül) daje tome izvrsne informacije: zatvorena u svojim zlatnim krletkama, čvrsto vjerujući da pripada posebnom ljudskom soju, obuzeta »mističnom vjerom u gospodstvo po milosti Božjoj«, mađarska aristokracija sačinjavala je svijet zatvoren u sebe, svijet u kojem bratići i sestrične sklapaju brakove radi očuvanja porodičnog bogatstva, svijet u kojem su osnovni problemi broj krakova na kruni porodičnog plemićkog grba i veličina baršunaste vrpce à la Winterhalter a najviše muka zadaje proljetna garderoba za lov u Bakonjskoj šumi. Liberalno ugodno samozadovoljstvo lijepog mađarskog magnatskog i gentry-svijeta, ovaj kastinski duh i *sacro egoismo* njegovao je bigotni katolicizam,

simpatije za *ancien régime*, savršeno poznao probleme engleske politike (upravo onoliko koliko i dobro timarene konje svih mogućih pasmina), pljeskao dobro odgojenim djevojčicama poslije uspješno odsvirane bidermajerske kompozicije, upućivao zahvalnice u čast Svemogućeg, koračao po širokim mirisnim parkovima pokraj romantičnih ribnjaka, ponosno pokazivao gostima bogate štukature svojih velikih salona, liječio se u Karlsbadu, ljetovao u Abbaziji i Lovrani, drijemao u popodnevnom miru vile na Balatonu, penjao se spiralnim stepenicama do svojih bogatih biblioteka s policama od mahagonija, volio galantne pustolovine podjednako kao i lov na lisice s nemirnim irskim pastusima i čoporom engleskih pasa na ogromnim prostorima sjeverne Mađarske (na imanjima ne uslužuju samo jelenima nego i ženama, uz matransko vino idu i mlade seoske djevice a to će reći stari dobri *ius primae noctis*). Biti bogat, mlad i zdrav: putovati, mnogo putovati. A kamo? Pariz. Cardiff. New York. Cejlon. Cejlon? Da, na Cejlon – dizenterija, apatija, sanatorij u prašumi, krijesnice velike kao naranče u tropskoj noći, ljepotice u bijeloj svili, na primanju vojvode od Connaughta cejlonski plemenski poglavice uljudno se smješaju. Vjerni buldog Tevrev. Hotel »Waldorf – Astoria«; uobičajeno dosadno osim solidnog boeuf Bordelais. Lijepi saloni tete Geraldine u stilu Louis Quinze gdje se šapuće o zavjeri saveza Židova i Lože Orienta, poluglasno, sasvim diskretno. Polo. Sedamdeset i dvije sobe palače u ulici Egyetem. Odaje su priređene za noć. Jockey Club. Tajanstveni pogled Madame de Thèbes, vračare. Crnci plešu »cake-walk« kao kod Toulouse-Lautreca: Chocolate dance? Imanje grofa Mihályja Károlyja: 25.000 jutara šume, 35.000 jutara pašnjaka i oranica, rudnik ugljena, mineralno lječilište u Parádu, tvornica stakla, stambene zgrade, palača u Budimpešti, šašvarsko gazdinstvo i nekoliko manjih lovišta; ukupna vrijednost oko sto milijuna zlatnih forinti. Na koncu – *andar per ventura* – sve otišlo u vjetar.

Pojava Mađara u Rijeci poslije 1868. godine nije značila samo formalno uspostavljanje nove državne vlasti već i početak diktature novog senzibiliteta, do toga vremena potpuno stranog ovome gradu. Mentalitet tih neobičnih ljudi, uglavnom državnih činovnika koji su činili okosnicu administrativne aparature mađarske vlasti, bio je za riječke građane vrlo čudan, upravo egzotičan.

»Mađarski sloj u Rijeci – kaže Ljubinka Karpowicz – izdvaja se ne samo jezikom i odjećom, već i veoma krutim, formaliziranim ponašanjem, izvještačenim držanjem, što je stvaralo osjećaj distance. Osim toga, prava ili lažna religioznost, još je jedan element koji je tipično građansko, pa i plebejsko stanovništvo Rijeke odbijalo od Mađara. Oni su, radeći u državnoj administraciji svoje zemlje, a na dužnosti u Rijeci, izazivali ne samo kulturni šok, već i socijalno uvjetovanu zavist.«

Ipak, urođena lojalnost ne dozvoljava Rijeci da dugo ostane iznenađena novom situacijom: na gradskom tornju leprša mađarska trikolora, ulicama svakodnevno paradiraju mađarske oružničke perjanice, djeca uredno polaze mađarske julijanske škole, na riječkim balovima serviraju se izvrsne debrecenske kobasice uz tokajac i ukusni mađarski »cherry-brandy« a dame su oduševljene ritmom *czárdásza*; u jednu riječ: Rijeka se trudi da što bolje odigra ulogu jedine mađarske pomorske luke postajući sve više stvarna ugarska enklava na Jadranu i oponašajući pritom svoj nedostižni uzor metropole na Dunavu.

Budimpeštanske perspektive široki su horizonti velegrada koji se protežu s kraja na kraj beskrajne panonske ravnice, otvoreni prostori ovoga grada kao da i danas zrače onim duhom optimizma što ga je rodila epoha građanskog prosperiteta: kupole, palače, tornjevi, bazilike, hoteli, kolosalni mostovi, monumentalne zgrade u kojima leže tisuće tona granita, mramora i bronce, bulevari i avenije; kavana »Fézek« u Aveniji Andrassy, kavana »London« kod Zapadnog kolodvora, kavana »New York«, hotel »Hungaria«, hotel »Royal«, Marijina ulica, vile i tvornice u Ujpestu – to je prava Hongrois, Hungary, Ungarn; iluminacija budimpeštanska noću podsjeća na sjaj kristalnog grada iz orijentalne priče, samo što ovdje duh iz Aladinove svjetiljke šapće: *extra Ungariam non est vita*. Za mnoge života, međutim, nije bilo ni u samoj Budimpešti. Jedan usamljeni glas, glas novinara iz dnevnog lista Nagyváradí Napló, početkom ovog stoljeća piše:

»Sve same praznine, ta Budimpešta. Svojim tisućama gladajućih, svojom razuzdanošću, svojim maloljetnim građanstvom i azijskom administracijom, svojim neizobraženim društvom, i nesposobnim da se izobrazí, svojim kultom kokótá i gadnom plemićkom i financijskom aristokracijom,

svojim trulim književnim životom mađarska metropola pruža očajnu sliku.«

Novinaru je ime Endre Ady.

Pupčana veza između Pešte i Rijeke, između metropole i jedine ugarske enklave na Jadranu, uspostavljena je dovršenjem magistralnog pravca Budimpešta – Zagreb – Delnice – Rijeka godine 1873. čime je ugarski zrakasti željeznički sustav dobio svoj glavni izlaz na more. Gvozdene šine i Magýar-államvasutak vagoni simbol su nove epohe koja otpočinje zviždukom lokomotive na stanici u Fijumi.

»U fíjumanskom brzom, u naslonjaču od crvenog baršuna sa čipkastom presvlakom što tako slatkasto vonja po karbolu, u okviru uvijek jednog te istog dosadnog scenarija između Božjakovine i Lepavine, od Csurgóa do Dombóvára, Presvetli je utonuo u misli, u intimnom razgovoru sa svojim sinom.«

Putuje stari Emerički de Emericzi u jednoličnom ritmu fíjumanskog brzog, šezdeset kilometara na sat, zaokupljen svojim banskosavjetničkim, regnikolarnim mislima, putuje na još jedan »deemericijevski peštanski pied-à-terre«, krenuo je još u devet i deset s kolodvora u Agramu i sprema se, kada stigne, kao i mnogo puta do sada, odsjesti u malom staromodnom hotelu »Fiume«, jednom od onih tužnih svratišta na desnoj obali budimskoj . . .

Vlak kojim putuje Krležin junak doktor Kamilo Emerički, plemeniti Emericzi, u romanu »Zastave« – onaj je isti »fíjumanski brzi« kojim putuju gospodje i husari, mađarski grofovi i bonvivani, bankari i tvorničari, dioničari i kancelisti, savjetnici i odvjetnici, koluneli i sudski pristavi, njihovi ordonansi i psi, sluškinje i ljubavnice, njihove ocvale gospođe i malokrvne plavokose kćeri, fíjumanski studenti, gospoda u cilindrima i lakiranim crnim cipelama; svijet putuje u oba smjera istovremeno. Pisak lokomotive u hladnoj zimskoj noći. Koliko se puta tako oglasio »fíjumanski brzi« tijekom četrdeset godina?

Na rubu beskrajne puste, u dugim zimskim noćima, iz dubokog panonskog mraka – odjekuju glasovi pijanih mladića, čuju se daleki ciganski cimbali i vriska pomamnih djevojaka. Ponoć je davno minula. »Kod zlatnog bokala« slavlje ne prestaje. Neznaničeva sjena i kucanje po zamrznutom prozoru: molim vas, u susjedstvu je bolesna žena. Glasovi

se stišavaju. Družina nijemo napušta krčmu. Fenjeri nestaju u tami.

Vlak stoji na otvorenoj pruzi.

Rodoljub je jedno, tvrdio je Supilo, a politika drugo: prvo je produkt srca, drugo srca i uma. Politika je umijeće rukovođenja javnim poslovima države, politika je umješnost razumijevanja okolnosti i događaja u kojima se djeluje, politika je neprestana konfrontacija različitih koncepcija i uspješna kombinatorika, »politika je umjetnost, ne čista umjetnost, možda pomiješana sa razlozima koji se ponekad sukobljavaju s umjetnošću i pravdom, ali uvijek umjetnost, i političar, ako nije špekulant i hladan, je umjetnik i stoga treba da osjeća« – pisao je Supilo Sazonovu 1916. godine iz Pariza.

Što to političar osjeća? Što znači uopće biti *uomo di politica*? Po čemu se to političari razlikuju od ostalih ljudi? Da li Supilo kao političar uspijeva objediniti produkte »srca i uma« o kojima govori?

O Supilovljevoj ličnosti najbolja svjedočanstva mogu nam dati njegovi suvremenici. Pogledajmo, na primjer, što je o njemu zabilježio 1909. godine Antun Gustav Matoš:

»Na Rijeci posjetih gospodina Supila. Dva puta se s njime nadoh: prvi put u njegovom uredništvu, drugi put na ulici pred njegovom gostionom Campana, kraj luke, gdje nas sastadoše dva čudna turista: gg Accurti i Stožir . . . Razgovarasm naravno o politici; ali tih razgovora ne iznosim jer nemam namjere interviewisati. Gospodin Supilo se ljutio na gospodina Zagorca, ali to nije ništa novo, jer se on kao polemičar mora uvijek ljutiti. A kada ljućenje postaje profesija: uzima profesionalnom ljutitelju sposobnost ljućenja.

Dojam osobe gosp. Supila je dojam normalnosti, zdravlja i rada. *Politika je njemu sve: strast, jedini sport, ono što je voda ribi, i on bez nje ne bi mogao živjeti* (kurziv I. L.). On je sušta praktičnost, i ideje njemu, kao kakvom Amerikan-

cu, vrijede samo ukoliko su izvedive. Kao svi današnji Primorci; čak talijanske knjige, on je još u njenoj tradiciji našao duh praktične politike Machiavellija i Cavoura, duh realizma kojega u talijanskoj literaturi ima samo politička književnost. Ocjenjivati Supilovu politiku bilo bi prerano, ali ma što se o njemu reklo, njegova je neprolazna zasluga da su mađaroni na izborima zauvijek potučeni, te se, ako bog da, više nikada neće oporaviti. Međutim, njegova izjava o Bosni u hrvatskom saboru bijaše velika pogreška i temeljila se na naivnoj pretpostavci da će srpske aspiracije na Bosnu znati braniti potpisne sile Berlinskog ugovora. Snaga i slabost Supilove politike je u tomu što u politici nikada ne smeće s uma osobni momenat.

On ugarske političare osobno pozna, pa zato sva njegova borba nije drugo no osobna borba. Ideja on skoro i nema, kao ni stila. Shvaćajući političku borbu u prvom redu kao borbu osobnu, on je kao praktičar politički fatalno snizio niveau našeg novinarstva, pošto je borbu ideja sveo na borbu ljudi, borbu misli na borbu strasti. Taj demokrat neuredne, gotovo plebejske spoljašnosti u stvari nije vodio nikad otvorene demokratske rasprave nego uvijek zakulisnu, nedemokratsku, diplomatsku politiku, vrlo neskrupuloznu, bez stalnih načela. Nepobitna je činjenica da u Novom listu koji bi u prvom redu trebao biti list za buđenje i čuvanje riječkog hrvatstva, ima svega i svačega, samo ne junčke obrane hrvatske demokracije na Rijeci.

Demokrat Supilo u svojoj lokalnoj riječkoj politici stupao sa novčarskim oportunistom kapitalista oko »Ungaro-Croate«. Prije nekih deset godina primio je sušačku Gruborovu Hrvatsku slogu kao list pravaški, da ga pretvori u list bez tačnijeg programa, proglašujući na kraju bez Srba Hrvate i Srbe istim narodom i zaboravljajući kod bistrine opće naše politike na propadanje hrvatskih interesa na Rijeci. Svoje uspjehe može gosp. Supilo zahvaliti realnim, neporecivim vrlinama: on je trijezan i on je marljiv kao pravi Primorac. Hrvatstvu Rijeke pomaže već samom egzistencijom svog lista: širenjem hrvatskog jeftinog štiva protiv talijanske. Ma šta se govorilo o njegovom oportunizmu, ja ga, mada ne odobravam u mnogome njegove politike, smatram dobrim Hrvatom, jer u protivnom slučaju ne bi na nj lajali svi oni koji reže na Hrvatsku. I napokon: Supilo je sam. Premda u koaliciji, on nije ni u kojoj stranci. On sam je stranka kao dokaz da i u našim mizernim prilikama mogu

ni od čega vlastitom snagom postati i održati se jaki indivi-
dui. Među savremenima je Frano Supilo jedna od najboljih
lekcija suvremenoj energiji našoj, i ja sam uvjeren da je u
duši danas pravaš kao u doba kada je pod zaštitom misli
Starčevićeve razvio u Dubrovniku zastavu Crvene Hr-
vatske.» (Oko Rijeke)

Pojava Supilova originalna je za svoje vrijeme upravo
zbog toga što unosi radikalno nove tendencije u onodobnu
političku praksu, posebno riječku političku praksu. Do Su-
pilova dolaska, naime, Rijeka poznaje sasvim određen tip
političara: uvijek je to pravnik, dakle, obrazovani intelek-
tualac kojem politika vremenom postaje profesija. Supilo
nasuprot tome nema, osim svog urođenog novinarskog i po-
litičkog nerva, nikakve druge legitimacije: niti je pravnik,
niti je profesionalni političar, niti mu je važna strategija ko-
jom će postići svoje političke ciljeve. Supilo politiku ne po-
znaje ali je zato, kako sam veli, osjeća.

Riječka politička svijest razvija se u jednom specifič-
nom društvenom i povijesnom mediju, to je svijest koja na-
staje na historijski oblikovanom teritoriju grada Rijeke, u
okviru *corpusa separatuma*. Kakva je to svijest? Ide-
ja o historijskoj i etničkoj posebnosti, ideja *fijumanstva*,
osnovni je ton koji određuje političko ponašanje stanovnika
Rijeke. Bezuvjetni oportunitizam i *sette bandiere* kao
patološki sindrom, dominantne su crte ovog duhovnog stan-
ja. Analiza riječke političke svijesti do pojave Supila, dakle,
tijekom posljednje četiri decenije prošlog i u prvom deceniju
ovog stoljeća, pokazala bi da se političari iz Rijeke orijenti-
raju u tri različita pravca, da oblikuju tri struje: *pravaške*
(prohrvatske), *mađaronske* (unionističke) i *autonomaške* li-
nije. Sve tri linije djeluju u isto vrijeme kao tri ravnopravne
političke formule, tri paralelna oblika političkog mišljenja.
Na početku našeg stoljeća formira se i *iredentistički*
(protalijanski) pravac kao novi oblik riječkog političkog mi-
šljenja. To je duhovni ambijent u kojem se našao Supilo.

Tip riječkog pravnik/političara, kao posebne vrste in-
teligenata devetnaestog stoljeća, bez obzira na mišljenje koje
zastupa u politici, najbolje se razotkriva u fizionomijama
trojice odvjetnika: dr. Marijana Derenčina, dr. Nikole pl.
Czernkovicha-Dolskog i dr. Michelea Maylendera.

Marijan Derenčin (1836–1908) pripada krugu intelek-
tualaca koji su se formirali pod izravnim utjecajem Frana

Kurelca; tom krugu pripadaju Ivan Dežman, Fran Pilepić,
Ivan Fiamin, Ivan Crnčić, Bude Budisavljević, Franjo Rački,
Lavoslav Vukelić i mnogi drugi javni djelatnici. Derenčin je
jedna od najmarkantnijih pojava političkog i javnog života
Hrvatske u drugoj polovici minulog stoljeća: kraljevski jav-
ni bilježnik u Rijeci, praktički pravnik u odvjetničkoj kance-
lariji, političar, načelnik Sušaka i saborski zastupnik, pred-
stojnik odjela za pravosuđe u Mažuranićevoj vladi, zakono-
davac i pravni znanstvenik, novinar, urednik, feljtonist, po-
kretač glumišnog života i borac za novu zgradu zagrebačkog
kazališta, humorist i dramatičar. Usporedimo li Derenčina
s Barčićem, primijetit ćemo da se ova dva čovjeka, iako pri-
padaju istoj generaciji, istom duhovnom ambijentu i zastu-
paju istovjetnu političku, dakle, prohrvatsku, pravašku, ori-
jentaciju – zapravo potpuno razlikuju. Ovaj rascjep deter-
miniran je porijeklom i osobinama ličnosti: s jedne strane
je Barčić, patricij i *gospodin* koji zastupa *mutatis mutan-
di* pozicije riječkog ekskluzivizma i koji se nikada ne odriče
svog bilingizma; s druge je Derenčin, *plebejac* i radikalni
opozionalac kojem je strana svaka isključivost i koji među
prvima naslućuje da bez uključivanja seljaštva u javni život
nije moguće rješenje problema tadašnje politike u Hrvat-
skoj. Barčićeva koncepcija hrvatstva više je deklarativna go-
vornička konstrukcija, više retorička fioritura i himerička
projekcija negoli jasan politički stav i program koji bi mo-
gao odgovoriti potrebama vremena ili promijeniti postojeće
stanje, ovo hrvatstvo čisti je *produkt srca* i ideja jed-
nog sanjara; Barčićeva koncepcija hrvatstva ostaje statična,
okamenjena i dosljedna svojoj romantičarskoj panslavistič-
koj inspiraciji, ona je potpuno bezopasna i sterilna a moglo
bi se reći i ravnodušna prema novim duhovnim strujanjima
početkom našeg stoljeća. Nasuprot tome, Derenčinovo hr-
vatstvo otvoreno je novom senzibilitetu, ono je *up to date*:

»Do vraga s nagodbenim i izvannagodbenim kodificir-
anim programima – uzvikuje Derenčin godine 1901. u sa-
boru prilikom adresne debate – koji su tako malo ploda do-
nijeli; mi hoćemo naš ustav i našu slobodu ne u frazama
ustavnim i liberalnim, ne u lažima državnopravne nagodbe,
ni u historičkim uspomenu, već u zbilji ustavnoga slo-
bodnoga života. Mi smo prislušivali kucanje srca našega
naroda i razumjeli smo, da za tim ide srce i um njegov, pa
samo toj želji dali izraza u adresi . . .«,

nadodajući poslije napada dr. Franka:

»Ja sam govorio o aktualnim parlamentarnim programima i upotrebio izraz 'do vruga', da označim sterilnost parlamentarnog rada na isključivom temelju državnopravnih programa. U našoj domovini započela je evolucija stranačkog političkog života.«

Tako je dr. Marijan Derenčin prvi od stare generacije prekinuo sa starim, godinama ustaljenim političkim pogledom; nekadašnji oduševljeni pristalica jezikoslovnog bojovnika i *rabbija* riječke filološke škole Frana Kurelca, zadržao je jednu, ali vrlo značajnu osobinu družbe koja je svoj križarski pohod za jezičkim čistunstvom započela napadom na genitiv plurala, bacajući anateme na zagrebačke a h a v c e: žestoku i dosljednu opoziciju.

Derenčinov antipod je zagrebački odvjetnik, podban i odjelni predstojnik za unutrašnje poslove – Nikola pl. Czernkovich-Dolski. *Curriculum vitae* Czernkovichev opisuje Iso Kršnjavi u svojim memoarima:

»Nikola pl. Czernkovich-Dolski rodio se na Rijeci 10. lipnja 1845, te se ponosio s tim što je bio i riječki patricij. Gimnazijske i pravničke nauke započeo je u Grazu, a dovršio u Zagrebu. Kada su godine 1902. učenici koji su u Zagrebu prije pedeset godina položili ispit zrelosti slavili 50-godišnjicu mature, doživjeli smo zanimljivu epizodu. Dr Franjo pl. Marković i Nikola pl. Czernkovich pjevali su u četveropjevu. Kod jubileja opet su istu pjesmu pjevala četvorica; stari unionist s idealističko-opozicionim neodvišnjakom u lijepoj dobro udešenoj harmoniji. Bilo je u tom nešto simboličke. Sklad oprečnih političkih nazora u harmoniji čistoga otačbeništva (. . .) Bio je sudac u Đurđevcu, Stubici, Sisku i Velikoj Gorici; odrekavši se sudske prakse postao je odvjetnik a kasnije i bilježnik u Zagrebu. Njegova kancelarija bila je vrlo ugledna; među njegovim koncipijentima nekoć su bili Nikola pl. Tomašić i g. Šumanović. Za vlade grofa Khuena Hédervarya izabran je Czernkovich u Kloštru za narodnog zastupnika, te je taj kotar zastupao od godine 1895. Nekoliko godina bio je potpredsjednikom Hipotekarne banke. Kad je barun Pavao Rauch zasjeo na bansku stolicu, uzeo je sebi za zamjenika Nikolu pl. Czernkovicha.« (nekrolog pod naslovom »Stara garda umire« iz knjige »Iza kulisa hrvatske politike«, 6. svibnja 1917)

Czernkovich je mađaron i jedan od najbližih suradnika bana Raucha koji dolazi na tu dužnost u siječnju 1908. (to

je onaj isti Rauch čiju su kočiju gađali studenti jajima prilikom dolaska u Zagreb i koji se uvijek pojavljivao u svojem crvenom Adler-automobilu), zajedno sa šefom pravosuđa dr. Aranitzkim i šefom bogoštovlja i nastave dr. Ferdinandom Mixichem. Glavni »inspiratori i mentori« bana Raucha i njegovog kruga, kako piše Josip Horvat, bili su dr. Frank i sljedbenici: Czernkovich je zbog toga izuzetno nepopularna osoba, često je na meti satiričkih opozicionalnih listova kao zahvalna tema za karikaturiste:

»VELIKI INKVIZITOR CZERNKOVICH« naziv je karikature koja prikazuje bradatog podbana u crnom habitusu – u jednoj ruci nosi harpun a u drugoj drži knjigu na kojoj piše »Ustavnost«;

»Crnković na dvorskom plesu« sa sljedećim tekstom:

Kralj: Što je s Vama, dragi Crnkoviću? Vi ste se od zadnji puta sasvim promijenili! Zar vas bole zubi? (nacrtan je car Franjo s kolosalnim bakenbartima a Czernkovich pokorno salutira s iskrivljenom gubicom natečenom od pljuske; karikaturu donose »Koprive« iz 1908. godine aludirajući na zaušnicu koju je podban dobio od pravnika Juriše) i tako redom.

Nevoljni Czernkovich unatoč svim blamažama ipak ostaje u duši pravi gordi Fijuman i »bilo ga je zanimljivo slušati kako još uvijek odrješito govori, ali sve promatra kao s visine« kaže Kršnjavi. Brizan čovjek!

Princip po kojem je imao politički djelovati Czernkovich nije se mnogo razlikovao od pretpostavki velikog župana Erdödyja kojima se smijao Krleža:

»Dečki, bumo delali ono kaj hoćemo, a ak ne bumo mogli kak hoćemo, onda bumo delali ono kaj moramo. Ak nećete, prosim, idemo doma, ja imam svoj Reskript o raspustanju sabora v žepu. Moj naklon i dovidenja!«

Posljednji iz pravno-političkog riječkog trolista je Michele Maylender, čiji glas podsjeća na zvuk oboe u magleno jesenje jutro:

»Poštovani birači, vi ćete, dakle, glasati samo za Bathyanija, i bit ćete nakon toga uvjereni da ste, usprkos svemu, stavili u glasačke kutije iskren glas; da ste, na drugom mjestu, otvoreno protestirali protiv kandidature proizašle

kao djelo utjecaja deset izbornika koji su zaboravili da su to zahvaljujući ovom narodu koji se danas buni, imat ćete, kao treće, u mađarskom parlamentu jednog predstavnika vas i vašeg povjerenja, vi nećete, na kraju, poštovani birači, što je sada potpuno nemoguće, tolerirati apatiju koja dovodi drugu stranku do pobjede, vi ćete, cijenjena gospodo birači, nakon što ste hrabro pobijedili, ponosno moći stisnuti ruku našem cijenjenom kandidatu grofu Theodoru Batthyanyju, koji će vam uzvratiti stisak ruke, uvjeren da u Rijeci još uvijek postoje časne osobe.«

Već ove riječi izrečene 24. siječnja 1892. prilikom biranja Theodora Batthyanyja za predstavnika Rijeke u budimpeštanskom parlamentu mnogo govore o ličnosti onoga tko ih je izgovorio; riječ je o uglađenom, oštromnom, izvanredno bistrom i superiornom govorniku. Michele Maylender u to vrijeme ima dvadeset i devet godina, četiri godine prije toga diplomirao je prava na sveučilištu u Budimpešti, bavi se advokaturom ali ga zanimaju politički problemi grada i pitanja njegove kulture s čime nikako nije zadovoljan. Mnogo čita, sve ga zanima, u glavi košmar ideja, jasno je jedno: treba nešto uraditi. Književno društvo? Možda. S kim? Dr. Grossich i mali Lenaz? Može. Samo godinu dana kasnije osniva *Circolo letterario fiumano* koji uskoro postaje najutjecajnije kulturna institucija u gradu, tu se distribuiraju talijanske novine i najnovija izdanja knjiga, gostuju pisci i umjetnici. Maylender uz to pokreće godišnjak, posudbenu biblioteku, priređuje književne domjenke i susrete s poznatim literatima. Dobro je, *eppur si muove!* Jedino ti Mađari . . . Tim prepotentnim borniranim glupanima nije jasno da pod ovim nebom postoji još netko osim njih i njihovih zakonskih paragrafa: *macacchi ungheresi d'ogni sorta, o, che stupida razza asiatica!* Pazi ovo, uvode »inovacije« u procedure kazne, sklapanje brakova i rastave. A koga su, molim lijepo, ta gospoda, ako već žele nešto mijenjati, uopće od nas štogod pitala? Trebamo zaštititi naša prava, dio porco, prava koja nam pripadaju po tradiciji i to treba otvoreno reći; najbolje da osnujem autonomnu stranku, to je najsretnije rješenje u ovoj situaciji . . .

Godine 1896. Maylender doista osniva Autonomnu stranku. Iako su njegovi zahtjevi poznati u početku uskom krugu sljedbenika, o njemu se sve više priča, postaje najpopularnija ličnost grada, o njemu i njegovim idejama govori

se šaptom ali sve češće i sve glasnije. Uskoro Maylender dobiva povijesnu priliku da svoju koncepciju iznese pred javnost u formi otvorenog protesta peštanskom centru: već 19. veljače 1897. izabiru ga Riječani za gradonačelnika.

Novi p o d e s t à ne gubi vrijeme i odmah upućuje memorijal vladi premijera Desidera Banffyja u kojem protestira protiv ilegalnih vladinih postupaka zato što prije negoli je donijela novi zakon o kaznenom postupku nije konzultirala riječko Zastupstvo (*Rappresentanza di Fiume*) i Predsjedništvo (*Presidenza*) na čelu s gradonačelnikom, čime su povrijeđena legitimna prava riječke općine, odnosno, zanemarena mogućnost uvažavanja Rijeke kao trećeg zakonodavnog činioca pored Parlamenta i Krune. Banffy, međutim, odbija protest pa Maylender poslije povratka iz Budimpešte saziva Zastupstvo, prenosi zaključke peštanske komisije i na prijedlog dr. Francesca Vija podnosi ostavku zajedno s još četrdeset i sedam savjetnika Zastupstva. Usprkos tome Banffy poziva Maylendera da s još pet zastupnika dođe u Parlament sredinom studenog iste godine ali pozvani se ne žele pojaviti. Sada slijedi vrlo neobičan zaplet koji iznosim u kronologiji prema disertaciji Ljubinke Karpowicz:

20. *prosinca* 1897. dopunski izbori za Zastupstvo na zahtjev ministra unutrašnjih poslova Mađarske još jednom donose pobjedu Autonomnoj stranci dok Liberali doživljavaju poraz;
11. *siječnja* 1898. Maylender ponovo izabran za gradonačelnika ali on ne želi dati prisegu novim zakonima prema kojima je u ostavci;
12. *siječnja* 1898. Maylender i po treći put izabran za gradonačelnika ali opet odbija prihvatiti zakletvu; istog dana mađarska vlada raspušta Zastupstvo i raspisuje nove izbore;
5. *travnja* 1898. ponovni izbori za Zastupstvo na kojima sudjeluje samo Autonomna stranka;
28. *travnja* 1898. Maylender po četvrti puta izabran za gradonačelnika ali još jednom odbija priseći zakletvu;
5. *svibnja* 1898. novi guverner Ladislav Szapary poziva prvog potpredsjednika Zastupstva Niccolòa Gelleticha

da preuzme funkciju gradonačelnika budući da mu ona pripada u takvom slučaju ali Gelletich, uplašen demonstrijama i prijetnjama gomile ispred svoje kuće, odbija prihvatiti tu funkciju; iste večeri okupljeno mnoštvo nastavlja protumađarske demonstracije slaveći Maylendera i Ossoinacka;

7. *svibnja 1898.* kraljevskim dekretom raspušteno je gradsko Zastupništvo a Antonio de Valenčić imenovan kraljevskim komesarom za riječku općinu;
18. *kolovoza 1898.* na rođendan cara Franje Josipa na gradskom tornju izvješena je po prvi put nakon trideset godina od postojanja *corpusa separatum* a samo mađarska trikolora, poraz je potpun, vlada uvodi Administrativni odbor;
1. *siječnja 1899.* Maylender onemogućen u praktičnom političkom radu počinje na Sušaku (gdje vladaju zakoni o štampi za Hrvatsku tj. Austriju) izdavati svoj stranački list »La Difesa« (Obrana) koji je od prvog broja zabranjivan i koji je žandarmerija plijenila; u isto vrijeme on pokušava osnovati i stalno udruženje šaljući prijedlog statuta mađarskom ministarstvu unutrašnjih poslova (statut je ratificiran tek u travnju 1902);
20. *listopada 1899.* pad Banffyeva vlade, dolazak Colomana Szella na dužnost premijera;
17. *studen 1899.* povučeni dvojezični mađarsko-talijanski natpisi i karte novouvedenog gradskog tramvaja poslije burnih demonstracija Riječana;
4. *ožujka 1900.* riječka delegacija na čelu s grofom Theodorom Batthyanyem uz još 22 člana bivšeg Zastupništva odlazi u Budimpeštu na audijenciju kod novog premijera; »dok deputacija sastavljena od najreprezentativnijih autonomasa kreće u prijestolnicu Mađarske, riječko pučanstvo, konačno zadobivši politički profil, slavljem ih prati na stanicu«;
22. *siječnja 1901.* u amfiteatru Fenice održan izborni sastanak Autonomne stranke na kojem pred šesto birača govori Maylender;
23. *siječnja 1901.* proglas riječkih sveučilišnih studenata u Budimpešti koji se vatreno pridružuju načelima auto-

nomnog pokreta; u isto vrijeme u starom hotelu »Deak« sastanak održavaju predstavnici struje za suradnju s Mađarskom, bivši liberali, konferansu vodi E. Barčić, na sastanku je odlučeno da se hrvatski izbornici uzdrže od glasanja;

24. *siječnja 1901.* izabrano novo gradsko Zastupstvo koje mjesec dana kasnije ponovno bira Maylendera za gradonačelnika.

Krug je zatvoren.

Iz ove kronologije može se razabrati da poslije četvoro-godišnje uporne borbe i agitacije Michele Maylender na kraju ipak postiže ono što je želio, naime, uspostaviti novu političku situaciju u Rijeci a koja se počela nazirati tek poslije pada Banffyjeva kabineta. U trenutku kada se činilo da više nema nikakvih zapreka za slobodno djelovanje Maylenderovo kao političkog vođe svoje stranke u političkom životu grada dolazi do čudnog obrata: poslije jedne sporne odluke do koje je došlo u rujnu 1901. Maylender se povlači iz javnog života a razlozi njegove ostavke do danas nisu potpuno jasni (Maylender je odbio svoju kandidaturu za predstavnika u Parlamentu predlažući za taj položaj bivšeg guvernera Lodovica Batthyanya; ta odluka izazvala je podijeljene reakcije poslije čega se Maylender posve povlači sa scene).

Sljedećih nekoliko godina, kao da se ništa nije desilo, Maylender se zatvara u privatnost svoje advokatske kancelarije potpuno indiferentan prema svemu što se oko njega zbiva. Iz tame te čudne i ničim objašnjive izolacije pokazuju se poslije egzotični cvjetovi: od opsesivne i grandiozne ideje (idée fixe?) o istraživanju nastanka i djelovanja talijanskih sveučilišta nastaje tijekom vremena kapitalno djelo u nekoliko tomova »Storia delle Academie d'Italia« (traktat proučava povijest talijanskih sveučilišta i drugih školskih institucija s Apeninskog poluotoka!).

Pred sam kraj života ovog neobičnog i bez sumnje genialnog čovjeka ponovo se dešava nešto što se još uvijek ne može objasniti; godine 1910. Maylender je izabran za predstavnika Rijeke u budimpeštanskom parlamentu. Ovoga puta to je tek završni, kratki akord političkog interludija, finale nastupa kao šala kapriciozne dame Mors Nivelatrix (bez tradicionalnih atributa): srčani udar za vrijeme parlamentarne sjednice Maylender nije preživio. Bilo je to 9. veljače

1911; smrt najvećeg riječkog autonomaša usred grada protiv čijeg utjecaja se tako ustrajno borio, smrt usred antipatične građevine mađarskog parlamenta koji silnicama svog apsolutizma želi uništiti svaku opozicijsku misao, posebno autonomašku misao, smrt Maylendera simbolična i besmisljena u isto vrijeme, značila je ujedno odlazak jednog tipa političara s riječke javne scene: Maylender je jedan od posljednjih velikih individualaca pravnika/političara ali i svestranih intelektualaca. »Maylender je ne samo bio osnivač stranke, već čovjek koji je posjedovao kontrolu nad njom, koji je kao moralni vođa tu kontrolu očuvao čak i kada se povukao iz političkog života. On se ponovno reaktivirao kada je poželio, neokrnjenog moralnog integriteta. Maylender je bio usko vezan za svoje suradnike, koji su vjerojatno priznavali njegovu stvaralačku ulogu i, privučeni njegovom ličnošću, prihvaćali za neprijatelje i prijatelje one koje je on kao takve isticao. To je bila vrst osobnog vodstva u kojem jedan političar s pomoću simbola, doktrine, svojevrstne interpretacije dobiva sljedbenike, ako ne izvan stranke, ono barem u stranci« – zaključuje Ljubinka Karpowicz. Način na koji je Maylender vodio borbu za autonomiju svoga grada nalikuje stilom na pažljivo pripremanu i dobro vođenu parnicu u kojoj se on od zastupnika optužene strane transformira u tužitelja, i to tužitelja same države, koji na kraju dobiva spor upravo zato što uspijeva dokazati valjanost argumenata za koje se bori. Maylender je svoju ulogu odigrao do kraja, časno i dostojanstveno.

Paralela pravaš-mađaron-autonomaš nije samo *aperçu historique* u kojem se s manje ili više uspjeha pokušavaju ekshimirati politički leševi iz riječke prošlosti nego i stvaran presjek kroz političku svijest jednog grada i razvojni put koji je ta svijest prolazila tijekom nekoliko generacija. Supilo je vjesnik novog shvaćanja politike, novog tumačenja političke stvarnosti, on je začetnik jedne drugačije orijentacije, orijentacije koja je političkom životu Rijeke dala nove impulse i kvalitete.

Zašto je Supilo došao u Rijeku?

Evo kako to objašnjavaju njegovi biografi. Supilo je, piše Josip Horvat »s okom rođenog državnika shvatio svu odsudnu važnost položaja Rijeke za hrvatsku politiku. Rijeka za nj je najvažnija strateška točka. Ona je kao zasun na bravi; kojim se može uvijek zaključati za hrvatstvo i Dalmaciju i Istru. Držeći Rijeku, Dalmaciju ne možemo izgubiti ma se Velebit prometnuo u Himalaju. Rijeka je kopča koja će povezati pomorsku Hrvatsku s panonskom Hrvatskom... Tridesetogodišnji Frano Supilo dolazi na Sušak da prepriječi Magjarima put do mora.« Podvlačeći važnost osobnog momenta Horvat, međutim, ne zaboravlja naglasiti da je jednu od presudnih uloga odigrala i sama sredina:

»Izdavači 'Hrvatske sloge' koji su pozvali Supila da preuzme vodstvo njihova lista, ti Bonetići, Kopajtići, Kresniki, Linići, Ružići, porijeklom su većinom iz Gorskog Kotara: trgovci, brodovlasnici i pripadnici slobodnih zvanja; liječnici i odvjetnici, koje je ovamo privukao novi trgovački emporij. Većina tih privrednika na Sušaku je self-made man, trijezan, praktičan svijet koji je žilavim neprekidnim radom i štednjom stekao imutke, koji je vidio svijeta, i koji je sačuvao gordu goransku svijest. Tu je osamdesetih godina pravaštvo doživjelo svoju obnovu, počelo na novo osvajati Hrvatsku. Ti riječki Hrvati – privrednici ne povijaju se pred sistemom, bogatstvo ih čini neovisnima, neosjetljivim prema šikanama, a povlastice koje Mađžari daju kvarnerskom kraju znaju iskoristiti. I široke su ruke kad se radi o narodnoj stvari.« (1938)

Miško Radošević, pak, u svojoj kratkoj monografiji navodi da su Supila godine 1900. pozvali sušački i riječki Hrvati Gjuro Ružić i Milan Gremer kao urednika pravaškog

glasila 'Hrvatska sloga' (list je nastavljaajući tradicije pravaške 'Slobode' pisao o politici, gospodarstvu, obrtu i trgovini; do tada ga je uređivao Hinko Cuculić a štampao se kod Kraljetine tiskare) koji je sve do 1. ožujka iste godine izlazio na Sušaku, dok se sljedećeg dana uprava odselila u Rijeku (Piazza Urmeny br. 6). »Supilo je – veli Radošević – stari list obustavio i počeo izdavati dnevnik 'Novi list' i to prvu godinu uz mjesečnu platu od 300 Kruna a pošto se njegovo pisanje dopalo poslodavcima to je 1901. prema ugovoru 'Novi list' postao njegovo vlasništvo i on ga je od tada dalje izdavao u vlastitoj režiji, a radi khuenovske cenzure preselio je list iz Sušaka na Rijeku, gdje je vladao liberalniji mađarski zakon o štampi, te gdje su riječki Hrvati u tu svrhu i osnovali tiskaru koja se zvala 'Riječka dionička tiskara'« (1930).

»Na Rijeci, poslije dubrovačkog početka sa 'Crvenom Hrvatskom' kada je pokrenuo 'Riječki novi list', usred korumpiranog, portofrankističkog gnijezda, demoraliziranog mađarskom politikom, usred gladne mizerije bodulske i Kirije sa nešto malo novca trabakulskog, škrtog, lihvarskog; sa svijetom koji oskudijeva na šoldima, a trebalo bi da misli i diše liberalno, nadahnjujući se Trećom Italijom, garibaldijskim i mazzinijevskim idejama, tim katekizmom Frana Supila za naše vlastito narodno oslobođenje, Supilo se našao u društvenom mediju, koji je ipak, poslije duge stanke od nekoliko decenija, imao toliko dara da osjeti novu ličnost na našoj političkoj pozornici« – pisao je Krleža (1924).

Kakav je to društveni medij?

Društveni medij Rijeke počeli smo razotkrivati govoreći o problemu fijumanstva kao specifičnog oblika društvenog ponašanja. Fijumanstvo, međutim, nije jedina nego jedna od dominantnih osobina ovog medija. Ono što je Supila kao novinara moglo privući u ovaj grad nisu bile njegove lijepe fasade i pompozne melodrame već velika frekvencija informacija. Rijeka u to vrijeme nije samo značajno lučko i industrijsko središte koje se razvija pod patronatom Pešte nego je to prije svega grad modernog senzibiliteta: ovdje osim bačava natovarenih galicijskom naftom i tajlandske riže danomice stižu nove informacije, one dolaze sa svih strana – Rijeka je filter kroz koji neprestano struje nove ideje. Pogledajmo samo riječke i sušačke novine od početka ovog stoljeća.

Prema Viezzoliju prve su se novine pojavile u Rijeci već oko 1814. («Le notizie del giorno») koje su nakon kratkog vremena pod pritiskom austrijske cenzure prestale izlaziti. Najveći broj riječkih novina izlazio je na talijanskom budući da je ovaj jezik univerzalni medij većine stanovnika bez obzira na nacionalnu pripadnost:

1. *Eco del litorale ungarico* (1843–1845), ur. G. Spagnolo;
2. *L'eco di Fiume* (1857–1860), ur. E. Rezza;
3. *Gazzetta di Fiume* (1860–1862), ur. E. Rezza;
4. *Giornale di Fiume* (1865, 1870–1871), ur. C. Salvadori;
5. *Gazzetta di Fiume. Fiumaner Zeitung* (1867), ur. L. v. Südenhorst;
6. *La bilancia* (1867–1919), ur. E. Mohovich;
7. *Studio e lavoro* (1876), ur. G. Kovacevich i F. Karletzky;
8. *La varietà* (1882–1896), ur. L. Egidio, G. Emili, A. Pellegrini, P. Stupicich;
9. *L'artiere* (1886–1888), ur. G. Longo;
10. *L'operaio* (1884–1889), ur. P. Battara;
11. *La voce del popolo* (1889–1919);
12. *Gazzetta di Fiume* (1890–1891), ur. A. Usigovich i P. Battara;
13. *La difesa* (1898–1901), ur. Rudoff, Superina-Menotti, G. Dorcich;
14. *Avvisatore ufficiale del municipio di Fiume* (od 1889 –) kod Mohovicha.

Pored ovih izlazile su još novine na mađarskom (*Fiume* (1882–?) ur. Z. Mócs; *Magyar Tengerpart* (od 1893) ur. S. Körösi i J. Hegyi) i hrvatskom jeziku (*Hrvatska sloga* (1898–1899); od rujna 1878. izlazio je na Sušaku pravaški list *Sloboda* čije je uredništvo 1884. prešlo u Zagreb – tradicije ovog lista nastavila je Cuculićeva 'Hrvatska sloga').

U Rijeci su se štampali i brojni časopisi najraznovrsnijeg sadržaja: beletristički, ekonomski, historijsko-pravni, humoristički, liječnički, planinarski, nabožno-poučni, pomorski, prirodoslovni pa čak i vatrogasni. Evo samo nekih naslova:

1. *Almanacco Fiumano* (1855, 1856, 1857–60), ur. E. Rezza;

2. *Astrologo di Fiume* (1867, 1869), ur. E. Mohovich;
3. *Vita Fiumana* (od 1896);
4. *Neven* (od 1858);
5. *Jadranska vila* (1859), izd. V. Pacel;
6. *Vila sinjega morja* (1861), ur. A. Augustinović;
7. *Rapporto annuale della Camera di Commercio e d'Industria di Fiume* (1854, 1858–61);
8. *Pravnik* (1862–1863), ur. M. Derenčin;
9. *Mosaico* (1871);
10. *Rivista umoristica illustrata* (1873–1875), ur. E. Matcovich i E. Mohovich;
11. *Il ficcanaso* (1877), ur. G. Kovacevich;
12. *Slovinski prvenci* (1861–1862);
13. *Sloboda* (Sušak) (1878–1883, 1884–1886, 1886–1903), ur. G. Grünhut, K. Cuculić, J. Linić;
14. *Nepristrani – L'imparziale* (1888), ur. St. Lukanović (Sušak);
15. *Skorpion* (1893), ur. D. Kovačić (Sušak).

Razvoj riječkog štamparstva i novinarske publicistike obilježilo je nekoliko značajnih ličnosti čije su se porodice kroz nekoliko generacija bavile ovim poslovima.

Prvu štampariju u Rijeci podigao je uz pomoć štamparâ G. Tomaša Trattnera iz Beča i Janeza Egnera iz Ljubljane već 1779. Čeh Lovro Karletzky. Ovu štampariju naslijedili su poslije njegove smrti sinovi Antonio i Francesco nazvavši je »Stamperia Fratelli Karletzky«. Ovdje su se štampale mnoge knjige, dnevници i periodička izdanja (*Notizie del giorno*, *L'eco del litorale ungarico*, *Studio e lavoro* i *La rivista di Fiume*).

Drugu veliku štampariju i knjižaru otvorio je u Rijeci đenoveški novinar Ercole Rezza 1848. godine koji uz financijsku pripomoć grofa Cavoura izdaje »L'eco di Fiume« protalijanske orijentacije a zatim i »Gazzettu di Fiume« s programom: »zastupati dobrobit i prave interese grada čije ime nose«. Kada je 1862. Emidio Mohovich osnovao moderni »Stabilimento Tipografico«, Rezzina je štamparija izgubila svoj značaj.

Mohovich je utemeljivši »La bilanciu« (1867) pokrenuo novine koje će izlaziti preko pola stoljeća kao moderno koncipirana publikacija evropskog značaja čiji su se primjerci mogli nabaviti u Beču, Pešti, Trstu, Hamburgu, Ber-

linu i Zürichu. Ove liberalne novine mađarofilске orijentacije donosile su pred svoje čitateljstvo mnogobrojne zanimljive rubrike u kojima su se mogle pronaći priopćene u vrlo kratkom roku sve važnije vijesti (donosile su važne izvještaje iz mađarskog i hrvatskog sabora, razne zanimljivosti i sl.). Na uredničkoj dužnosti našli su se poslije Emidijeve smrti sin Vito (1898–1903) i unuk Mario (poslije 1903). Mohovichevo poduzeće izdavalo je i mnogobrojne druge publikacije (*Varietà*, *Fiume*, *Vita fiumana*, *Bolletino del Club di scienze naturali*, *Il popolo*, *Liburnia*).

Simptomatično je za riječko izdavaštvo i to da ono ne poznaje nikakve međudržavne formalnosti na liniji Sušak – Rijeka i obrnuto, već naprotiv, s jedne i druge strane Rječine vlada stvarno duhovno jedinstvo (bar kad informacija treba ugledati svjetlost dana): dnevnik »La voce del popolo«, kasnije porte parole riječkog talijaništva, počele su izlaziti na Sušaku u Glavanovoj štampariji a tek onda u Rijeci kod Chiuselina (1889); glasilo riječkih autonomaša »La Difesa« najprije se štampa na Sušaku kod Rudoffa otkuda se kriomice donosi u Rijeku (1899–1901) pa u takvom kontekstu Supilov prelazak sa Sušaka na Rijeku nije nikakva novost.

Zašto Supilo nije otišao, na primjer, u Zagreb?

»Živimo u malom gradu. Zvona, mentalitet, horizonti: provincija. A oko nas otvoreni prostori. Velike rijeke, veliki gradovi, velika mora. Treba se ukrcati. Otploviti. Što rade ovdje ovi banksosavjetnički ljudi od svojih banksosavjetničkih gospođa? Sve ove dame, sve ove bankske savjetnice i sve ove gospođe bankskih pristava i bankskih perovođa obične su kokoške. Njihovi bankski pijetlovi maltretiraju ih kujnom i dosadnom banksosavjetničkom djecom, koja se zovu naša draga »dječica«: kronične angine, zubobolja, ospice, kašalj, proljevi, palačinke, ručkovi i večere . . . Zečevi na lovačku . . . Gospođa supruzi bankski savjetnici su, razumije se, lovci . . . I gospođa bankski perovođe su isto tako lovci. Gulaš u Svetom Križu Začretju kod prepošta, na farofu i tri fazana Presvetlom . . . U srijedu, poslije podne, između pet i sedam na pivu u restauraciji kod Južnog kolodvora lovački dogovor bankskih savjetnika i bankskih perovođa . . . »Barun Trenk«, »Vesela udovica«, Irma Polakica, Arnošt Grund, Feldmarschalleutnant Rade Grba, alias Raymond von Gerba, kao najviši pojam carske i kraljevske karijere u carskoj i kraljevskoj garnizoni kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dal-

matinskog trojednog i glavnog grada. Problemi: sedmi ili šesti činovnik razred, avanzirati, pod svaku cijenu avanzirati. Izlet u Krapinske Toplice, ili u Römerbad, u Tüffel, u Rohitsch – Tauerbrunn. Ljeto u Crikvenici. Komarci, muhe, dječji proljevi. Loža prvi kat desno, abonoman. Poslije »Waltzertrauma« ajnšpener kod »Jägerhorna«. Silvestrovo kod tete Paule, banske savjetnice. Vizita kod generalice u Gornjem gradu. Imali smo peh: generalica ima danas veliki veš. Čaj kod Presvijetlog. Djeca u školi: odlikaši. Dobro je. Djeca dobro uče, sve u redu. Stariji dečko studira pravo, dobio je stipendiju za Peštu. Sin tete Adele je u Innsbrucku. Bit će sekundarijus kod Milosrdnih sestara. Kolači, imendani, torte, sretna Nova godina! Stan od tri sobe s erkerom u jednoj od donjogradskih ulica (trideset i jedan forint mjesečno). Nobl. Makart-špajscimer i čitava ta kutija igračaka, ti kokošji mozgovi u ovom vihoru danas. Ne shvaćaju da im je to Strich über die Rechnung. To ne shvaća nitko.«

Ovako je pisao Krleža u svom dnevniku na dan sv. Valentina godine 1915. a sličan »nacrt za sliku o malom gradu« naći ćemo i u »Davnim danima«:

»Dverce, Kamenita vrata, Popov turen, Habernik, Sloboščina, Svoboda, Pravica, Stari je rekel, Stari je napisal, kibic' drži gubec, pišme vrit, kistijant im želim, ljubim ruki-ce Presvetli, grad Zrinji-placa i Svjetloga Bana. Narodil se je, Pojte pastiri. Poleg navade stare, društvo se zestalo je. Kod Pajtlera. Plemenite gričke gorice zagrebečkoga varaša, veliki grad hlebopeka, rogožara, tolvaja, ajnšpenera i gumiradlera. Ex defectu calami germanici: i šinterbartla. Pjesnik u ovome gradu: Peregrinus in patria.«

Hladnoća hrvatske banovinske agramerske sredine »pune bagatelizirajućeg političkog superioriteta« za Supiloyljeve vidike i planove oko hrvatske politike nije mogla nikako odgovarati tridesetogodišnjem novinaru iz Dubrovnika; Zagreb kao provincijalna varijanta Graza i Beča u kojem caruje Habsburg protiv kojeg čitavog života osjeća nevjerojatnu mržnju ostaje Supilu potpuno stran i mentalitetom i stavovima. Sve je to daleko od bilo kakvog liberalizma i slobode individue.

Na drugoj strani, jedan grad na obali naše Adrije, ne samo da tolerira individualne slobode nego ima vlastitu liberalnu tradiciju, svoje novine i svoje štamparije, svoj višejezični auditorij koji je spreman prihvatiti svaku ideju ako je

dobro argumentirana, svoju slobodnu građansku inteligenciju koja nimalo ne nalikuje servilnoj »tradicionalnoj hrvatskoj komparsi«, svoje građanstvo koje nije opterećeno vlastitom genealogijom i feudalnim titulama, građanstvo koje čvrsto stoji na svojim nogama, vjeruje u sebe i svoj kapital, koje dostojanstvo pojedinca pretpostavlja ideji države i nacije. »Što se u Zagrebu – pisao je Josip Horvat – ne smije ni šapnuti, na Rijeci se smije štampati!«

Sjajna novinsko-publicistička produkcija Rijeke na najbolji način potvrđuje jedno od temeljnih načela doktrine liberalizma: načela j a v n o s t i. Afirmirajući kao svoje osnovne vrijednosti – osnovna prava čovjeka i građanina, slobodu konkurencije privatnih vlasnika (privatno vlasništvo vrijedi kao sastavni dio pravnodržavne demokracije), pluralizam mišljenja i političke tolerancije budući da one mogu na najbolji način osigurati dobrobit cjeline – liberalizam karakterizira težnja da se sve rasprave učine javnima i tako uspostavi kontrola ili vladavina javnosti (pravo na opozicijsko mišljenje, uspostavljanje političke opozicije i dr.). Pojava razvijenog novinarstva i štamparstva u Rijeci rezultat je podjednako ekonomsko-društvenih promjena kroz koje prolazi Rijeka kao i liberalnih težnji njenog građanstva. Već polovicom prošlog stoljeća Rijeka je područje snažne industrijalizacije: »s industrijalizacijom postalo je jeftinije tiskanje novina, a novinstvo je dobilo snažan polet. Novine su od 'pukih ureda za publiciranje vijesti' postale 'borbenim sredstvima partijske politike' a izdavač je od 'prodavača novih vijesti' postao 'trgovcem javnim mnijenjem'. Javno je mnijenje smatrano jedinim legitimnim izvorom zakonodavstva. A nosioci toga javnog mnijenja bijahu građani koji pritom nisu izlazili iz svoje privatne sfere. Radilo se o 'javnosti privatnih ljudi', čiji cilj nije bilo preuzimanje vlasti, nego – u ime općenito ljudskoga – rastvaranje vladavine uopće i njezino prevođenje u moral i um«. (R. Kühnl)

»Javnost privatnih ljudi« Rijeke četrdesetih godina 19. stoljeća, dakle, pokrenula je inicijativu za izdavanjem novina.

Tko su ti ljudi?

Vincenzo de Terzi, Giuseppe Jerkovich, Giuseppe Seidl, Domenico Cosulich, vedova Zanna, Mattio Vragnyczany, Samuele Haire, Franco de Tomassich, vedova Thiepolo, Mattio Cosulich, eredi Peretti, eredi Cragnez, eredi Mossart,

Carlo Sporer, Andrea d'Ancona, eredi Bonich, Antonio Miller, Franco Jellouscheg, Iginio Scarpa, Giovanni Persich, Paravic de Czubar, eredi Vucovich, A. Millodragovich, eredi de Vucovich, Antonio Mattesich, Giuseppe Baccarcich, Giovanni Politei, eredi Petrovich, Giuseppe Slogar, Andrea Dobrovich, Antonio Mikulicich, eredi Medanich, Giulia Curtovich, Giovanni Randich, G. B. Anderlich, Leopoldo Adamich, Pasquale de Zanchi, vedova Davorzag, Ignazio Medanich, B. de Portner, figli Ciotta, Luigi Accurti.

Posjednici i trgovci.

Ustanove i tvrtke?

Società patriottica, Raffineria Hoppe, Zazzer & Rosenkard, Ciotta e Huber, Fondi chiesa greca, Casa Caffè fiumara, Fabbrica pellami, Smith & Meynier.

Gdje?

Ponsale, Braida inferiore, Braida superiore, Contrada del Governo, Contrada del Corpo di guardia, Contrada detta della marina, Contrada alla Pescheria, Contrada del teatro, Piazza Ūrmeny, Contrada della Fiumara, Contrada del fosso, Contrada del ponte, Scoglietto, Sussak, Contrada dello stajo, Contrada del governo, Potasche. (iz molbe trgovačkog zbora Riječkom guberniju u travnju 1841)

Kod ovih se ljudi, dakle, pojavio interes za čitanjem, to je ona javnost koja nabavlja i među koje treba širiti novine; ovi su ljudi u isto vrijeme i čitatelji i financijeri novina. Tom trgovačko-posjedničkom građanskom jezgri Rijeke u sljedećim desetljećima pridružuje i sloj tvorničkih tehničara, intelektualaca gradskog tipa koji se pojavljuju s razvojem industrije, u vrijeme stvaranja industrijske civilizacije. Čitateljskom krugu, prirodno, pripadaju uz njih upravno-činovnički, prosvjetni i svećenički slojevi gradskog stanovništva. Svaka od novina koje su se izdavale imala je vlastiti specijalizirani čitateljski krug (uz državne novine sa zvaničnim, oficijalnim saopćenjima postojale su brojne gradske novine koje su obrađivale raznovrsne teme). Već i letimičnim pogledom na riječku publicistiku može se uočiti da je u Rijeci, naročito na prijelazu stoljeća, postojala ne samo brojna već i jako stratificirana čitalačka publika, publika s vrlo razvijenom kritičkom svijesću, publika koja međusobno komunicira na tri jezika istovremeno, publika odnjegovana, publika visoke estetske i intelektualne obrazovanosti. Jer »osnovni

problem svakog lista (bio to dnevni list ili ne) jest da osigura stalnu prodaju (ako je moguće u stalnom porastu) što zatim znači mogućnost da se izradi jedan komercijalni plan (u razvitku itd.). Svakako, osnovni element sudbine jednog lista jest ideološki, to jest činjenica da zadovoljava ili ne zadovoljava određene intelektualne, političke potrebe« (Gramsci).

Dolaskom u Rijeku Supilo se našao *in medias res* evropskih zbivanja onoga vremena, našao se na samom vrelu najnovijih informacija. Neprestano šireći svoj krug informanata, kanalizirajući smjer protoka informacija prema sebi, šireći krug suradnika i stvarajući u isto vrijeme sigurne veze za neprekidno financiranje svojeg izdavačkog pothvata – Supilo će uspjeti za vrlo kratko vrijeme svoj anonimni i provincijalni dnevnik podići na razinu evropskih novina upravo onako kao što je to svojevremeno učinio Emidio Mohovich. Supilo ima sve odlike dobrog novinskog izvještaja, on »je promatrač, on snima, upija u sebe sve kao fotografska ploča, ali je odmah i istraživač koji ponire u stvar, on je analikator. I kada se ta dva svojstva u njemu sjedine, kad ih neprekidno primenjuje, kao pravilo i metod u radu, uspeh takvog reportera je potpuno osiguran.« (Ž. Mitrović, Iz novinarske prakse) A Supilo je tom poslu prilazio strasno, žrtvujući mu sve svoje energije. Na njegovom se desku odjednom našao cijeli svijet, čitav univerzum.

Zgrada Uredništva (danas Ul. Ivana Zajca br. 6).

Portun je otvoren.

Iznad masivnih vrata sidro s inicijalima AP.

Kovano željezo i drvena ruža à la Tudor.

U polumraku haustora – neoklasicizam.

Sad desno po stepenicama na prvi kat.

Prazno stubište.

Hoće li me primiti?

Zvono.

Škripe parketi.

Špijunsko oko se otvara.

Samo malo.

Ključ i lanac.

Smrad ustajalosti iz utrobe stana.

Dobar dan.

Da, malo prije je bio ali je otišao.

Nije poručio ništa.

Kašalj.

Gospodin Supilo izašao je sam kao i obično.
Kako?
Prije pola sata, da.
Šmrcanje.
Molim lijepo.
Ključ i lanac.
Tama.
Audijencija je završena.

ALLONS ENFANTS!

Jeste li se ikada uspinjali Kranjčevićevim klancem za jugovine i slušali kišu kako šušti u mokrim krošnjama driva javorova, gledali kako vjetar povija grane zimzelena?

Jeste li ikada osjetili miris umirućih cvjetova akacije što rastu kod stare sušačke Gimnazije?

Jeste li ikada ušli u tu zgradu kojom lutaju davne sjene i gdje sve vonja hladnim mirisima grobnice?

S prozora učionice, one učionice na desnom krilu žute zgrade, na trećem katu, najbolje se vide sve perspektive; panorama zaljeva i luke odavde nalikuje teatarskoj kulisi – veduta grada sa sivim, masnim i gustim namazima ulja.

Purpurna jesenja tišina.

Kosovi plaču u krošnjama.

Sablasna praznina klupa.

Muk.

Odjednom odnekud iz dubine, možda čak iz prizemlja gdje su kabineti za elektroniku, kao da se nešto pokrenulo, nešto poput potresa ili muke grmljavine; ovaj *de profundis* zvuk zapravo je blagi šum koji dolazi sve bliže, to su glasovi, glasovi mnoštva, žamor, romor mora, masa u pokretu. Čujete li ih kako viču?

Garibaldi!

»Garibaldi!

Ovo je ime koje valja slušati i izgovarati u prvoj mladosti kao 'ljubav', 'domovina' i 'slava'. Ali ovo je ime za nas još više: ovo ime treba biti naš odgovor na sve insulte 'talijanissima'. Kad se naime svi sićušni fanatici isprče svojim prezirom i svojom mržnjom naprama jednome narodu, doviknimo im: Garibaldi! Najtalijanskiji od Talijana!, beskućnik što nosaše domovinu i čovječanstvo u srcu i desnici;

patnik bez bora, umora i jadanja; pjevač najviše note i najpunije melodije; dirigent jedne starinske i dugo još mlade opere zborova i bojeva; govornik što govoraše više svojim vilinskim očima; skitnica plemenitiji od apostola i idealniji od Hristosa – Garibaldi mrzaše i preziraše samo t i r a n e.

Istina. Njegovo je ime aktuelno na ovostranim obalama Adrie, gdje narodnosne trzaviče, babarije i strasti ne predaše ni iza Teslinih izuma i socijalističke religije. Ali žalosno je to, što je tuđe aktuelno samo zato što se voli provoditi dječastvo, kad je najmilija zabava – igrati se vojnika.

A blago Italiji, gdje ono postaje uspomena. I po drugi put blago Italiji, gdje će ono izazivati više studija, nego li u nas stihova. I blago još nama, dok će ovo ime u nas inspirirati pjesnike, zanašati mladost i upaljivati suhor naših osjećaja – ali samo dotle, dok ne zaboravimo ili dok si ne dozovemo u pamet da je – dok je on mrzio tiraniju, progovorila kroz željeznu armaturu državnika, fanatični poklik šovena i evandeoska riječ popova!« (Riečki novi list I, br. 24; Rijeka 16. VII 1907).

Ovo su riječi što ih je Janko Polić Kamov posvetio učitelju i idealu svoje najranije mladosti. Garibaldi je bio ono svjetlo koje je njemu i njegovim drugovima obasjavalo staze i bogaze u zamršenim političkim prilikama na prijelazu stoljećâ; njegovo ime bilo je zapisano na bijelim stjegovima što ih je razvijala naša napredna omladina između 1900. i 1914. godine, i to onaj dio omladine koji će se kasnije orijentirati antiklerikalno, socijalno ideološki, slobodno mislilački i jugoslavenski (za razliku od suprotnog tabora oko Matoša koji njeguje artizam, historizam, neoromantizam, katolicizam i mistiku). Iz redova tih slobodnih mislilaca koje predvode u Hrvatskoj Milan Marjanović a u Srbiji Jovan Škerlić poslije mnogi postaju masoni: Oskar Tartaglia, Vladimir Vidrić, Ante Tresić-Pavičić, Ljubo Leontić, Ivo Andrić, Niko Bartulović, Antun Barac, Krešimir Kovačić, Ivo Tartaglia, Juraj Demetrović, Mirko Deanović i sam Marjanović.

Prilike u Hrvatskoj toga vremena više su nego očajne, khuenovski režim doveo je zemlju gotovo do potpunog sloma. Stanje pasivnosti i bespomoćne, jalove ravnodušnosti vladalo je podjednako gradovima i provincijom, indiferencija bila je zahvatila sve slojeve društva, upravne, političke, intelektualne, radničke, seljačke i u tom posvemašnjem idejnom mrtvilu tinjala je stidljivo jedna jedina iskra: omladina.

U toj desperatnoj i apatičnoj atmosferi opće propasti omladina je onaj društveni činilac koji je jedini ulijevao nadu u mogućnost bilo kakve promjene.

Kamovljevi intimni školski drug Mijo Radošević donosi o tome vremenu dragocjena svjedočanstva.

»Kao najbolji primjer toga očajnoga stanja duhovne zaraze – kaže Radošević u monografiji o Supilu – mogu da Vam ispričam raspoloženje u omladinskim redovima. Kod nas u sušačkoj gimnaziji pod uplivom čitanja djela iz talijanskog risorgimenta počeo je jedan mladi, karbonarski, zavjerenički pokret. Kušali smo stupiti u vezu i sa omladinom iz ostalih gimnazija. Najviše smo se zanimali za Zagreb. I mi smo konstatali da su zagrebački gimnazijalci bili u to doba kao i ostala zagrebačka sredina. Mi se s njima nismo slagali. Oni su vjerovali u moralne pobjede svojih otaca, koji su u isto doba zajedno sa moralnom pobjedom dobivali nogom u rebra. Frazelogija bila im je puna riječi 'pobjeda', a biće da su djaci i iskreno vjerovali u lozinke: 'prosvetom slobodi' itd. Znam da su se zagrebački djaci tih godina ozbiljno spremali, 'ići u narod', kao pučki učitelji, prosvjetni radnici, i slično, a nekoji među njima napustiše školovanje, odoše u radionice i počеше učiti zanate kako bi bili bliže narodu.«

Ovo rusko narodničestvo zagrebačko sasvim je strano Radoševiću, Kamovu i njihovim sušačkim drugovima. Oni su imali sasvim drugačije poglede na stvari, drugačije uzore i ideale.

»Mi sušački gimnazijalci – nastavlja Radošević – gledali smo na zagrebačke prilike s visoka. Gledali smo preko 'Novog lista'. Pogromistički talas 1902. g. koji je strujao iz Zagreba na nas nije imao nikakova djelovanja. Zagrebačke frankovačke fraze ostaviše nas posvema hladnima i nije bilo ni jednoga među nama koji već od I. razreda gimnazije nije iz dubine duše prezirao frankovluk i bio potpuno Jugosloven. To je zasluga ne profesora; nego Supilova.

Nekako 1900. godine ne držeći ništa do moralnih pogleda zagrebačkih političara i njihove slamnate, papirnate i nazdravičarske revolucionarnosti osnovali smo mi gimnazijalci potajno revolucionarno društvo i dali mu ime 'Cefas'. Na čelu tog pokreta bio je pok. književnik Janko Polić Kamov. Čitanje djela talijanskog risorgimenta posvema nas 'karboniziralo' – postadosmo neki karbonari, a to je bila –

mutatis mutandis – i ona mjesna uža sredina u kojoj je Supilo počeo da radi. Dakako – mi smo bili gimnazijalci i separirani od odraslih. No ni naši očevi, ni starija braća, kako to pokazuje Supilov rad, nisu bili dalje namera drugačiji.«

Tko su bili karbonari?

Enciclopedia italiana pod *carboneria* podrazumijeva »sodalizmo segreto di carattere popolare, fiorito in special modo quasi ad un tempo in tutta l'Europa latina, che dai moti del '14 a quelli del '48 additò come scopo supremo la libertà e l'indipendenza ai popoli soggetti . . .« Naša pak enciklopedija (ELZ) donosi sljedeće informacije; »Karbonari (tal. carbonaio: ugljenar), članovi tal. tajnog polit. udruženja (Carboneria), čiji je cilj bio da se Italija oslobodi stranoga gospodstva i organizira kao republika na liberalnim temeljima. Poput ostalih tajnih udruženja k. su imali svoju strogu organizacijsku hijerarhiju (kod članstva 9 stupnjeva, kod organizacije – vente, vendita – 3 stupnja), služili su se posebnim ritualom i razvili potanko razrađen sistem konspirativnog rada. Socijalni sastav članstva bio je šarolik. Prve organizacije karbonara nastaju u Napulju pod franc. vladavinom Joachima Murata (1808–15). Pod njihovim utjecajem došlo je do revolucije u Napulju 1820–21, koja je ugušena austrijskom intervencijom. Karbonarski se pokret proširio u Pijemontu (revolucija 1821) i prešao u Francusku (1821); njihov je udio značajan i u ustancima u Modeni, Parmi i Romagni (1831). Poslije ugušenja ovih ustanaka došlo je do oštrih progona karbonara. Kao emigranti našli su utočište u Francuskoj, gdje im je središte bilo u Parizu (Charbonnerie). Franc. k. imali su za cilj rušenje Burbonaca (Juljska revolucija 1830). Protiv njihova (prekomjernog) utjecaja na polit. zbivanja u Italiji organizirali su 1831. emigranti iz Italije, na čelu s Mazzinijem, udruženje *Giovine Italia*. Uskoro zatim k. gube svoje značenje u polit. zbivanjima Italije.«

Kako su djelovali mladi sušački karbonari?

»Posebna trojka među nama – čitamo dalje kod Radoševića – riješila je da valja maknuti Khuena, nu nismo smogli novaca za put iz Sušaka u Zagreb i revolver. Tako je taj dječaćki atentat izostao.

'Cefas' nije mirovao.

Ako je propao jedan plan, bilo je uvijek pet novih.

Naš kolega Kružić, koga je revolucionarni entuzijazam toliko obuzeo, da je smatrao učenje suvišnim, pa je dobio drugi red, a on sam nije više htio ići u školu, pa smo tako riješili, da je najbolje da on ode u Ameriku, da tamo skupi novaca, da dodje do jedne velike ladje, da je – oboruža i da doveze pušaka, pa da se dignemo na ustanak i tako oslobodimo svoju domovinu od Madjara. Naivno, djetinjasto! Siromašni Kružić kao prva žrtva tog revolucionarnog mladenačkog romantizma zaglavio je u nekom američkom rudokopu. Tako smo barem čuli.

Tako je propao i taj plan.«

Sve je završilo tako da je Kamov zbog »politike« istjeran iz sušačke gimnazije zajedno s još nekolicinom članova »Cefasa«. Ostatak članstva i dalje nastavlja s neumornom agitacijom na gimnazijama u Zagrebu, Senju i Požegi.

Sušački karbonari, međutim, nisu pred očima imali samo ideale inspirirane talijanskim risorgimentom. Kao što je bacanje s prozora kraljevskog grada praškoga – kada evangelici izbaciše protunarodne carske ljude – 21. svibnja 1618. označilo ne samo početak Tridesetogodišnjeg rata već postalo simbolom češkog nacionalnog otpora, tako je famozna »Gržanićeva čizma« u ljeto 1885. lebdila decenijama u svijesti našega naroda simbolizirajući ne samo radikalnu nacionalnu protukhuenovsku opoziciju nego postalo uzor-akt kako se imaju braniti hrvatska politička prava. Praška defenestracija i saborski vritnjak; u oba je slučaja uzor pravednički narodni gnjev: kao što Thurn, Fels i Lobkovic zgrabiše svoje političke protivnike Martinica i Slavatu te ih srdito baciše kroz otvorene prozore gradske vijećnice – tako su i narodni zastupnici u hrvatskom saboru Josip Gržanić i David Starčević uhvatili bana Khuena prilikom jedne žučne diskusije a Gržanić kao »neustrašivi branitelj naših prava« (tekst s propagandnog letka s fotografijom čizme i njenog vlasnika) snažno udario Hedervaryja u njegovu presvijetlu bansku stražnjicu. Epilog ovih događaja i nije tako krvav kako bi se dalo u prvi mah pretpostaviti: Martinic, Slavata i tajnik Fabricius »padoše na kup smeća, koje je nastalo s tim, što se mnogo godina iz kancelarije bacao papir kroz prozor u opkop, no savremenici, naročito katolici i sav puk razglasili, da se taj dan dogodilo čudo« (S. Radić, Češki narod na poč. XX stoljeća) a ban Khuen osim propisne modrice nije dobio ništa što bi moglo poremetiti njegovu tiransku kon-

cepciju – ne samo da su krivci zajedno sa svjedocima opozicije kažnjeni tamnicom radi »lažnog svjedočenja« nego je on mirno nastavio banovati još sljedećih osamnaest godina. Ipak, »Gržanićeva čizma« ostala je ponos i dika svih hrvatskih oporbenjaka pa tako i članova »Cefasa« vrijeđajući bar isto onoliko koliko i jedan razložen politički program. Gržanić i Rakovica.

Uto nastupa revolucionarna 1903. godina.

»Početkom godine 1903. postalo je bilo u Hrvatskoj nepodnošljivo sumorno i očajno: jedna od onih hipohondrijskih dispozicija, kad bi biće najvoljelo da ga uopće nema« – pisao je Supilo kasnije o tim tužnim prilikama; »Organizacije nije bilo nikakove, nego više privatne inicijative, ali elektriciteta se bilo po zraku toliko nakupilo da nije trebalo organizirati.« Bilo je to samo zatišje pred buru. I onda je krenulo.

Narodni je pokret buknuo takvom žestinom kakvu nitko nije mogao očekivati. Povod je prividno bezopasan: cjelokupna hrvatska sveučilišna omladina sakupila se 2. ožujka te godine u Zagrebu da zauzme stanovište zbog uvreda mađarskog renuncijata te prihvatila drugu rezoluciju koja počinje ovako:

»Hrvatski akademski građani prosvjeduju protiv nedostojnih uvreda i poruga, koje se povlače od početka do kraja mađarskog renuncijata od 26. veljače g. 1903.« i u kojoj se traži od regnikolarne deputacije da ne popusti u zahtjevima za financijalnu samostalnost. Dva dana kasnije sastaje se hrvatska regnikolarna deputacija na saborsko vijećanje a istovremeno pred sabornicom akademska omladina protestira protiv renuncijata. Po Khuenovoj naredbi policija rastjeruje demonstrante. Tada su počele skupštine za financijalnu samostalnost po čitavoj Hrvatskoj.

»Hrvatski puk – piše Supilo – je sa oduševljenjem išao u tamnice, te je bilo zatvoreno preko 3.000 ljudi, od kojih mnogi po nekoliko mjeseci. U samom Ogulinu ondašnji veliki župan Nikolić, koji je po Primorju i Gorskom kotaru, usred prijetkog suda, trkao sa žandarima i vojnicima i lovio ljude na buljake, nije imao više ni prostorija, gdje da ih smjesti, te su ih trpali u željezničke vagone kao mjarvu. Bilo je mrtvih i ranjenih, ali puk je podnosio iz uvjerenja; da se bori za prava i slobodu svoje domovine, za svoju slobodu. Ovo je dokaz bio, da je narod, puk naš valjan, pak, dorastao

i da bi odgovorio nedaći kad bi vodstvo njegovo, inteligencija narodna vršila svoju dužnost. Ali baš onom prigodom pokreta god. 1903. vidjela se sva mizerija te narodne političke inteligencije u Banovini. Narod je bio, ali ona nije bila na visini svoje dužnosti.« (Politika u Hrvatskoj)

Balkan je u to vrijeme bure baruta kojeg je razapeta velika mreža utjecajnih sfera velikih političkih sila, tu se sukobljavaju interesi međusobno oprečnih državnih blokova: igra se veličanstvena šahovska partija u kojoj poteze naizmjenično vuku Njegova Carska i Kraljevska Visost Franz Josef Primus, gvozdeni kaiser Wilhelm, bačuška car rossijski Nikolaj II, Edvard (sedmi po redosljedu) The King of United Kingdom i francuski première Loubet; sporazumi i ratovi, savezi i diplomatski manevri, široki potezi po kabinetskim zemljovidima i lijevanje topova kao dnevna opsesija. Istovremeno s nemirima u Hrvatskoj dešavaju se krvave demonstracije napredne intelektualne i radničke omladine u Beogradu koja ustaje protiv autokracije Aleksandra Obrenovića čija je vladavina začinjena brojnim dvorskim skandalima (u oficirskoj zavjeri tzv. »majskom prevratu« despot je umoren a na prijestolje dolaze Karađorđevići); i Solun je te godine poprište atentata koje režiraju makedonski revolucionari kako bi upozorili evropsku javnost na težak položaj svoga naroda u Turskoj; oni dižu u zrak mnoga solunska poduzeća a sve završava velikim ilindenskim ustankom mjeseca kolovoza; uopće, svi ti događaji nameću traženje radikalnog rješenja slavenskog pitanja na Balkanu.

Probudili su se i »cefasovci«. Protjerani članovi tajne đačke bratovštine Janko Polić Kamov i Dragutin Gašparac šalju iz Zagreba svojim sušačkim prijateljima pismo s kupom letaka koji zovu na bunu i ustanak.

Kamov zbog toga provodi tri mjeseca u zatvoru.

I Supilo se probudio.

»Mene je bila stvar entuziazmirala, osjećao sam, vidio sam, nadao sam se, da se tu može nešto za Hrvatsku napraviti, pak sam se bez obzira na posljedice bio svim silama bacio u onaj pokret.«

Supilo je osjetio da među narod treba neprestano širiti jasne, brze i pravodobne vijesti, da su novine onaj medij koji to može i mora najbrže učiniti, da se sve nove informacije upravo gutaju i da baš njegov »Novi list« ima ovdje odigrati

presudnu ulogu. Sa stranica njegovog dnevnika, upravo u doba najvećeg Khuenovog terora, počinje ogorčena i istrajna borba protiv omrznutog bana i mađarona; Supilo tako istupa istovremeno s M. Marjanovićem, S. Borošem, i A. Tresićem - Pavičićem.

Grozničavo obuzet silinom novonastalih događaja Supilo čak razmišlja i o terorističkim sredstvima: traži eksploziv od poduzeća u kamenolomu u Martinšćici (neuspjio pokušaj), od prijatelja iz riječke tvornice torpeda nabavlja pokusnu bombu koja je isprobana na Lošinju (bez uspjeha), ide po tim poslovima u Trst (ponovo bez uspjeha) i na koncu ipak dobavlja neke bombe; Supilo je kod proba ovih bombi kod Lošinja bio na parobrodicu »Ella« (vlasništvo »Ungaro-Croate«) u društvu Mate Polića, Sigismunda Kopačjića i Andrije Šterka – tadašnjih direktora ove kompanije – koji su čitav projekt i financirali (zbog toga Supilo u svom listu nikad nije napadao »anacionalno« društvo Ungaro-Croata govoreći »da ne vidi razloga da to društvo napada, kada ono na svojim parobrodima ima 99% hrvatskih namještenika i kada novčano podupire svaki hrvatski nacionalni pokret«); ove bombe donio je u Zagreb neki Jovanović, nosač na riječkom kolodvoru ali su one zaplijenjene zahvaljujući prethodnoj denuncijaciji.

O pokretu u Hrvatskoj, o sukobima vojništva i puka, o političkoj uzrujanosti i prijekim sudovima, o hrvatsko-ugarskim antagonizmima pisala je gotovo sva tadašnja evropska pa i svjetska štampa. Vijesti o ovim previranjima dramatično su se širile, o njima piše Berliner Tagblatt, Il Pungolo, La Mémorial de la Loire, Wiener Sonn-Montags-Zeitung, Neue Freie Presse, Deutsche Volksblatt, Arbeiter Zeitung, The Chicago Daily Tribune, Gazzetta di Messina e delle Calabrie, La Mense, Le Moniteur des Consultats, La Stampa, Agence Fournier, Le Français, Parlamentär, L'Autorite, Le Rappel, The New-York Times, Kölnische Zeitung, Morning Post, Pester Lloyd, Jugend, Phare de Port Said, Pasquino, Les Dimanches, Alto Adige, Les Temps, Oesterreiche-Zeitung, Patria, Le Journal, La Liberte, Information, Giornale di Venezia, Die Zeit, L'Aurore, Harpers Weekly; Berlin, Beč, Napulj, Saint-Etienne, Chicago, Messina, Liège, Pariz, Torino, New-York, Köln, London, Budimpešta, München, Port Said, Rim, Trento, Fribourg, Venecija; na prvim stranicama listova brzo se izmjenjuju naslovi: »Nemi-

ri u Hrvatskoj«, »Poslije bune u Hrvatskoj«, »Hrvatska debata u parlamentu«, »Mačja derača hrvatskom banu«, »O Hrvatu«, »Mađari i Hrvati«, »Slavenska opozicija«, »Hrvatsko pitanje«, »Položaj u Hrvatskoj«, »Pokret u Hrvatskoj«, »Brkovi od stupe«, »Položaj Hrvatske«, »Stanje u Hrvatskoj«, »Metjež u Hrvatskoj«, »Baš kao u Turskoj«, »Hrvatski manifest« i sl.

Evropska i svjetska javnost s velikim je interesom pratila sve vijesti što su dolazile iz Hrvatske izražavajući jednodušnu osudu izrabljivačkog khuenovskog režima a na drugoj strani pokazujući otvorene simpatije prema pravednoj borbi naroda u Hrvatskoj koji se digao u obranu legitimnih prava i osnovnih ljudskih sloboda. Tako su problemi hrvatske politike po prvi put u novijoj povijesti dobili toliko veliki, zapravo, najširi svjetski publicitet.

Kundaci i razbijene lubanje, strahovlada i tamnice, batine i sablje, podaci o uhapšenima, ubijenima i ranjenima – sve je to uznemirilo Evropu koja, međutim, iako zgranuta ostaje nemoćna: »Bez sumnje evropsko mnijenje saučešćem prati ove demonstracije, ali ono sluša ove vapaje sa nekom rezigniranom ustrpljivošću« – primjećuje jedan francuski novinar.

Komentari bijahu različiti, nekiput čak potpuno oprečni onome što se doista dešavalo, dok su vladini listovi obično prešućivali ono što im nije odgovaralo, privatni su listovi donosili vijesti koje su više odgovarale pravoj istini. Pisalo se tada mnogo o mogućem raspadu crno-žute Monarhije, Slavenima uopće i pitanju slavenskog jedinstva te mogućnošću njihovog ujedinjavanja u veće zajednice; mnogima se primjerice ujedinjenje Južnih Slavena činilo bunovnom tlapnjom nekolicine usijanih glava, posljedicom loših snova ili kratkovidnim interesima jedne uske grupe brbljavih zanesenjaka (dok dio javnosti težnje ujedinjenju prima s rezervama) jer Slaveni su većem dijelu evropske javnosti još uvijek u svijesti kao potomci poludivljih pandura, barbara i zaostalih primitivnih plemena koja su ne tako davno stigla iz azijskih pustara. Ipak, većina francuske liberalne štampe kao i jedan dio talijanske svesrdno podržava ove pokušaje (ostali u tome vide veliku opasnost za talijanstvo) a »slavensko pitanje je čvor suvremene evropske politike« (Harpers Weekly, New York). Evo nekih simptomatičnih novinskih komentara: dio bečkih listova piše o »razmaženosti Hrvata« i

o njihovom »obijesnom šovinizmu« (s pozicija ugroženog nijemstva), mesinski dnevnik demonstracije naziva »vandalizmom« i vidi u njima anarhizam, iz Liègea pišu o slavenskim plemenima s distancom i ironijom kao o »neuglađenim« potomcima srednjovjekovnih pandura koji su samo malo glasnjivi od ostalih (»Ali Hrvati misle, da su zreli za neodvisnost; oni su najjača grupa Južnih Slovjena / nastanjenja duž Save i Drave/, oni su najučiniji i najenergičniji među srodnim plemenima i kod njih se bratstvo koli u materijalnom toli u moralnom životu pokazuje u najiskrenijem, katkad dapače u ganutljivom obliku . . .«), »The Chicago Daily Tribune« donosi sliku grofa Khuena s komentarom: »Njegovo je tiranstvo uzrokom bune u Hrvatskoj« (u isto vrijeme demonstranti masovno razbijaju njegove slike a u Ljubljani je na fenjer obješena banova lutka), London je hladno odmjereno u svojim procjenama razvoja situacije a »Jugend« iz Münchena donosi satiru pisanu njemačko-mađarskim žargonom u kojoj se uredništvu lista obraća tobožnji Grof Jánoss:

»Ne mogu baš da shvatim, zašto Hrvat, taj čudni svat, neće da pusti, da ga plemeniti mađarski narod usreći. Upravo sam pročitao, što Hrvati rade, oni su i u crkvi molili sa svećenstvom: 'Abzug Hedervary' – A to je ban hrvatski – i pjevali Tedeum, i to latinski, a ne mađarski, jer se bilo pročulo 'Bana je odnio đavo!' Što da kažem o tome? Erdeljski je Švabo ipak bolji čovjek. Neće doduše ni on da ljubi mađarsku kulturu, ali pušta, da ga uhapse kad je to potreba. Hrvat nasuprot sve ruši i ubija viteškog mađarskog brata, para na komadiće zastavu ugarsku, i dreči se da ga cijela Evropa čuje . . . Zašto? Jer Mađar hoće da mu odnese ono, što je najbolje. Naime novac. Ali što će ogladnjelom trgovcu mišolovaka novac? Zar nije mađarska kultura i naobrazba bolja za glupane? Teremtete. Kad on ne će dobre volje da mijenja, tad mora kulturu silom da primi. To je moje mišljenje.«

Godina 1903. u Hrvatskoj po mnogo čemu podsjeća na seljačke ustanke ranijih epoha: seljaci oboružani kosirima, motikama, kosama, vilama, sjekirama, puškama i kamenjem u buljucima napadaju žandare, husare, prave barikade, pljačkaju plemićke kurije, razaraju kotarske urede i pošte, pale sjenike gospode iz vladine stranke, provaljuju u njihove ljetnikovce, čupaju telegrafske stupove i željezničke natpise, sijeku telefonske žice i pri tom užasno viču. Zašto?

Hrvatska je u to vrijeme izuzetno zaostala agrarna zemlja (seljaci čine 80% cjelokupnog stanovništva) koja je u polukolonijalnom statusu prema Ugarskoj. Seljaci su pored toga njen najsiromašniji sloj, onaj koji je neprestano izložen pauperizaciji i čiji je velik dio prisiljen na prekomorsku emigraciju jer u domovini nema osnovnih uvjeta za život. Razumljivo da se seljaci kao najugroženija društvena grupa podižu iz revolta prema postojećem stanju a ne zbog toga što u glavi imaju razrađenu revolucionarnu teoriju i strategiju (tih teorija nije imala ni omladina iako se zdušno angažirala u ovim nemirima). Seljačka previranja bila su najžešća u najsiromašnijim hrvatskim krajevima – bjelovarsko-križevačkoj, modruško-riječkoj i varaždinskoj županiji dok ih u staroj krajini i Slavoniji za čitavog trajanja pokreta gotovo uopće nema.

Nemiri se šire brzinom požara: Samobor, Zaprešić, Gračina, Jaska, Fužine, Zagreb, Kalinovac, Celje, Split, Zlatar, Senje, Nova Gradiška, Ljubljana, Grižane, Garešnica, Hreljin, Brod na Savi, Draga, Maribor, Kukovesnica, Varaždin, Novi, Opeka, Orehovica, Ludbreg, Jelenje, Novi Marof, Kraljevica, Kunovec, Selce, Đelekovec, Jablanac, Koprivnica, Crikvenica, Gudure, Karlobag . . . Rezultat: preko šezdeset mrtvih i tri tisuće uhapšenih. Posebno žestoki sukobi izbili su u bakarskom, sušačkom i delničkom kotaru. »Novi list« ovako je prikazao velike svibanjske demonstracije u Grobniku:

»Već se rano u jutro pronio glas po Sušaku da je izdan nalog da se zatvori župnik Babić. Zato se okupilo više stotina ljudi oko župnog stana, u tvrdoj odluci da će makar silom zapriječiti ako dođe do hapšenja župnika. Oko 9 1/2 sati došlo je novo mnoštvo oružano ratilima i kosama, te se je okupilo oko stana. Narod je tad provalio u školu, te iz škole uzeo sliku banovu i uz kojekakve pogrdne povike proti banu podje sa slikom prama občini. Sve je bilo kao izvan sebe i vikalo: Dolje ban! Dolje tirana Hrvatske! itd. Bilježnika Štiglića izvukoše iz kreveta i kad se obukao prisiliše ga da klekne i prisegne da se više u Grobnik vratiti neće i da pljune na sliku grofa Khuena. Zatim ganjahu i ostale občinske činovnike, pak su unišili u občinski ured te uz klicanja proti grofa Khuena i proti magjaronima poderali sve spise i sve knjige koje su im do ruku došle. Uz to su izsječeni ili izvadjeni telefonski stupovi, izkidane telefonske žice i čitava

telefonska sveza prekinuta. Skinute su ove table za prodaju duhana koje nose magjarske grbove. U občinskoj zgradi nadjoše drugu sliku banovu, pak je iznesoše vanka i uz svakojake pogrđe objesiše obadvije, jednu za glavu jednu za noge.

Ova demonstracija trajala je do 3 1/2-s. jučer u jutro. Juče je na Grobniku (24. svibnja) proglašen prieki sud. Javljaju nam, da su grobničke žene i djevojke odlučile, da će dok god bude prieki sud trajao nositi crninu za ubivenim i zatvorenim po Hrvatskoj . . .«

Vlast je djelovala brzo i efikasno, na Grobnik je odaslana jedna satnija vojnika, kotarski akcesionista Grković vodi temeljitu istragu i mnogi su ljudi zatvoreni. Uhapšenici su zatim odvedeni u ogulinski zatvor do početka sudske rasprave.

»Danas je pred kralj. sudbenim stolom u Ogulinu glavna rasprava radi poznatih događaja koji su se 23. svibnja o. g. odigrali na Grobniku, prigodom nemira po cijeloj Hrvatskoj.

Obtužnica je podignuta proti Nadalu Mohoriću, Rudolfu Kovačiću, Stanku Fučku, Fabijanu Fučku, Jerku Fučku, Nikoli Hlači, Bonaventuri Hlači, Nikoli Rundiću, Rafaelu Kovačiću, Paskvalu Hlači, Srećku Čargonji, Vinku Fučku, Valentinu Fučku, Ćirilju Fučku, Makso Rundiću, Danielu Kamenaru, Viktoru Kamenaru, Jurju Fučku i Petru Fučku.

Obtuženi su prva dvanaestorica, da su počinili zločin ustanka označen u par. 68 kaz. z. Zločini javnog nasilja slučaja V označ. u par. 85. z. k. prekršaj par. 315 k. z. c.), zločinstvo javnog nasilja VII slučaja označena u par. 89 k. z. prestupka par. 300 i 302 k. z. a prva trojica još osim toga zločinstvo javnog nasilja slučaja IV, označ. u par. 83. k. z. Ćiril Fućak, Makso Rundić, Daniel Kamenar i Petar Fućek radi zločina prevare označ. u par. 197 i 199. k. z.

Obtuženike braniti će odvjetnik Erazmo Barčić, a protiv njima pozvani su kao svjedoci obć. činovnici – pisari i pandur. Osudu ćemo javiti čim bude proglašena.« (Grobničani pred sudom; 2. rujna)

Nekoliko dana kasnije saopćena je i konačna odluka ogulinskog suda. »U subotu proglašena je osuda proti Grobničanima koji bijahu tuženi radi pobune. Obtuženike je branio odvjetnik Gabaj (jer Barčić je odsutan zbog bolesti žene

Pjerine). Osuđeni su ovoliko: Božo Mohorić 1 godina, Rudolf Kovačić 7 mjeseci; Stanko Fućak 7 mjeseci; Fabo Fućak 6 mjeseci, Jerko Fućak 4 mjeseca, Nikola Hlača 2 mjeseca, Bonaventura Hlača 3 mjeseca, Nikola Rundić 2 mjeseca, Rafael Kovačić 5 mjeseci, Paškval Hlača 1 mjesec, Valent Fućak 1 mjesec, Juraj Fućak 1 mjesec, Petar Fućak 6 nedjelja. Riješeni su Viktor Kamenar, Makso Rundić, Daniel Kamenar, Srećko Čargonja, Vinko i Ćiril Fućak.« (Osuđeni Grobničani, ponedjeljak 7. rujna)

Tako je pisao »Novi list« o svemu što se događalo u Hrvatskoj. Sa Supilovljevog deska u javnost su stizali pregledni, sadržajni i sažeti izvještaji o svim događajima; okom dobro informiranog promatrača i brzo reagirajući na svaki događaj Supilo je sa svojim suradnicima uspio pružiti javnosti ono što joj u to vrijeme najviše treba: potpunu i autentičnu informaciju. Zato se svaki primjerak »Novog lista« grozničavo iščekivao, sva izdanja odmah bi se razgrabila, stranice još tople od rotacijskog aparata nervozno su se čitale a o svakoj novoj vijesti zatim se žustro debatiralo.

»Rijetko da je kada u bilo kojem narodu jedan čovjek i jedna novina mogla učiniti tako dubok utisak i tako temeljito promijeniti hod događaja u političkim i kulturnim odnosima naroda, kao što je to učinio Supilo sa svojim 'Novim listom'. I ako kada i u kojoj formaciji vrijedi ona, da je masa likvidna stvar i da poprima onu formu, u koju bude zahvaćena, ako igdje na svijetu vrijedi naziranje, da su krupne i velike ličnosti one, koje stvaraju historiju nacija, to u konkretnom slučaju svakako treba reći za ličnost Supilovu, jer je on jedino svojom ličnom energijom, izdržljivošću i spretnošću promenio čitav kurs politike u Hrvatskoj i Slavoniji, a docnije i u emigraciji Jugoslavenskog Odbora, srpske vlade. On je bio onaj, koji je slomio khuenovštinu. On je bio onaj, koji je prelomio kičmu i hrvatskom i srpskom madjaronstvu i frankovluku bio on pod starčevićanskom ili pod radikalskom kapom. On bez pristaša, on bez novaca, on sam u jednoj titanskoj borbi, koja je konačno i njega prelomila, uspio je da montira politiku svoga naroda u pravcu njegove revolucionarne jugoslovenske konstrukcije.«

Ove zanosne besjede napisao je mnogo godina kasnije jedan Lokvarac i sušački karbonar, nekadašnji suradnik »Novog lista« i pisac »Karikatura« (roman iz suvremenog života koji se ističe »svojom smjelošću u iznošenju seksual-

nih momenata«), najbliži i najdraži Kamovljevi prijatelj – Mijo Radošević.

Zatresla se nojeva perjanica na crnom klobuku Joachima Murata a narod je vikao: Viva Ferdinando, viva i Borboni! Napoletanski kralj zatim pada poput voštane lutke uz zvižduk i pogrde svjetine; »E' caddi come il morto corpo . . .« I lađe su plovile mirno u luku iznad koje je obavijen providnom maglicom nepomično ukočen stajao ugasli vulkan.

Zatitralo je fazanovo pero na zelenom lovačkom šeširu grofa Hédervarya a narod je vikao: Doli ban! Nećemo tirana! Abzug Khuen! Hrvatski ban zatim poput slamnate lutke biva obješen na fenjer uz burno odobravanje oduševljene gomile: netko pali lutku i Princ Karneval nestaje u plamenu. I lađe su plovile mirno u luku iznad koje je obavijena providnom maglicom nepomično ukočena stajala Učka.

Karbonari?

Da, karbonari.

VRAG, PAKAO & FRAMASUNI

Granitan je pridvor hrama.
Nebo plávi, zvijezde sjaju,
I vidi se tihi mjesec
Gdje lagano tone gaju.
A gleđu ga s tavnih dveri
Dva levita veličajna,
U rukuh im plešu svjetla,
A riza im modrosjajna . . .

Dvije crne sjene iz Vidrićeve pjesme odjednom iščekavaju. Nema ni blijede žene koju cjeliva car Salamun. Pred nama je samo Hram – trokatnica u ulici Ivana Dežmana, broj tri.

Sve zgrade zatvoreni su sistem znakova, one su ravnopravni dijelovi univerzalnog simboličkog poretka svijeta. Nije teško promatrati zgrade, diviti se ritmu njihovih linija i sjaju njihovih dekoracija, nije teško ni živjeti u njima. Teško je objasniti značenje simbola kojima su one ispunjene (o njima najviše znaju njihovi z i d a r i) ali jedino tako možemo potpuno razumjeti njihov smisao.

Stojimo pred Hramom. U nas zuri Merkurova glava izrezbarena na ulaznim vratima: krilato božanstvo kao da upozorava da ovdje imamo posla s trgovinom. Ako se malo odmaknemo unatrag ugledat ćemo iznad portala kameni reljef koji prikazuje dva mišićava bacača diskova; i ovoga puta ne treba mnogo imaginacije: *potentia*. Na fasadi četiri lavlje glave s vijencima: snaga, ustrajnost, veličajnost. Košare s bujnim cvijećem? Bujnost, plodnost, uspjeh. Prilazimo prizemnim prozorima. Oko njih ornament koji varira motiv svastike (drevni simbol sreće) a iznad prozora i portalnih okvira naizmjenično se u kockama pojavljuju: ponovo buketi, vodoskok, grifon, kit, ornament s gorućim plamenom

itd. Što se time želi poručiti? Vodoskok i plamen predstavljaju vjerojatno vječni život/istinu. A grifon i kit? Sada već moramo ući. S polukata ulazimo kroz prva vrata lijevo i spuštamo se stepenicama u mračnu unutrašnjost hodnika. U polumraku na kraju prvih stepenica nalazi se malo proširenje s kojega se može kroz staklena vrata u dvorište ili nastaviti stepeništem još niže u podrumske prostorije (postoje dva smjera). Upravo se ovdje nalazi onaj simbol koji otvara rješenje zagonetke: dvorišna svjetlost pada kroz staklena vrata osvjetljavajući mali plato na kojem se vidi izrađeni krug u čijem je središtu crna zvijezda s pet krakova; oko zvijezde stoji crnim slovima upisano – SIRIUS.

Zgrada u koju smo upravo ušli nekada je pripadala riječkoj brašćini ljudi slobodnoga duha, točnije, masonskoj loži »Sirius«. U svakome od nas, tvrdili su oni, leži pokopani umoreni Majstor a čovjek nije drugo do razoreni hram. Oni Sirijusom ne zovu onu zvijezdu što jednom godišnje kroz uski otvor na piramidi svijetli u oko mumificiranog egipatskog faraona već Plamenu Zvijezdu, masonsku zvijezdu crnih krakova. Ova mračna družba voli ritual; svečani pozdrav: trokratno pljeskanje, oprema: bijela kožna pregača – bijele rukavice – ložinska značka, znakovi: šestar (simbolizira zajednicu slobodnih zidara, ispravnost i točnost), kutnjak (čovječanski zakon), lanac (unutrašnja veza ukrštavanjem ruku), kiša pada! (opasnost, prisutnost profanih; na taj znak prekida se svaki rad i govor o slobodnom zidarstvu), primanje novog člana:

Meštar: Kunete se?

Incipijent (diže desnu ruku prema tri glave): Kunem se!

Što znači biti slobodni zidar?

»Zidar je miroljubivi podanik građanskih vlasti gđegod nastava ili radi, i ne će nigda da se miješa u zavjere i urote protiv mira i blagostanja naroda, a ne će se ni vladati nepokorno spram nižih oblasti. Jer kao što su rat, krvoprolića i smutnje vazda bili štetni po slobodno zidarstvo, tako su opet drevni kraljevi i knezovi bili vrlo skloni da bratstvo radi njegove miroljubivosti i vjernosti unapređuju, čime su činom odgovorili na hitrine i osvade njegovih protivnika, i promicali čast bratstva, koje je vazdar cvalo u vrijeme mira. I zato, kad bi koji brat buntovnik spram države, neka se ne podstrekava u toj buni; valja ga ipak kao nesretna čovjeka

žaliti; pa ako mu nije ini zločin dokazan, ne može se izagnati iz lože, a njegovi odnosi spram lože ostaju nepomućeni premda je vjerno bratstvo obvezano i dužno, da osudi njegovu bunu, kako ne bi dalo vlasti ni sjenke povoda sumnji i razlog bilo kakve političke mržnje.« (br. dr. Mihalić, Stare dužnosti slobodnog zidara, Zagreb 1924, II. O građanskoj vrhovnoj i podređenoj oblasti).

Nisu li principi slobodnozidarski zapravo oni isti principi na kojima se temelji fijuamanstvo kao pogled na svijet? Lojalnost, miroljubivost, vjernost, nesklonost pobuni – osobine su liberalne buržoazije koja prije svega čuva svoj vlastiti interes i bogatstvo, građanstva koje se nikada ne buni zato što se ne želi kompromitirati kod vlasti i zato što sam taj čin ne može donijeti nikakve koristi već samo nevolje, građanstva koje vrijedno i štedljivo uvećava svoj imetak i kojemu su pored sredenog obiteljskog života, uspješnog poslovanja i »razumnog« gospodarenja vlastitim posjedima osnovni ideali: jednakost (pred zakonom), sloboda (poduzetništva) i mir (temeljni uvjet svakog prosperiteta). Ovo su ujedno i osobine »pravog« Fijumana.

Ne treba se stoga čuditi što se masonstvo u Rijeci pojavljuje vrlo rano premda ga ovamo donose stranci koji »nisu samo nosioci liberalnih koncepcija; već i političkih organizacija tipičnih za liberalizam, kao, npr. slobodno zidarstvo« (Karpowicz); Rijeka zahvaljujući tome postaje važno uporište međunarodnog masonskog pokreta. Prema nekim podacima prvu riječku slobodnozidarsku ložu osnovali su već oko 1750. godine namještenici Rafinerije šećera (prva masonska loža osnovana je u Engleskoj 1717. godine!) a njeni su članovi bili isključivo stranci, Francuzi i Belgijanci.

Pola stoljeća kasnije, u vrijeme francuske okupacije, djelovanje masona je javno: loža u Rijeci 1809–1813. radi pod zaštitom Velikog Orijenta Francuske. Njeni su članovi bili Noe Accurti, trgovac, Andrija Adamich, trgovac, Petar Benussi, zlatar, Franjo Cenković, kapetan, Franjo Graziani, sekretar političkog komesarijata, N. Hilderbrand, pomorac, Vlaho Malobotić, trgovac i lučki kapetan u Cresu, Leopold Sandbücher, N. Šteljić, advokat iz Cresa, Pavao Scarpa, riječki gradonačelnik, Iginio Scarpa sin Pavlov, trgovac, Peter Vierendéels, direktor riječke šećerane i Johan Vierendéels, trgovac; posljednja su dvojica Holandani. Izgleda da je poslije odlaska Francuza ova loža prestala djelovati (Nenezic, Masoni u Jugoslaviji 1764–1980).

Organiziranje riječke masonske lože »Sirius« povezano je s djelovanjem Velike simboličke lože Mađarske – nastale u Budimpešti fuzijom Velike Lože i Velikog Orijeanta 1886. godine – čija je bila podružnica. Loža »Sirius« nosila je trostruku odrednicu, ona predstavlja u isti mah asocijaciju internacionalnog masonstva (Masoneris Universale), »nacionalno« društvo (Comunione italiana) i poziva se na temeljne pretpostavke masonstva – bratstvo, jednakost i slobodu. Vrijeme njenog osnivanja ne može se sa sigurnošću utvrditi ali »njen nastanak se može smestiti negde u godinama krajem 19. veka. Naime, riječka buržoazija, organizirana pretežno kao Liberalna partija Rijeke, koja je, u stvari, bila sekcija liberalne partije Mađarske, mogla je birati svog predsednika za Budimpeštanski parlament, te su, na taj način, pojedini državni činovnici i vlasnici finansijskog kapitala bili u stalnim poslovnim, kasnije i rodbinskim odnosima sa mađarskom aristokracijom i buržoazijom koja je, verovatno, bila inicijator stvaranja masonske lože u Rijeci.« (Karpowicz, Masonstvo u Rijeci) Čini se, budući da najstariji njeni članovi potječu prema dostupnim informacijama iz godinâ 1891/2, loža »Sirijus« počinje djelovati u zadnjem desetljeću prošlog stoljeća. U početku ova loža nema dovoljno vlastite autonomije, više je podređena peštanskoj centrali, nema čak ni vijesti o formalnom započinjanju rada a njen utjecaj na društveni život grada sasvim je neznatan.

Početkom ožujka 1901. loža »Sirius« osnovana je i formalno; loža tada broji šesnaest članova osnivača i dva afilirana člana – među članstvom prednjače Židovi dok udruženje nema nijednog Hrvata. »Pune dvije godine nakon osnutka – piše Mužić o djelovanju »Siriusa« – ova se loža nije posebno osjećala. Loža u Rijeci postavila je za cilj odgoj naroda, a posebno mladih, te utjecaj na zakonodavstvo i borbu protiv klerikalizma. Na toj liniji masonima je bio, između ostalog cilj, da se izbaci vjerska pouka iz škola, da se odvoji crkva od države i da se izvrši sekvestracija crkvenih dobara. Riječki masoni, u težnji za ostvarenjem tih ciljeva, uspjeli su se infiltrirati u neka omladinska društva. Međutim, najveći utjecaj masonstva osjetio se u tisku i izdavačkom radu, što se moralo odraziti i na ondašnja hrvatska duhovna zbivanja. Naime, Rijeka, koja je do početka ovog stoljeća bila izložena pretežno mađarskom, talijanskom i austrijskom utjecaju, od tada, pa do početka I svjetskog rata, postaje uz Zagreb drugo središte Hrvata s obzirom na

izdavački rad. Mnoga od tih izdanja stoje pod direktnim ili indirektnim utjecajem masonstva, posebno u odnosu prema klerikalizmu, a najveći dio hrvatskih izdanja usmjeren je u južnoslavensko-unitarističkom smislu. Od g. 1901. u Rijeci počinje izlaziti Riječki novi list Frana Supila, koji nije bio mason, ali se u svom listu zalagao za mnoge ideje, kojih su najveći pobornici inače bili masoni. Od početka stoljeća u Rijeci se počinju objavljivati mnogi tekstovi istaknutih masona (Milana Marjanovića, Franka Potočnjaka, Davorina Trstenjaka, Ante Tresića-Pavičića i drugih)«.

Utjecaj masonskih ideja na Supilov rad struji nekako u isto vrijeme iz dva različita smjera, s jedne su strane domaći riječki masoni a s druge talijanski masonski krugovi s kojima je Supilo dolazio u doticaj (prijateljstvo s Guglielmom Ferrerom, istaknutim masonom, i sl.) Nema sumnje da su te ideje vrlo poticajno djelovale na urednika »Novog lista«.

»Usporedo s širenjem masonskog duha – nastavlja Mužić – rastao je i broj masona u Rijeci, tako da loža »Sirius« početkom 1913. ima 76 članova. Loža »Sirius« bila je, kako je diktirao sastav njezina članstva, u službi mađarske politike, i zato nije čudno da su zastupnici iz Hrvatske i Dalmacije baš na Rijeci god. 1905. proglasili tzv. Riječku rezoluciju, u kojoj se daje moralna potpora mađarskoj borbi protiv Beča, a da prethodno iz Pešte Hrvati nisu dobili nikakva jamstva. Protiv Riječke rezolucije istupale su stranke, koje su bile orijentirane samo hrvatski ili katolički, i Stjepan Radić, koji Riječku rezoluciju proglašava 'urotničko-framasonskom pustolovinom'.« (Masonstvo u Hrvata).

Pripadnici lože »Sirius« osim s Budimpeštom održavali su stalne veze sa zagrebačkim masonima okupljenim u ložu »Ljubav bližnjeg svoga« (osn. 1904) koju su većim dijelom sačinjavali mađaroni.

U političkom i – uopće – društvenom životu Rijeke najjači utjecaj pokazali su članovi »Siriusa« neposredno prije početka I. svjetskog rata: kada je 1910. osnovana riječka Autonomna liga, oni su bili jezgro ove nove ustanove. Utemeljena na poticaj Mađara, Autonomna se liga brinula o riječkim autonomnim pravima, ali ne na autonomaški način tj. suprotstavljajući se Budimpešti izravno nego koegzistirajući s njome, otvoreno se bori protiv »Hrvatizacije« i »Slavenske invazije« preuzimajući ulogu staleške organizacije

koja bdije nad očuvanjem »čistoće« nacionalnog sastava stanovništva grada. Autonomna je liga okupljala katolike i omladinu te sve one koji su istupili iz Autonomnog udruženja pod vodstvom Riccarda Zanelle.

Loža »Sirius«, čiji su članovi okosnica riječke politike (Andrea Ossoinack, dr. Antonio Vio, Giovanni Rubinich i dr.), izravno utječe na sve važnije događaje koji se dešavaju u Rijeci između 1910. i 1924. godine. Oslanjajući se najvećim dijelom na financijsku moć i utjecaj svojih članova, zastupajući ekskluzivističke ideje (Talijani ih zovu »fijuman-ska kasta«), afirmirajući vrijednosti i štiteći interese lokalne gradske elite – loža »Sirius« nikako se nije uklapala u koncepcije fašističke prakse: nove fašističke vlasti zabranile su 26. rujna 1924. njen rad, poslije čega se ona naglo osipa i nestaje.

Gdje su završili njeni članovi? U paklu, naravno. Tamo sad pjevaju zajedno sa starim *francomuratoreom* Carduccijem:

Salute, o Satana,
O ribellione,
O forza vindice
De la ragione!

PERIVOJ GOSPARA FRANČESKA

Pišući o politici »prekovelebitske« Narodne stranke Frano Supilo je još kao dvadesetdvoгодишnji mladić upozoravao da kompromisna taktika i oportunizam (koji su »vjerna cinematografija one političke evolucije«) svaku narodno-opozicijsku borbu na koncu nužno mora dovesti do potpunog slo-ma:

»Mi držimo da bi to bila najgora tortura na jednu patriotsku stranku koja duševno radi za narodno dobro, da je tko postavi na kormilo zemlje pod uvjetom da se drži današnjeg sistema. Od nje bi moglo postati samo ovo: ili bi propala za 24 sata, ili bi se razboljela na pogubnoj bolesti koja se zove pretjerani oportunizam. Ovo posljednje dogodilo bi joj se u slučaju da bi htjela pošto-poto ostati na stolici radi straha da 'ne dođe tko gori'. A za narod nema gore bolesti nego što je pretjerani oportunizam koji slijedi ovako: danas se ne poduzme nešto što bi se moralo iz obzira da se Petar i Pavao ne razljuti: sutra se u nečemu popusti 'da ne bude gore': preksutra se opet u nečemu posluš, srdeći se uzgred na ove koji se tome protive, jer oni prigovaranjem samo kvare posao, a ne znadu tobožnje dobre razloge koji su njihov (vladajuću stranku) na to nagnale. I tako, malo-pomalo, 'hladno, trijezno, umjereno, oprezno, razborito, mudro i pametno' došlo bi se ne znajući ni kako ni što, u ono stanje u kome se i danas u Banovini nalazimo.

Ovakva je sudbina patriote – oportuniste kad nema niotkuda valjane podloge i zaštite. Slični kamenu koji kad se otpusti niz strmo ne zaustavlja sve dok ne dođe do dna, samo što oportunist misli da je uvijek na vrhu. Eto nam Staročeha, koji su zaista veliki češki rodoljubi, ali po tom oportunističkom ledu popuzli su se tako da se (uvjereni smo) danas sami sebi čude dokle su mogli zaći.« (Opozicije, »Crvena Hrvatska« god. II, br. 11, 16. IV. 1892)

Narodna stranka vodeći takozvanu realnu politiku – kako je to ponosno isticala – nije mogla nimalo promijeniti postojeću situaciju upravo zato što svojim popustljivim stavom (takav stav zauzima čitava hrvatska buržoazija kao vladajuća grupa s pozicija vlasti) neprestano upada u proturječja ukopavajući se, umjesto da pridonosi njegovom razbijanju, sve više i dublje u opći *status quo*.

Ideale realne politike najbolje ilustrira izjava jednog od njenih najutjecajnijih predstavnika, Izidora Kršnjavog: »Mi treba da imamo dvije stranke; jednu koja će voditi politiku oportunističku prema prilikama, drugu koja će držati visoko stijeg nacionalnih ideala.« (Keršovani) Ta kompromisna politička formula po kojoj je i vuk sit i ovce na broju, formula je po kojoj su desetljećima djelovali vladajući krugovi u Hrvatskoj. Što uopće znači izraz realna politika?

»Jedna od najuobičajenijih fraza u našem političkom životu – kaže Veselin Masleša – jeste fraza o takozvanoj realnoj politici. Ona se izgovara vrlo često, u najraznovrsnijim prilikama, i time što se izgovara, ona bi trebalo da posluži kao objašnjenje i odbrana raznih politika u istim slučajevima i istih politika u raznim slučajevima. Trebalo bi, dalje, da posluži i kao dokaz izvesne konsekventnosti političke jer nesumnjivo biti realan, antidogmatičan političar nije nekonekventnost, jer za ovu poslednju ne može se reći da se ispoljava u konsekventnoj primeni realne politike. Na taj način ova fraza dobija značaj jednog apsolutnog argumenta, ona postaje zid o koji bi trebalo da se razbiju svi napadi na politiku stranaka i ljudi koji se orijentišu prema izveštajima političke meteorološke stanice. I pored toga trebalo bi da ona obezbedi i jedan moralan stav toj vrsti ljudi i toj vrsti politike. Ustvari ova fraza u svom banalnom i izvitoperenom značenju, tojest kada ima samo privid argumenta, jeste sinonim potpune političke besprincipijelnosti, a osnovna karakteristika političkog sadržaja; koji fraza treba da prikrije, jeste politička spekulacija i politička kombinatorika, dakle politički metodi koji su suprotni jednom realnom političkom postupku.« (Unutrašnja i spoljna politika, »Naša stvarnost« 1937)

Realna politika prema tome nije ništa drugo nego fraza kojom se nastoji prikriti stvarno političko djelovanje

i pripada arsenalu političkog verbalizma a verbalizam briše smisao problema jer ne vidi ništa osim nazivlja (Labriola).

Sve to drugim riječima znači da prava politička opozicija, opozicija koja bi se ravnopravno mogla suprotstaviti službenoj politici Beča i Pešte, u Hrvatskoj nije postojala. Nad tim sveopćim banovinskim mrtvilom lepršala je dvo-glava carska crno-žuta orlušina spremna da u svakom trenutku proguta svaku ovcu koja bi se izdvojila iz pitomog stada i, koje li nedoličnosti, počela blejati o vlastitom nacionalnom identitetu. U monarhijskom »koncertu naroda« imalo se sve postojeće instrumente ugoditi prema ritmu carskog štrausovskog valcera i nije bilo pristojno kvariti ovaj sveopći sklad. Pjevalo se tada razdragano u općem otadžbinskom zanosu:

Bože živi, Bože štiti
Kralja našeg i naš dom!
Vječnom Ti ih slavom kiti,
Snagom Ti ih jačaj svom.
Ti nam srećne dane množi,
Habsburškoj ih kući daj,
S njenom snagom na vijek složi
Stjepanove krune sjaj,

a u isto vrijeme »neumrli Izidor Kršnjavi bjesomučno je obarao sve što je u hrvatskoj provinciji bilo od bilo kakve kulturno-historijske ili arhitektonske vrijednosti, a njegov literarni anagram (Iva Rod) objavljivao rodoljubnu liriku sa panegiričarskim dinastičarskim zanosom« i kada je »naša provincijalna štampa pisala o Previšnjoj dinastiji povišenim tonom i slikala dvorske žanr-kompozicije patetičnom paletom« (Krleža, Razgovor sa sjenom Frana Supila).

Supilo, međutim, za ovaj tročtvrtnski bečki carski ritam uopće nema sluha. Njemu je od samog početka antipatično sve što čak i najmanje podsjeća na »Kralja našeg i naš dom«; »godine 1883. kao trinaestogodišnji učenik građanske škole izviždao je zajedno sa svojim drugovima austrijskog prijestolonasljednika Rudolfa Habsburškoga prilikom njegove posjete Dubrovniku. Zbog ove protudinastijske demonstracije bio je istjeran iz svih škola Austro-Ugarske monarhije« (V. Bogdanov). Zviždati protiv Beča ovaj čovjek nije želio prestati, naprotiv, činit će to uporno i dosljedno sve do svoje smrti, godine 1917. Najveću opasnost hrvatskom, i uopće slavenskom, nacionalnom biću prema Supilu

predstavljao je Beč kao centar panaustrijske i pangermanske supremacije:

»Nijemci ne rade na mahove, danas u entuzijazmu, sutra u apatiji i indolenciji – nego hladno, proračunato, sistematski, marljivo i ustrajno. Oni idu polagano, ali uvijek naprijed. Počinju iz temelja, od seljaštva, radništva i pučke škole. Nastavljaju kroz industriju, promet, trgovinu i veću naobrazbu . . . Ne nameću oni svoje nijemstvo drugom na silu, jer im do etike nije stalo. To su Madžari sretni ako mogu za 50 novčića biljega pokazati novopečenog Madžara. Nijemcu je do suštine i do pozitivnih i trajnih uspjeha. Narod prosječno moralan, a solidan i ustrajan, niti se ne udostoji služiti s ovim sitnim palijativima. On umije da zauzme, da se nametne, da istisne. Ne treba mu neofita, on hoće da bude sve i sva. Ali zato umije čekati. Tih, čedan i za uzor vrijedan u krajevima gdje tek žile pušta, a kad se ukorijeni postaje apsolutni gospodar. A onda prodire dalje.« (Njemačka taktika, »Novi list« god. VIII, br. 328, 26. XI. 1904)

Supilo je germanofob kao i njegov duhovni uzor – Starčević – više voli da se »utopi u slavjanskome moru« nego da krepa pod kopitom »germanskog kerda«. U tom duhu misli i grof/urotnik Petar Zrinski kad veli »viruj Nimcu kako i suncu zimsku«. Panslavist Križanić pak ide toliko daleko da u Nijemcima čak vidi uzrok svih vrsta zala i to kao tri vrste hereza: 1. dogmatske hereze protivne učenju svetih otaca i pravoslavne vjere; 2. političke hereze protivne zdravom građanskom razumu (od svih je najkužnija izmišljena njemačka monarhija ili Hiperbazilija); 3. tajanstvene hereze (skrivenne) ili služenje demonu, koje se sastoji u astromantiji, alkemiji i u svakojakim ostalim magijama i u đavoljem fokusništvu; »Nijemci govore – veli Križanić – 'rem tuam custodi; ne eam anterant Polani' – Čuvaj svoje stvari da ti ih ne ukradu Poljaci. Ili ovako: Die Ungaren und Krabaten haben einander lib, wan der Beem zu inen kant, de seind drey rechte Dib – Mađari i Hrvati vole se međusobno, kad im se pridruži Čeh, tad su tri prava tâta. Svoje podanike Hrvate zovu, podrugujući im se, ušljivcima i svinjama, a nazivlju ih Hrvaticima (Krabateln), umjesto Hrvatima.« (Politika ili razgovor ob vladateljstvu) Supilo, Starčević, Zrinski i Križanić zapravo su dijelom slavenske protunjemačke opozicije koja kao idejna fronta traje stoljećima. Sjetimo se samo riječi Mihaila Bakunjinca:

»Njemačka, ujedinjena u svom današnjem obliku (od godine 1871. I. L.) genijalnim i rodoljubivim lopovlukom kneza Bismarcka i oslonjena, s jedne strane na primjernu organizaciju i disciplinu svoje vojske spremne da uguši i pokolje sve na svijetu i izvrši svakojake unutrašnje i vanjske zločine na prvi mig svoga kralja i cara, a s druge strane na podaničko roblje, na bezgraničnu nacionalnu častoljubivost i na onu iskonsku povijesnu i isto tako bezgraničnu poslušnost i idolopoklonstvo pred vlašću, koje sve do danas odlikuje njemačko plemstvo, njemačku birokraciju, njemačku crkvu, cjelokupan ceh njemačkih znanstvenika pa i sâm njemački narod. Njemačka, kažem ponosna na despotsko-ustavnu moć svog samovladara i vladodršca, tvori i sjedinjuje u sebi u potpunosti jedan od dva pola socijalno-političkog gibanja, naime pol državnosti, države i reakcije.« (Državnost i abarhija) Ovo je rečeno, *nota bene*, čitavih pet decenija prije pojave Führera!

Supilo u svojoj antibečkoj orijentaciji zastupa onu individualnu liniju koju slijede i Trumbić i Hinković u svojoj politici. Došavši u Rijeku Supilo tu orijentaciju razvija dalje pod utjecajem naprednjačkih masonsko-mazzinijevskih ideja: Supilo je upravo magično opsjednut Italijom i ideologijom njenog risorgimenta.

»Figlio di un muratore, espulso da scuola a Ragusa, all'età di 14 anni, per una manifestazione studentesca antiaustriaca, Frano Supilo che già nel 1902. si era recato a Torino per far visita a Guglielmo Ferrero, di cui ammirava gli scritti e che del Ferrero medesimo, e di sua moglie, Gina Lombroso, donna di grande cultura e di animo eletto, era diventato amicissimo, fu uno dei primi politici croati del nostro secolo che, superando le barriere storiche e religiose che dividevano la sua nazione da quella serba, ne intravedesse la fusione in una grande Jugoslavia, vagheggiata sul modello democratico e laico del Risorgimento italiano.« (Valiani, La disoluzione dell'Austria-Ungheria)

Zašto?

Osnovne razloge treba tražiti u tome što je talijanski preporodni pokret inspirirao Supila baš u onim idejama koje su mu trebale za njegovo daljnje djelovanje; risorgimento je probudio u Supilu nadu da ipak negdje postoji rješenje koje bi moglo otvoriti vrata razumnom i konačnom presiječanju gordijskog čvora hrvatske politike i konačno riješiti

njene probleme (iako u tom trenutku ovo stanje izgleda nerješivo). Drugo, talijanski preporod postavlja pred sebe slične političke ciljeve kao i Supilo: u želji za nacionalnim ujedinjenjem talijanskih pokrajina ideolozi risorgimento nužno moraju djelovati i protuaustrijski budući da se vlast Habsburške dinastije znatnim dijelom širila na područje Apeninskog poluotoka (Furlanija, Trento, Lombardijsko-venecijanska kraljevina, vojvodine Parma, Modena i Toskana itd.) U procesu ujedinjavanja ističu se tri velike ličnosti: Giuseppe Mazzini, Giuseppe Garibaldi i grof Camilo Cavour.

Vječiti revolucionar Mazzini, čovjek koji neprestano podstiče i organizira brojne ustanke (iako bez značajnih rezultata), politički emigrant i zatvorenik, žestoki protivnik monarhije i pobornik formiranja demokratske republike (ideal: evropska federativna republika), antiklerikalac i protivnik pape, zaneseni republikanac i politički fantast koji umire u domovini krijući se pod lažnim imenom; vojnik »bez mane i straha« Garibaldi koji počinje sa šakom pristaša (»mille«) a završava s cijelom Italijom pod svojim nogama: od Kalatafinija na Siciliji do Rima i konačnog ujedinjenja zemlje (1870); Cavour – prvi Evropejac koji osjeća (u vrijeme kad to ne vidi čak ni jedan Marx) veličinu »slavenske stihije« i koji prvi progovara pred torinskim parlamentom i evropskom javnošću o tome da postoji nešto što se zove hrvatska nacionalna svijest (uz načelnu ogradu da ne želi biti Jelačićevim ni hrvatskim apologetom), tvrdeći da će novi slavenski demokratski pokreti uskoro svom silinom uzdrmati Monarhiju, govori da »mađarska aristokracija potiskuje hrvatske plebejske mase na crti vlastite klasne feudalne supremacije« i upućuje »historijski poziv Slavenstvu u borbi za goli opstanak protiv autokratske tiranije mađarskih grofova« (Krleža) – Cavourov govor održan pred parlamentom u Torinu 20. X. 1848. prvi je otvoreni poziv evropske liberalne svijesti mladim slavenskim nacionalnim pokretima na čitavom južnoslavenskom prostoru.

Videći u Mazziniju idealni tip praktičnog revolucionara koji nikad i ni pod kojim uvjetima ne odstupa od vlastitih koncepcija, osjećajući u srcu svu veličinu zanosa Garibaldijeve karizmatičke pojave kao i mnogi prije i poslije njega, i, konačno, prihvaćajući kavurovsku desnicu koja mu se prijateljski pružala – Supilo je uspio dobiti onaj stimulans koji će sve njegove energije jasno usmjeriti prema ispunjenju

dvaju temeljnih i radikalnih političkih ciljeva: pad habsburške dinastije, dakle, oslobođenje vlastitog naroda od tuđinskog protektorata i programu ujedinjenja svih Južnih Slavena u jednu zajedničku državu. Poslije sudbonosnih događaja godine 1903, kada se konačno dogodilo nešto što je promijenilo odnose snaga u političkoj sferi, nešto što otvara dotad neslućene mogućnosti političke kombinatorike većeg stila, kada su karte konačno ispremiješane tako da igru treba početi ispočetka (Khuenov pad, dolazak nove dinastije na čelo srpske kraljevine a uskoro i pobjeda Kossuthove stranke u Mađarskoj) – Supilo se čini da je kucnuo odsudni čas (»Doba je uvijek samo kad se hoće«) i taj novi jutarnji jasni horizont više ništa nije moglo zamračiti. »Lako je zadaviti pijevca koji naviješta dan ali se dan ne može zaustaviti« – pisao je on devet godina prije. I to je točno. Dan nije moguće zaustaviti.

Kada stvari gledamo iz današnje perspektive vidimo koliko su dalekovidne i točne bile prognoze povjesničara Franje Račkog koji je 1875. godine u »Vijencu« pisao:

»Rijeka nije grad prošlosti – kažu Riječani – nego grad budućnosti. Ovako moglo se govoriti prije više godina; ali sada trezniji Riječani pod pritiskom trgovinske nevolje drukčije sude. Odlično je svojstvo domoljublje; ali ono ne smije biti isključivo mjesno, kao što je do sada riječko bilo. Rijeka može imati ljepšu, ako i ne bogzna koli sjajnu budućnost, ako ne bude proti naravi griješila; a griješi proti naravi kada svoje domoljublje ograničuje na uzani prostor od 34 četvorne austrijske milje, te ono što je preko Rječine, smatra inozemstvom. Takovo shvaćanje ne može roditi velikih misli, ne može poticati na velika djela, jer je liliptansko. Rijeka ne smije odijeliti svoje sudbine od zaleđa svojega. Ona se ima tijesno prisloniti na Hrvatsku, bez koje živjeti ne može, i na Balkanski poluotok, kojega je češću geografski pa i etnografski koliko se tomu protivili njezini političari. Rijeka je na hrvatskom zemljištu, puk joj je hrvatski, sva okolica isto hrvatska; što okolo drijema, to se oživljuje na život novi. Balkanski će poluotok, prije ili poslije, proći kroz one faze kroz koje je Apeninski poluotok prošao. One pretvorbe ne bi mogla prepriječiti Rijeka, kada bi sto puta veća i bogatija bila. Ni talijanština, a mnogo manje mađarština, ne može se dugo održati na Rijeci. Za sadanjim paroksi-zmom slijedit će reakcija, koja će izbaciti nesrodno, silom

okolnosti urinuto, živilje. Sadanje trzanje je nenaravno i prijelazno a Hrvatska Rijeka mogla bi dično mjesto zauzeti u hrvatskom i jugoslavenskom pokretu; dočim je pod talijanskom, kamoli mađarskom firmom smiješna karikatura, podobna izvoditi Čehijade i Alfonsijade (aluzija na godinu 1867. kada je mađarskim upraviteljem Rijeke imenovan A. Czech op. I. L.). Preokret misli na Rijeci pospješit će se velikim onim prevratom koji se na Slavenskom Jugu pripravlja i kojega sitne doskočice dnevne zapriječiti ne mogu.« (Rijeka)

Točno tri desetljeća poslije, doista se i desio »preokret misli« a glavni nosilac politike novog kursa upravo je riječki novinar Frano Supilo. La bora la nase nel Quarnero.

Kada je u rujnu 1905. godine predsjednik ugarskog parlamenta dr. Justh iznenada stigao u Rijeku da bi se s Trumbićem i Supilom sastao na višesatnoj konferenciji (o vome sastanku prethodio je susret Ferencza Kossutha s Trumbićem u Pešti lipnja iste godine), bilo je očito da se priprema nešto neobično; duhovi su se uznemirili a čitava javnost osjetila je da se ima dogoditi nešto važno ali o čemu se tek može nagađati.

»Povodom političkog stanja, u koje je dospjela monarhija uslied krize u Ugarskoj, hrvatski zastupnici sastadoše se u svrhu, da zauzmu stanovište prema tome stanju i da označe pravac političkom radu hrvatskoga naroda u pitanjima, koja su neprieporna i svima zajednička. Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj nastale radi borbe, koja ide za tim, da kraljevina Ugarska dođe postepeno do potpune državne samostalnosti. Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju opravdanom već stoga, što svaki narod ima pravo, da slobodno i nezavisno odlučuje o svome biću i o svojoj sudbini. Hrvatski zastupnici uvjereni su, da su hrvatski narod i ugarski narod, ne samo s obzirom na svoje historijske odnošaje, već još više, s obzirom na faktičku činjenicu neposrednog susjedstva i na realne potrebe svoga života, napretka i međusobne samoobrane od vanjskih opasnosti, žudno i neodoljivo upućeni jedan na drugog, te da se stoga ima izbjegavati svaki povod i uzrok međusobnom trvenju, radi koga se jalovo troše sile i stvara velika opasnost po napredak i budućnost jednoga i drugoga naroda . . .«

Ovo je početak dokumenta koji je prihvaćen na sastanku opozicijskih zastupnika održanom 3. listopada 1905. u Rijeci. »Na sastanak su bili pozvani svi parlamentarni predstavnici hrvatskih i srpskih opozicionih stranaka u Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri. Frankoci iz Banovine i Prodan iz Dalmacije nisu se pozivu odazvali. Isto tako nije se odazvao srpski klub iz Dalmacije, nego su poslali pismo, u kome kažu, da ne mogu da se pozovu samostanci i radikalci iz Banovine, i ako nisu imali zastupnika u saboru, te što hrvatske stranke nisu još sredene u promatranju srpskoga pitanja. Tako su konferenciji saučestvovali i rezoluciju pretresli i prihvatili sami opozicionalni Hrvati« – kaže Supilo (»Politika u Hrvatskoj«). »Riječku rezoluciju« potpisali su: dr. Pero Čingrija, dr. Roko Arneri, dr. Borić, dr. Melko Čingrija, Dulibić, Grgić, Katnić, Klaić, Majstrovich, Magjer, Marović, Matas, Milić, Radić, Radmiri, Ribičić, Štambuk, Tresić-Pavičić, Trumbić, Ucović i Verona (Dalmacija); Banjavčić, Barčić, Harambašić, Kiepatch, Rubetić, Sašel, Tuškan, Vrbanić, Vinković i Stjepan Zagorac (Banovina) dok su se naknadno upisali i dr. Carić, dr. Ferri, Juraj Biankini i dr. Mažuranić. Izabran je i odbor za provedbu ove rezolucije: P. Čingrija, Milić, Trumbić, Harambašić i Zagorac.

Potpisivanje ove Rezolucije izazvalo je podvojene reakcije javnosti, »u Beču je – veli Supilo – Riječka rezolucija djelovala kao grom iz vedra neba. U Pešti je dočekana nekim neupućenim i začuđenim entuzijazmom, ali entuzijazmom, koji u svojim hvalospjevima nije poznavao mjere ni granica. U slavenskom svijetu učinila je utisak jednog smjelog, odvažnog i nezavisnog političkog koraka hrvatskog naroda: primljena je sa simpatijom, pa čak i od onih, koji se s njome nisu slagali . . . U Hrvatskoj su je dočekale anateme i lomače mađarona, frankovaca, furtimaša i seljačke stranke.« (Politika u Hrvatskoj)

Projekt Rezolucije zamišljen je kao objedinjavanje ugarske i hrvatske opozicije u zajedničku frontu koja tako čini snažan protuaustrijski blok. Ovoj zamisli pogodovala je velika vladina kriza u Ugarskoj poslije koje na čelo zemlje dolazi Nezavisna stranka Ferencza Kossutha čiji slobodarski liberalni program »postaje atrakcionim centrom za sve ostale političke elemente« (Horvat). Tim je programom privučen i Supilo. Vrlo brzo se pokazalo da Mađari, pa i sam Kossuth s kojim se Supilo tijekom sljedeće godine mnogo

susretao ukazujući na žalosno stanje u Hrvatskoj, nisu skloni da se pridržavaju obaveza prihvaćenih dogovorom: poslije donošenja tzv. »željezničarske pragmatike« o uvođenju dvojezičnih natpisa na željeznici doći će do potpunog razmišljanja hrvatske i mađarske opozicije. Supilo je te godine neprestano putovao u Peštu (dok ga tamo primaju s velikim oduševljenjem i ovacijama, kod vladinih krugova, kod kuće mađaroni optužuju Supila da to čini radi vlastitog probitka i sinekure) tražeći slobodne izbore za Hrvatsku »da se narodu dade mogućnost, da svoju volju slobodno izrazi«. U tim nastojanjima dalmatinski mu političari pružaju veliku podršku. Svibanjski izbori 1906. pokazali su da trud nije bio uzaludan, bio je to slom dotad neuništive mađaronske saborske većine a njen vođa dr. Tomašić, ne dobivši podršku Pešte, prisiljen je odstupiti.

Usprkos činjenici da je dr. Tomašić bio njegov izravni politički protivnik (kojega je, uostalom, svojim nastojanjem uspio istisnuti sa scene), Supilo je tog čovjeka cijenio i divio se njegovoj superiornosti (»vanredna politička individualnost u Hrvatskoj . . . talenat prvoga reda i velike snage . . . ne samo vođa stranke po svojim uplivima nego i njen politički mozak, koji za nju politički misli«). Nikola pl. Tomašić koji u slobodno vrijeme na svom dobru u Trešćerovcu čita Shakespearea i Homera u originalu, bio je doista jedan od najobrazovanijih naših političara uopće i čovjek ogromne erudicije; Tomašić je za mađaronsku stranku bio isto što i Michele Maylender riječkim autonomašima: apsolutni *leader*.

Šest godina poslije Rezolucije, razočaravši se prvo u mađarskoj opoziciji a domalo vremena i u svojim suradnicima iz Hrvatsko-srpske koalicije, Supilo će kao i onih davnih dana pod Srđem rezignirano uzdahnuti:

»Današnja Hrvatska niti zna pametno slušati, niti se znade pametno buniti. Ona sluša, ali dopola, ne traži konzekvencije, mrlja, buni se, ali dopola, ne do konzekvencija. U jednu riječ: sve radi neodlučno, polovično, ni simo, ni tamo, u protuslovlju i paraliziranju; ona ne vodi ni konzervativnu ni radikalnu politiku, ona danas ne vodi nikakvu politiku, i to je najgora politika.« (Politika u Hrvatskoj).

Tre giorni la cressi la bora, tre la fiorissi, tre la finissi. Tri je dana rasla bura, tri je cvala, a tri se stišavala . . .

Prasak bombe što su je listopada 1913. postavili mladi riječki anarhisti pred Guvernerovom palačom odjeknula je u Pešti kao otvoreni simptom bolesti jednog vremena, jedne nacionalne epohe u koju su se ulagale velike energije i u koju su se polagale velike nade. Iako su stvarne posljedice ove eksplozije u Via Michelangelo Buonarroti bile beznačajne (osim prskanja nekoliko prozorskih stakala nije se dogodilo ništa drugo), ovaj atentat imao je ogroman odjek u javnosti, naročito u mađarskoj metropoli koja je konsternirana. U Fijumi praskaju bombe!

»Taj je atentat usprkos svemu ipak demonstracija protiv mađarskog suvereniteta, a ovu demonstraciju ne treba ni u kom slučaju omalovažiti jer sve govori za to kako je ova bomba iredentistička.

Bez obzira na sve naše opravdane velikodušne namjere, tu imamo posla s odlučnim, bezobzirnim talijanskim stavom naših neprijatelja, spremnih na zločin i na atentate. Sve ako i ne priznamo talijanski primat na Rijeci, u svima pozicijama, u jedinjoj ovoj rtašoj pomorskoj luci, gdje ima mnogo hiljada našeg inteligentnog, marljivog i bogatog mađarskog svijeta, koji ne će da se odrekne svoga mađarstva, mi ćemo ipak da podlegnemo iredentističkoj propagandi. Da li je ona potrebna riječkome pučanstvu? Nije. Radi se o propagandi koja smijera na Južni Tirol, na Trentino, na Rim, a prije svega na Istru i na Trst. Bez obzira na naše relacije sa talijanskim narodom, ovi iredentisti ne bi se usudili na Rijeci podmetnuti bombu, da se u Trstu ne odvijaju stvari kako se odvijaju, i da tršćansku stvar ne pojačava čitava talijanska propaganda a s druge obale do histeričnih razmjera, jer tu se ne radi samo o Trstu nego o Gorici, o Gradiški, o Istri, o Trentu i o Arcu. Fijumanska bomba bila je upakirana u

hartiju jednog talijanskog tršćanskog dnevnika koji na naslovnoj strani javlja dvostruko masnim slovima da je u Trstu jučer poslije podne na Piazza Dante isto tako eksplozivna jedna bomba« – pisalo je »Mađarsko slovo« (Krlježa, Zastave II).

Riječki atentat, doista, nije bio nikakva iznimka – između 1912. i 1914. desilo ih se toliko da možemo govoriti o pravoj »modi« pucanja na utjecajne političare: prvo zastupnik Kovacz, isključeni pristaša četrdesetosmaške stranke, puca u peštanskom parlamentu na grofa Tiszu (7. VI. 1912) a već drugog dana oko podne zagrebački omladinac Jukić izvodi atentat u Mesničkoj ulici na kraljevskog komesara Cuvaja, smrtno ranjava banskog savjetnika Hervojića i u bijegu ubija još jednog stražara (nakon toga provode se masovna hapšenja omladinaca po Zagrebu, Rijeci, Splitu, Sarajevu, Beču, Pragu i Grazu); Stjepan Dojčić na rođendan Franje Josipa prilikom izlaska iz prvostolne crkve puca na komesara baruna Skerlecza (1913) dok seriju atentata okončava Principov pucanj kod mosta na Miljacki (28. VI. 1914).

Riječka detonacija, dakle, sasvim je u duhu vremena. Budući da se atentatima kao sredstvom radikalne političke borbe želi uvijek postići neki cilj, postavlja se pitanje kako je i radi čega upravo u Rijeci – gradu tradicionalno mirnom i lojalnom – došlo do ovog nesvakidašnjeg događaja?

Luigi Cussar, Francesco Drenig i Georgio Gerngross kao članovi društva »La Giovine Fiume« postavili su bombu u Via Buonarroti protestirajući protiv uvođenja mađarske policije u Rijeku. Tko su ovi mladići?

Vratimo se malo unatrag.

»Koprive«, zagrebački list za satiru i humor, na jednoj od naslovnih stranica (broj 7, od 15. rujna 1906) donose sliku pod nazivom »Barbari na Rijeci«. Autor ove četvorbojne litografije je mladi slikar Josip Račić: aludirajući na »poznate škandale« slika pokazuje povorku sokolaša koju napada agresivna rulja u crnim šeširima, naoružana kamenjem, palicama i pištoljem; na jednoj su strani dostojanstveni sokolaši sa svojom crveno-bijelo-plavom trikolorom a na drugoj prijeteća, destruktivna crna gomila koja ometa mimohod. Litografija je popraćena ovim riječima: »La voce del popolo? piše iza poznatih škandala na Rijeci: 'Opet je dakle surova i divlja barbarska hrvatska rasa napala mirno

talijansko građanstvo grada Rijeke'. Mi smo pokušali ilustrirati ovu istinu, poštovanog talijanskog lista.«

Riječke ulice tih godina poprište su brojnih sličnih »škandala«:

»Sinoć prigodom koncerta vojničke glazbe na Adamićevom trgu, bijahu napadnuta upravo na gadni i prostački način dvojica hrvatskih glumaca. Riečki Hrvati dočekuju ovdje talijanske umjetnike sa lovor-vijencima, a talijanaška nadobudna mladež napada hrvatske umetnike samo zbog toga što ovi hrvatski konverziraju. U stvari je naime slijedeće. – Kao što spomenusmo, desili su se kod sinoćnjeg vojničkog koncerta na Adamićevom trgu i naši vrli umjetnici Dragutin Freudenreich, te Bogdan pl. Vulaković, koji su međusobno običnim glasom o samom koncertu konverzirali. Jedna grupa 'kulturnih' talijanaša počela je naše umjetnike na to bezobrazno insultirati dovikujući: 'Cavre! Porchi croati!' i. t. d. – i osim toga udario je jedan od ovih 'kulturnih' ljudi našega Freudenreicha svom silom šakom u rebra. Vulaković mu na to odrapi dobru 'uspomenu' na uho, da sjegurno ne će zaboraviti hrvatsku umjetničku šaku. Ne znamo što će na ovo stanovita talijanska štampa, ali već unapried vidimo kako će ustati, da brani svoje 'janjce' a nami doviknuti po običaju 'barbari'.« (»Riečki novi list« od 28. lipnja 1907)

Ili:

»Jučer je opet bio dan, kad je mogla ulična 'bojna' četa da pokaže svoje junačvo. Ugledala je nekoliko hrvatskih trobojnica, čula par zvukova hrvatske pjesme veselih Primoraca, koji nastupaju današnjim danom vojnu službu. Veseli dečki (njih desetak) zaustavljeni su jer su obaviješteni o 'uzasnoj provokaciji barbara', policija je otela dvije manje zastavice . . . No dodje grupa momaka sa Hreljina, sa Grobnika i iz Cernika, (kao što je to kod takovih zgoda običajno) imali su sobom svoga muzikanta, koji im je svirao na harmoniju, a oni su pjevali svoje domaće pjesme kao onu: Čavle, domovino moja – Par njih bilo je otišlo naprvo, ali u taj čas ih obkoli rulja samih članova 'Giovine Fiume' i počme slipeo udarati oko sebe, te su tu nekolicina Hrvata dobili teže udarce po glavi. Zatvoren je jedan Kraljevičan, tri Hreljana i Pothumac Romano Reljac (26) osuđen na tri dana zatvora.« (Ulični napadaji, »Riečki novi list«, 17. listopada 1907)

Moglo bi se nabrojiti još mnogo žestokih šakačkih obračuna do kojih je došlo u Rijeci između »Talijana« i »Barbara« a smjer napada uvijek je isti: agresivne grupe naprasitih i razmaženih fijumanskih momaka (sinovi mućnih riječkih građanskih obitelji) brutalno napadaju svakoga koga smatraju strancem u svojoj sredini (stranci su za njih svi koji se ne služe talijanskim kao jezikom svakodnevne komunikacije). I finale je isti: ovim bahatim dečkima – budući da uživaju veliku naklonost te iste sredine (obitelj, štampa, policija) – najčešće se ništa ne događa a napadnuta strana osim modrica, polomljenih rebara i slomljenih zubiju zarađuje još i pritvor.

Iredenta je rođena u tišini bogate fijumanske sobe čiji prozori gledaju na daleku pučinu i gdje ravnomjerno otkucavaju zlatne ure. Iredenta kao popodnevni san draguljareva sina:

Stari Gigante (Carlo) čitavog života brusi blistave dragulje i pravi morčice na koje je ponosan (oni se osim toga jako dobro prodaju). Silvino i Riccardo, međutim, ne dijele očevu mišljenje. Moretti? Che porcheria! Starom nije jasno kako Silvino može toliko vremena provoditi nad knjigama. Ovaj mladi piše i nekakve pjesme! (Riccardo doista piše travestiju o austrijskom žandaru Pasottiju koji pjeva u čast slavnog imperatora – »I. R. Canconiere di Ferdinando Pasotti« satirička je makaronijada na habsburšku carevinu). Riccarda osim poezije zanima slikarstvo i teatar; oduševljen je Italijom, čita talijansku klasiku i čini mu se da ga pritom izravno obasjavaju zraci božanske milosti.

I tako se jednoga dana u glavi Riccarda Gigantea rodila zamisao o pokretanju jednog domaćeg talijanskog (izrazito nacionalnog) društva. Gigante je, zarazivši prethodno ovom idejom dr. Isidora Garafola i mladog Attilia Depolija, godine 1905. uspio osnovati prvo društvo riječkih iredentista: »La Giovine Fiume«. Jezgru mladog političkog pokreta tvore intelektualci koji su protalijanski orijentirani (»talijanaška« politička koncepcija je najmlađa ali i najmasovnija pojava u povijesti riječke politike). Za razliku od jurističkog individualizma koji je osnovno obilježje riječkih političara 19. stoljeća, »La Giovine Fiume« u punoj mjeri podržava kolektivizam a sljedbenici pokreta pripadaju različitim profesijama. U tom su krugu liječnici (kirurg dr. Antonio Grosich, okuilst dr. Isidoro Garofolo, dr. Lionello Lenaz), hi-

storičari (Silvio Gigante, Attilio Depoli) i »univerzalci« (kao npr. Guido Depoli – entomolog, etnograf, geograf . . .). Sve ove ljude objedinjuju dvije velike strasti, dvakobna sentimenta: lokalpatriotizam i politika.

Nastala kao zamisao mazinijevske inspiracije organizacija »La Giovine Fiume« bila je odgovorom riječke fijumanski orijentirane omladine na neke nove pojave (reakcija na narastajući utjecaj hrvatstva u životu grada, donošenje Riječke rezolucije etc.), kao pandan sušačkom karbonarskom »Cefasu« koji je nosio u sebi snažnu nacionalnu crtu koja stremi ujedinjenju Južnih Slavena i, konačno, kao pokušaj restauracije tradicionalnih duhovnih vrijednosti ovoga grada. »La Giovine Fiume« boreći se protiv hrvatskog, mađarskog i austrijskog utjecaja afirmira zapravo klasičnu koncepciju društvenih vrijednosti fijumanske zajednice *o r u p u s a s e p a r a t u m a* koja je odjednom dovedena u pitanje i koja se generalno »kvari« pod utjecajem stranaca. »La Giovine Fiume« rođena je u krilu tradicionalnog riječkog ekskluzivizma obilježenog notom izrazite ksenofobije, ova mržnja upravno je proporcionalna ljubavi koju stanovnici toga grada osjećaju prema svemu što dolazi iz susjedne Italije. Ideologiju pokreta »La Giovine Fiume« mogli bismo nazvati »neofijumanstvom«; njen sadržaj je mitološka konstrukcija ostvarena na temelju pretpostavke o autohtonosti fijumanstva (koje je po toj koncepciji samo produžetak ili derivat drevnog talijanstva Rijeke).

U tom istom gradu, dva stoljeća ranije, jedan jezuit obraća se »bogogliubnemu Stauču« ponosno ističući da »slobodno doipuschienomiye izrechi riči Paula Apustola plemenitemu Slouinskemu Narodu (kurziv I. L.). . . buduch dakle, da i ya od rečenoga izniknul sam Naroda.« (Nikola Hermon, Brascno duhovno 1693); jedan gubernijalni tajnik i gradski zastupnik na požunskom saboru piše pjesmu koja će kasnije postati hrvatskom himnom (Antun Mihanović, Horvatska domovina 1835); jedan mladi gimnazijalac, budući veliki pjesnik i ban hrvatski, tiska svoju prvu pjesmu: odu riječkom guverneru Ūrmenyju na mađarskom pod nazivom »Oproštaj« (Ivan Mažuranić, Bucsudol 1832). U istom gradu, dakle, rađa se »La Giovine Fiume«. U Rijeci se izgleda nikada nije dogodilo nešto što bi bilo dosljedno onako kako bi logično trebalo da bude, niti je istovremeno ikada postojalo nešto što se nije moglo dogoditi. Jedino u

ovom gradu sve je podjednako moguće i neostvarljivo. Bonjorno siora gospa!

Upravo u trenutku kada je maestro Marquardo Schiavuzzi htio odsvirati posljednji akord jutarnjeg preludija u crkvi Svetoga Vida odjeknuo je prasak druge fijumanske bombe. Golubovi koji su dotada mirno šetali Piazzom Adamich na martovskom suncu četrnaeste godine ovoga stoljeća uznemireno su poletjeli u pravcu što ga je pokazivao bijeli stup dima usidrenog parobroda.

SOZIALISMUS ILI SMRT PETRA KOBKA

Život u velikim industrijski razvijenim i bogatim gradovima predstavlja, kako je davno primijetio Friedrich Engels, »rastvaranje čovječanstva na monade«; individuum je izgubljen u urbanom tkivu velegrada poput smiješne amebe nastanjene u makroorganizmu, poput planktona u nemirnom oceanu. Industrijalizacija ne doprinosi samo stalnom povećanju stanovništva velikih gradova nego i njegovu stalnom raslojavanju na sve manje grupe koje tako oblikuju stalešku hijerarhiju modernog *urbasa*: građanin/individua ujedno je prema svom imovinskom i/ili hereditarnom statusu pripadnik određenog staleža unutar kojega se formira njegova društvena uloga. Zajednice suvremenih gradova zapravo su koordinatni sistemi: horizontalnu os (svo stanovništvo grada) presijeca vertikalna os (status i položaj unutar zajednice). Takva je i Rijeka na prijelazu stoljeća: podjela na staleže osnovna je osobina ovog društvenog organizma.

»Karakteristike staleškog raslojavanja riječkog društva bile su historijsko nasljeđe Mađarske. Taj relikv vladajuće klase Mađarske, koji je u Rijeci našao svoje historijsko i političko produženje, iako, formalno, u izmijenjenom vidu, predstavlja najzanimljivije kulturno i političko nasljeđe dugotrajne vladavine Mađarske u Rijeci.« (Karpowicz, Riječki corpus separatum 1868–1924)

Autonomaški list »La Difesa« pišući o ugroženosti fijumanskog (domaćeg) stanovništva u odnosu na ostale slojeve navodi da su građani ovoga grada razdijeljeni u tri grupe, tri društvena ranga:

1. Aristokracija po krvi, plutokracija, diplomatska aristokracija, guverner s funkcionarima, diplomatski službenici, visoki vojni činovnici;

2. Mađarsko građanstvo izašlo iz riječkih srednjih škola, obrazovano prema novim pravilima mađarske države;

3. Sluge, prosjaci, bogalji, osiromašeni Fijumani, predstavnici stare Rijeke koji čine plebs predodređen da zabavlja više klase u orgijama koje bi često bile priređivane u javnim parkovima.

Ovo je, dakako, gledište jednog stranačkog lista koji hoće obraniti autonomaške interese grada. Ipak ne treba sumnjati u njegovu autentičnost; riječko stanovništvo doista je piramidalno strukturirano a unutar slojeva postoje oštre granice.

Prvo pogledajmo riječke elitne krugove. Njihova tipična organizacija: »Club di scienze naturali« (osn. 1896). Klub za prirodne znanosti predstavlja cvijet riječkog najutjecajnijeg građanstva (146 članova!); njegovi utemeljitelji su grof Lodovico Battyhany, umirovljeni savjetnik, Francesco Corossacz, veleindustrijalac, grog, György Hoyos, veleindustrijalac, Georges Charles Meynier, veleindustrijalac, Heinrich Meynier, predsjednik trgovačke komore, Josef Ritter von Peichel, generalni direktor Lloyd, Giorgio i Simon baruni Vranyczany, John i Robert Whitehead, veleindustrijalci. Zatim se nižu zvučna imena i funkcije ostalih redovnih članova:

Carlo Accurti, apotekar, Lodovico de Adamich, inspektor, Albin Angheben, profesor na mađarskoj gimnaziji, Alois Baborsky, direktor Nautičke škole u Bakru, Milutin Barač, direktor tvornice, Hector Battara, tipograf, Aloiz Ritter von Becker, kontraadmiral i profesor na Pomorskoj akademiji, Giovanni dr Benzan, liječnik, Ludvig dr Böhm, profesor na Pomorskoj akademiji, Salvator Brattanich, učenik, Josef von Brčić, financ. činovnik, Alexander Brüll, trgovac, Josefina Brum, učenica, Aurelio Burgstaller, viši pisar, Francesco Cattarinich, trgovac, Georg dr Catti, primarijus, Wenzeslaus Celligoi, inženjer građevine, Heinrich Centis, gimnazijski profesor, Franz Chalaupka, k. u. k. Oberstlieutenant, Oscar dr Charmant, notar, Johann von Ciotta, k. u. k. ministrijalni savjetnik i dugogodišnji gradonačelnik, Carlo Conighi, arhitekt, Eugenio Caravagna, trgovac, Egon Cunradi, Desiderius dr Dalma, zubar, Sigismund Dankl, profesor, August D'Ans, direktor plinare, Edgardo Descovich, bankovni činovnik, Hector Descovich, trgovac, Anton Freiherr von de Traux, dr Anton von Dietrich, minister. sekretar, Ladislaus Dunay, minister. koncipist, Ludwig von Egan, građevinski savjetnik, Emil Ehrlich, bankovni direktor, Hu-

go Eidlitz, činovnik »Adrie«, Ludwig Georg Faber, engleski konzul, dr Alexius edl. Feichtinger, savjetnik i financ. direktor, Ferdinand Fery, direktor tvornice, Aladar Fest, direktor gimanzije, Ludwig Fischer, trgovac, Albert Frankfurter, direktor »Adrie«, Tibor von Gaál dr minist. savjetnik, Max Ganghofer, inženjer, Marco Gasparini, revizor Austro-ugarske banke, Niccolò Gelletich, notar, dr Nikolaus Givovich, zubar, Milan Gorup, tvorničar i veleposjednik, August Gratzl, kapetan korvete, Joachim Grassi, inženjer, Anton dr Grossich, savjetnik i primarius, Alexander dr Grünfeld, liječnik, Anton Hajnal, savjetnik, Karl Hassenteufel, inženjer, Josef Heidenhofer, fabrikant, Anton dr Holtzabeck, liječnik, Adolf Hromatka, knjižar, Heinrich von Ivanossich, k. u. k. general major, Franz Kankovszky, minist. tajnik, Johann dr Kiseljak, liječnik i savjetnik za zdravstvena pitanja, Hubert Klinz, trgovac, Desiderius Kotán, direktor nautičke akademije, S. Kovačević, privatni činovnik, Matteo Kunasz, inženjer, Emil Kuranda, generalni direktor »Adrie«, Ferdinand dr Kuschler, advokat, Heinrich Künz, bankovni činovnik, Siegfried László, inženjer, Franz baron Lettis dr asesor, Alois Le Vasseur, francuski konzul, Klemens Lucich, sudac, Josef Luksch, profesor Pomorske akademije i savjetnik, Anton F. Luppis, Josef H. Manning, činovnik »Adrie«, Constantin Margoni, profesor, Italo Mortoni, trgovac, Michele dr Mayländer, advokat, Salomon Mayländer, trgovac, Michael Mayr, profesor Pomorske akademije, Felix Meynier, inženjer, Carlo Mezzorana, činovnik »Adrie«, Peter Miloknih, predsjednik suda, Johann Minach, trgovac, Edmund Molnár, kemičar, Leopold Moravek, direktor željeznice, Franz Munih, veterinar, Cyril Nachtigall, sudac, Heinrich Nattich, urar, Luigi Ossoinack, tvorničar, Guido Pader, dr Silvester Pallua, advokat, Heinrich von Pauer, agent, Anton Petrak, viši mašinst, Anton Perco, inženjer, Nathan Pfau, trgovac, Rocco Pizzetti, profesor na akademiji, Silvio Premuda, trgovac, Franco Prodam, apotekar, Josef Provay, električar, Eduard Ramann, direktor tvornice, Johann dr Ratcovich, advokat, A. Reinhard, knjižar, Alexander Riegler, direktor trgovačke akademije, Felix Rosenberg, direktor banke, August Roth, kapetan fregate, dr Heinrich Sachs, advokat, dr Peter Salcher, profesor fizike na Pomorskoj akademiji, Anton Schnabl, pomorski inženjer, Moriz von Schreyer, k. u. k. Oberst-Lieutenant, Johann Schuler, profesor Pomorske akademije, dr Anton Seemann, liječnik, Johann Sirola, industri-

jalac, Johann Slocovich, učenik, A. F. Smoquina, tajnik trg. komore, Mario Smoquina, minister. koncipist, Max Springer, njemački konzul, F. A. Strümpfer, trgovac, Artur Stejnacker, direktor banke, Jacob Szánto, inženjer, Ladislaus grof Szapáry, savjetnik i riječki guverner, Ladislaus Szegfy, burzovni tajnik, Anthäus Stupar, zastavnik redovne linije brodova, Alois Ritter von Thierry, kurijalni sudac i predsjednik sudbenog stola, Heinrich Ritter von Thierry, Anton Edler von Trinlei, k. u. k. Linienschiffs-Lieutenant, Simon Tersy, suplent na Pomorskoj akademiji, Anton von Vallentstist, ministerijalni savjetnik i gradonačelnik Rijeke, dr Anton Vio, advokat, Isidor Wauschig, direktor građevinskog poduzeća, Rudolf Wassmundt, pomorski artilj. inženjer, Stefan Wickenburg grof i savjetnik, Viktor Wickerhauser, k. u. k. kapetan linijske plovidbe, Leopold Windspach, trgovac, Julius Wolf, profesor na Pomorskoj akademiji, Pietro Zambra, profesor, Giacomo Zammatio, arhitekt, Ludwig Zechmeister, carinski kontrolor; prema popisu članova iz 1899. godine.

Imena govore sama.

Svi ti ministarski savjetnici, trgovci, veleindustrijalci, direktori, profesori, tvorničari, oficiri, činovnici, liječnici, inženjeri, konzuli, arhitekti, advokati, bankari i knjižari (tek poneki grof, barun ili »ritter«) – predstavljaju intelektualnu i novčarsku elitu jednog grada u punom usponu: »Caffè Schenk«, »Caffè Grande«, Kavana »New York«, svratište »Hungaria«, »Hotel Europa«, »Hotel Deak«, »Hotel Bristol«, tramvaj, parobrodi i željeznica, diskusije u naučnom društvu, tvornice (»Tabakera« primjerice najveća tvornica cigareta u Monarhiji), novine, teatar, velika luka za izvoz (Velika Britanija, Indija, Egipat, Italija, Austrija . . .), mnogobrojne škole (između 1876. i 1918. Mađari su u Rijeci ukupno osnovali trinaest škola: pet osnovnih, jednu višu djevojačku, dvije opće srednje i tri srednje stručne škole; tu je renomirana pomorska i trgovačka akademija). Rijeka već na početku sedmog desetljeća prošlog stoljeća ima tisuću dvjesto učenika i tristo šezdeset studenata, sedamdesetak profesora i književnika, šesnaest konzula, šezdeset i tri stranca – visoka tehnička stručnjaka i čak sto dvanaest državnih činovnika. Rijeka je grad u kojem se mnogo polaže na luksuz, kupuje se mnogo skupe i raznovrsne robe, živi se bogato i raskošno (veći dio bogatog stanovništva su rentije-

ri); ovaj *fashionable* svijet ponaše se pompozno, ceremonijalno i pomalo luckasto; žene osim što pokazuju svoje bogatstvo urešene čipkaste haljine nedjeljom na promenadi uglavnom ne rade ništa osobito (za njih radi posluga) i uopće sve odiše duhom *laissez faire, laissez aller* . . .

Ali gospoda su jedno a narod nešto opet sasvim drugo. Ovaj grad ima i svoj underground, stjenice, bordele, smrdljivi brudet i žohare koji šeću »Corsom« u vrijeme kada s i o r e i njihovi kavaliri miruju shrvani popodnevnim snom.

Riječki lumpenproletarijat početkom ovog stoljeća:

»Radionice su u Rijeci i Sušaku upravo užasne za pogledati, pune smrada, nečistoće i nezračne, tamne poput podrumskih školja, da se čovjek upravo zgražati mora. Stanovi za radnike nalaze se najvećma na tavanu ili u podrumu, te su prije nalični mišijim rupama, nego ljudskim stanovima. Ovdje vlada silna skupoća i što se tiče živeža kao i stanarine.« (»Sloboda«, list Socijaldemokratske stranke, 7. ožujka 1901)

»Rijeka je stjecište čitavog primorskog puka, pa su često svi glavni trgovi puni besposlenog radništva, a glavni je takozvani trg 'Žabica', na njoj ima na stotine besposlenih radnika, te ako tko treba kojeg, to se ovi bijednici natječu, koji će ići jeftiniji, a to dobro dođe 'plemenitoj' gospodi, koja ga upotrebe kao magare, siromaštvo izrabiti na najgadniji način, jer mu plati što ga volja, budući znade, da ga mori glad, pa vam to sve izgleda, kao da ima mnogo prosjaka oko jednog bogataša, kojem se što baci taj glode.« (»Hrvatski radnik«, 12. travnja 1901)

U to vrijeme Rijeka je jedna od najgušće koncentriranih industrijskih zona Evrope, grad ima trideset većih tvornica u kojima radi sedam tisuća radnika (najveći broj otpada na lučke, brodogradilišne, skladišne i transportne radnike zaposlene kod brodarskih poduzeća) a njihov broj stalno raste. Privučeni mogućnošću zarade i stalnog zaposlenja u Rijeku se osim domaćeg stanovništva iz bliže i dalje okolice neprestano slijevaju velike mase radnika iz čitave Monarhije; radništvo među sobom komunicira ne samo na talijanskom ili hrvatskom nego i na ostalim evropskim jezicima. U jednom formularu o upisu u članstvo KP Rijeke (Sekcija III. Internationale) iz prosinca 1921. nalazimo sljedeće podatke:

ime i prezime: Gasparovich Francesco (42, Crikvenica)
– zanimanje: mehaničar
– školska sprema: četiri osnovne
– posebna znanja: *hrvatski, mađarski, njemački, češki, engleski* (kurziv I. L.).

– od kada sudjeluje u radničkom pokretu? 1902.
– kojoj ekonomskoj organizaciji i od kada ste pripadali? Savezu metalaca
– kojim političkim strankama i kada ste pripadali? Socijalističkoj partiji, od 1905. godine
– gdje ste stalno ili duže vrijeme bili zaposleni? u Rijeci u tvornici »Torpedo«, u Trstu u tvornici »San Marco«, u Puli u Arsenalu, u Sjevernoj i Južnoj Americi.
– kojim ste se političkim radom bavili do sada? radio u Socijalističkoj partiji
– adresa: Škurinjska draga br. 360; potpis F. G. (Historijski Arhiv u Rijeci: Questura A/8, Dosje: Gasparovich Francesco).

Gasparovich, dakle, iako ima samo četiri razreda pučke škole, poznaje osim svog materinskog i četiri evropska jezika! Prosječni riječki radnik je poliglota i član ogromnog internacionalnog proleterskog korpusa; to je klasno osviješteni i politički angažirani radnik. Gasparovich je tipičan predstavnik riječkog međunarodno orijentiranog radništva koje nije priznavalo mehaničku podjelu na »domaće« i »strance«, radništva koje je otvoreno svakoj novoj i naprednoj ideji. Djelovanje »Riječkog radničkog saveza« odigralo je ovdje presudnu ulogu.

Riječki dnevnik »La Bilancia« ovako je prikazao osnivačku skupštinu novog radničkog društva:

»Ieri alle 5 pom. si tenne nella sala della scuola di danza al Calvario l'annunziata adunanza di operai per la fondazione d'un gruppo socialista operaio. Erano presenti 250 persone; l'autorità era rappresentata dall'ufficiale di polizia Loibelseberger.

Il signore Simeone Schneider, compositore tipografo, quale presente del Comitato che organizzò il meeting, tenne un discorso, ringraziando i presenti per il loro intervento, rilevando l'opportunità di costruire a Fiume una Società destinata a cementare la fratellanza operaio, disse che la nuova Società si chiamerà »Società economica« e che essa avrà specialmente lo scopo di promuovere l'economia e la orga-

nizzazione operaia, eccentruò che si dovrà promuovere la cultura dell'operaio con la lettura, le conferenze, i divertimenti, rilevò che si istituirà, fra altro, un ufficio di collocamento per gli operai, ed affermò che la Società si asterrà della politica.

Dopo il suo discorso, che fu applaudito e tradotto in ungherese, tedesco e croato (dei signori C. Weisz, G. Troha, e V. Bartha), il sig. Schneider lesse lo statuto della novella Società.

Lo statuto fu approvato dell'assemblea.

La tassa di buona entrata venne stabilita al filleri 60 ad il canone settimanale a filleri 15.

Lo statuto della novella Società verrà presentato al Ministro dell'interno per l'approvazione; dopo di che la Società si costruirà definitivamente. (Assemblea operaia, 22. Luglio 1901)

»Confederazione operaio di Fiume« osnovana je u Rijeci kao ogranak mađarske socijaldemokratske partije s naglašenom radikalno anarhističkom orijentacijom. Budući društvo u početku nije imalo službene dozvole (odmah poslije osnivačke skupštine članovi privremenog predsjedništva, Schneider i Bartha otputili su se riječkom gradonačelniku koji ih je preko guvernera poslao ministru unutrašnjih poslova u Budimpeštu), njegovi članovi sastaju se tajno u manjim grupama; svojom poluilegalnom agitacijom oni su neumorno organizirali radničke istupe i različite demonstracije. Pod utjecajem te nove agitacije riječki radnici sve češće primjenjuju dotada nepoznato sredstvo borbe za svoja prava: *turnout* (strike, napuštanje rada). Uspavana masa odjednom se pokrenula.

Velika opća gospodarska kriza koja je u to doba zahvatila sve dijelove Monarhije uzrokujući opadanje robnog prometa a zajedno s time naglo smanjenje tvorničkih narudžbi i stvaranje sve veće nezaposlenosti – stvorila je bujicu općeg nezadovoljstva i revolta, situacija u kojoj su se svakodnevno radale konfliktne situacije između ogorčene radničke mase i njenih poslodavaca. U isto vrijeme u velikim lukama Sredozemlja širi se val velikih radničkih demonstracija: Barcelona, Marseilles, Genova, Trst. Ove krvave nemire u kojima se otvoreno konfrontiraju gomile štrajkaša sa snagama policije i režima »Riječki radnički savez« vrlo pažljivo prati,

pružajući solidarnu podršku radnicima koji demonstriraju: u veljači 1902. pred okupljenim riječkim radnicima u »Trattoria delli Pioppi« govorio je predsjednik Saveza Simone Schneider o generalnom štrajku radnika u Trstu podržavajući njihovu akciju (govor je Bartha preveo na njemački a V. Mayer na hrvatski). Zatim se podigao jedan govornik koji je oduševio sve prisutne:

»Il presidente del partito socialista italiano a Budapest, Pietro Rainer, qui venuto espressamente della capitale, parla lungamente sui tumultuosi fatti svoltisi di questi giorni a Trieste. Constata con vero entusiasmo la solidarietà della casta operaia in generale, espone la necessaria organizzazione della Confederazione operaria di Fiume e suo territorio, ed infine, allo scopo di deplorare i luttuosi fatti svoltisi nella consorta Trieste, propone di votare una energia e vibrata risoluzione.

La risoluzione viene accolta da fragorosi applausi ed approvata all'unanimità.

Indi su proposta del socio Domenico Erlacker viene raccolto fra i convenuti l'importo di corone 41.86 da devolversi alle famiglie dei caduti di Trieste.« (Confederazione operaia nella Trattoria delli Pioppi, »La Bilancia«, 17. II. 1902)

Radnički savez već tijekom tog istog mjeseca uspio je konstituirati novo rukovodstvo pa su tako stvoreni osnovni uvjeti za normalnu aktivnost. Prema procjeni novog rukovodstva, koje je u međuvremenu sklopilo provizorni sporazum s guvernerom Szápáryjem, situacija je bila sazrela za organiziranje štrajkaškog pokreta i u samoj Rijeci. Poslije nekoliko manjih nemira (lučki radnici, kočijaši i radnici zaposleni u uličnoj rasvjeti), početkom ožujka 1902. izbio je prvi veliki organizirani štrajk riječkih radnika pod izravnim utjecajem i podršku Radničkog saveza – štrajk u Lazarusovu brodogradilištu. Ovaj šestotjedni štrajk (8. ožujka do 17. travnja) za vrijeme kojeg je preko tri stotine radnika i njihovih obitelji ostalo bez posla, imao je uz veliki publicitet štampe (koja je s velikim simpatijama pratila borbu radnika) i naklonost javnosti (za vrijeme trajanja štrajka svojim novčanim i naturalnim priložima štrajkaše pomažu svojim priložima solidarnosti radnici drugih riječkih poduzeća i neki slojevi građanstva) i podršku radničkih vođa iz Radničkog

saveza. Bila je to taktika dugotrajne iscrpljujuće borbe: radničke deputacije neprestano pregovaraju s vlastima i prezentiraju zahtjeve uvijek u okviru zakonske regulative, poslovi- ma od zajedničkog interesa rukovode posebni štrajkaški komiteti u suradnji s Radničkim savezom a skupštine štrajkaša održavaju se javno u gostionici »Kod Radničkog saveza« (Via del Fosso). Radnički savez želio je da pomoću ovog štrajka pokrene i sve ostale riječke radničke mase u jedan generalni štrajk koji će vlasti prinuditi na popuštanje ali je odluka donesena prekasno. Generalni štrajk proglašen je tek 1. travnja ali je već unaprijed sve bilo riješeno: kada su svi riječki pogoni obustavili rad, guverner je naredio raspuštanje Radničkog saveza kao neregularnog društva, njegovi članovi stavljeni su izvan zakona, zaplijenjeni su svi spisi, knjige i financijski akti a policija je počela progone. Ukinućem »Confederazione operaia di Fiume« Rijeka je izgubila svoje prvo organizirano socijalističko radničko društvo.

Riječki radnički pokret poslije ovih događaja ponovo prelazi u ilegalu, nastaje dvogodišnja stanka i šutnja. Dolaskom novog riječkog guvernera, Ervina Rosznera, situacija se ipak počinje mijenjati; izašao je prvi broj socijalističkog lista »Libera Parola«, novog tjednika za koji »Novi list« daje komentar: »u pisanju prama građanskim vlastima opažamo da je premalo socijalističan.« Iz toga se može zaključiti da je ovaj list nastao pod neposrednim utjecajem masona (veljača 1904). »Libera Parola« nije bila dugog vijeka jer već krajem prosinca »radi se vrlo ozbiljno oko osnutka jednog socijalističkog tjednika. List će biti na talijanskom i hrvatskom jeziku uređivan, a pokreću ga organizovani radnici. List bi imao izaći, kako doznajemo polovicom siječnja« (»Novi list«, 29. XII. 1904). I doista početkom travnja sljedeće godine izašao je prvi broj »Socialista« kao organa riječke socijaldemokratske stranke (14. siječnja boravio je u Rijeci i vođa talijanske socijaldemokracije Enrico Ferri). Javljaju se i novi štrajkovi: u ožujku štrajkuju pekari (situacija doista tragikomična: »Jučer su pekarski radnici plandovali, a njihovi poslodavci miesili tiesto i pekli kruh za gradsko stanovništvo. Onako osamljeni mogli su da dospiju jedvice prirediti samo najpotrebitiji kruh dočim kifle, kaiserica itd. nije se moglo na dan dobiti« – piše »Novi list« 21. ožujka 1905) a u srpnju i klesarski radnici koji poslije sedam tjedana štrajka uspijevaju povećati plaće za 15% i izboriti

se za smanjenje radnog vremena na devet sati. I prvomajske proslave su sve masovnije: svečani radnički ophodi na čijem je čelu glazba, radnici koračaju gradom iskićeni karanfilima i crvenim vrpčama (s prozora im narod baca bombone i šolde), povorka kreće iz Gradskog parka (Giardino publico) na Mlaki i poslije velike pučke skupštine u dvorani »Fenice« (gdje se drže govori na hrvatskom, talijanskom mađarskom i njemačkom; tu su izložene slike Marxa i Lassallea) sve okončava velikim narodnim veseljem ponovo u Gradskom parku; ovo su ujedno zajedničke proslave riječkih i sušačkih radnika.

Početkom 1906. u Rijeci se pojavljuje novi val radničkih nemira. Već u siječnju štrajkuju slagari, radnici »Torpeda« a raste i nezadovoljstvo mornara Ungaro-Croate. Istovremeno (21. siječnja) održava se velika socijalistička skupština na spomen godišnjice ruskog radničkog pokreta za ustavna prava gdje govore predsjednik radničkog odbora Petar Stupicich (talijanski) i Vitomir Korać (hrvatski). Događaji koji će uslijediti u veljači nose u sebi obilježja pravog ustanka:

2. *veljače*: poslije ostavke nadzornika Riedla prestao štrajk »Torpedu«;
9. *veljače*: štrajk ložilaca parobrodarskog društva Ungaro-Croata;
12. *veljače*: pridružuju im se nosači (trhonoše) a uskoro i svi mornari Ungaro-Croate;
14. *veljače*: povorka od tisuću štrajkaša krenula je Korsijom Deàk prema Pioppima pjevajući i kličući da se pusti posao;
16. *veljače*: proglašen generalni štrajk u Rijeci što izaziva opsadno stanje: masa štrajkaša počinje terorizirati gradske trgovce koji su prisiljeni zatvoriti dućane a nisu pošteđene ni obične piljarice;
 - u dva sata popodne oko tri tisuće štrajkajućih radnika kreće Korsijom Deàk prema Voloskom s crvenom zastavom pa je promet električnog tramvaja obustavljen; na putu prema tvornici »Torpedo« masu zaustavlja vojska s nataknutim bodežima, nastaje žestoka tučnjava, vojnici se služe noževima a radnici kamenjem i šakama ali puca se u zrak (jedan vojnik ranjen kameni-

com po glavi, jedan radnik proboden bajunetom), masa je potisnuta natrag i vraća se prema gradu pjevajući svoje pjesme;

- u šest sati uvečer na Žabici je proglašena potpuna pobjeda radnika, radništvo je opijeno općim veseljem pa razdragano kliče i pjeva noseći zastavu;

- poslije sedam sati velika povorka radnika ide prema Sušaku da otrpati drugove iz Hrvatske ali kod mosta nailaze oružnici koji bespotrebno počinju rastjerivati demonstrante te nastaje opća gužva (dvije osobe teško ranjene, dva radnika ranjena bajunetom, na što ostali radnici oružnike obasipaju kišom kamenja); barun Zmajić prisiljen je pozvati dvije kumpanije jelačićeva- ca, u grad istovremeno stižu još četiri bataljona vojnika i žandara;

18. *veljače*: radnici daju svoj memorijal ali predstavnici tvornica ne popuštaju pa se štrajk nastavlja;
20. *veljače*: štrajkuju radnici rižiere, rafinerije petroleja, tvornice čokolade, radnici tvornice kemijskih proizvoda »Union«, radnici sušačke »Tabakere« (sve zajedno oko 2000 radnika);
 - radnici rižiere traže 9 sati rada na dan, povišenje plaća za 25%, obustavljanje rada do 2 popodne na blagdane i plaćanje prekovremenih sati;
 - u rafineriji ložioci žele povišenje plaća za 20% ili 40 filira na sat; ugljenari od 20% ili 30 filira, bačvari hoće stanarinu a svi ostali bezuvjetno povišenje od 20%,
 - u tvornici čokolade štrajka oko 120 radnica koje traže plaće veće za 20%,
 - radnice tvornice duhana (»tabakine«) traže plaću od 46 filira za hiljadu smotaka duhana: »Pobudjuje obću veselost vidjeti vojnike gdje nataknutim bajunetom razgone tabakine. Nije to zaista odviše kavalirski posao i momci bi ga bez dvojbe rado batalili. Ali šta će kad im je tako – zapovijed.« (Novi list)
 - prethodnog dana u dva poslije podne masa radnika probila je kordon stražara u Korsiji Deàk te krenula prema gradu fučkajući i pjevajući, policija je pri tome uhapsila 25 radnica (20 ih je odmah pušteno na slobodu), u isto vrijeme dvije kumpanije vojnika zatvaraju prilaz Municipiju;

21. *veljače*: broj radnica koje štrajkaju je ogroman, preko dvije tisuće, zbog toga je iz Budimpešte došao viši savjetnik režije duhana
– započeo pokret brijača, bačvara, zidara a prijete i trhonoše;
22. *veljače*: štrajka sveukupno 5000 radnika (2800 tv. duhana, 380 iz rižiere, 360 iz rafinerije petroleja, 600 iz tvornice papira, 140 iz tvornice čokolade, 100 iz »Uniona«;
23. *veljače*: budući da su poslodavci obećali i svojom riječju zajamčili radnicima da će im dozvoliti olakšice dijelom ili potpuno, veći dio radnika vraća se na posao dok od štrajka ne odustaju kemičari i radnici »Hartere«.

Istoga dana umro je u riječkoj gradskoj bolnici seljak Petar Kobek, slikarski radnik od dvadeset i četiri godine iz Radkersburga (Radgona), koji je prilikom sukoba na sušačkom mostu ranjen u desno bedro (kost mu je bila smrskana pa su mu morali odrezati nogu). Sprovod Kobekov bio je veličanstven i dotada neviđen, prisustvovalo mu je čitavo radništvo Rijeke koje je toga popodneva proglasilo vlastiti praznik. Na tom socijalističkom sprovodu (tom prilikom šakama istjeraše svećenike iz pogrebne povorke) sahranjena je osoba koja će postati simbolom zajedničke radničke žrtve što se prilaze kao vječiti zavjet na oltar jedne svijetle ideje: Kobek je posthumno postao mitskim Otkupiteljem potlačenog riječkog plebsa, prava proleterska legenda. Svake godine na dan njegova ranjavanja održavala se komemoracija u njegovu čast a umjesto crvene vješala se crna zastava:

»Ricorrendo giovedì 16. corr. il quinto anniversario dello sciopero generale originato dal movimento dei fuochisti della società Ungaro-croata, in cui fu ucciso *tragicamente* (kurziv I. L.) dai gendarmi di Sussak Pietro Kobek, dal pogionto delle Sedi Riunite sventobrà il vessillo rosso abbrunato.« (In memoria di uno sciopero, »La Bilancia«, 14. veljače 1911)

Na taj dan nijeme su i ptice u platanam Gradskog parka. Giardini pubblici sa zamrznutim potokom nalikuju tada nekoj mitskoj zaleđenoj šumi. Pietro è morto. Mlaka je mrtva i gluha zimsko dubrava.

Pripreme za veliki krabuljni ples godine 1906. u riječkom općinskom kazalištu, koji je imao predstavljati finalni ballo in maschera, bile su upravo veličanstvene: nervoza je obuzimala ljude već i pri samoj pomisli na maskirni reklam-ples i cvjetnu kavalkinu, veliki trenutak slavlja nestrpljivo se čekao, dani su se odbrojavali, lože su bile rasprodane, štampa je bružala o programu (»udara izmjenice vojnički orkestar i građanski orkestar Sperberov«) i o tome kako najljepša civilna krabulja dobiva nagradu od 100 kruna, čitav grad bio je obuzet karnevalskom groznicom; u zraku se osjećala neka depresivna uznemirenost i zabrinutost, neka sveopća čama koju je trebalo rastjerati kao gradonosne oblake, opću melankoliju sive stvarnosti željelo se razbiti plesom i razigranim arijama. Rijekom je vladala epidemija mahnitosti: makakade, arlekinade, cose improvvisate kad se podsmihiva i dražestno poskakiva, krabonosi i koprene di ogni razza, kada sviri prva quadriglia, bella biondina, colomba mia, kada pucaju botilje moj coccolo con bel soriso saltaremo di quà e di là, oj vilo biela, sto si mi se naricala, sei l'fior de la mia vita, ruzice rumena, voga e voga la mia barchetta, Maričice dušo moja, ne sedi se, ne sedi se na moja koljena,

quante volte te go deto
che non vojo v in in testa
ne de giorno ne di festa,

popuhnul je tih veterar i odnesal meni (zadnju) krunu, assasin di strada, Juda Iškarjot prodal Boga za paškòt!; berhàn kolor piombo i kapelin di pura seta Giapponese (»dame la chiave de porton, che vado á casa«), o moj bog mi smo altro che živine, Leoni di Quarnero smo mi na naše lipe Piazze Zichy vulgò Zabiza e Corsiae Deàk aliter Beli Kamik. Quanto spirito democratico!

Addio coccolo!
Addio desperado!

I stvarno, unutrašnjost Hellmer Fellnerova zdanja za-
blistala je sjajem kozmičkim: usred kazališne dvorane izlo-
žen je ogromni slon na kojem jaši dječak s još šestoricom
odraslih obučenih »na indijansku« koji ozgo bacahu kutijice
s parfemom (to je prva nagrada, izradili su je vrijedni kipari
Rizzo i de Marco); fotograf Jellusich izložio je svoje najljep-
še radnje u jednoj sobi s finim pokućstvom iz zagrebačke
tvornice Ehrmann (druga nagrada) a fotografije prikazivahu
ugledne gradske fizionomije; trgovac cvijećem Senekowitsch
priredio je sjenicu od bršljana u koji su izloženi bujni bou-
queti s rijetkim »eksemplarima« cvijeća (sjenicu su čvale
krasne mlade cvječarice koje rade u njegovom dućanu); bile
su tu i reklamne krabulje šivaćih strojeva Singer, tvornice
Puntigam, tvrtke Jacques Weiss (tvornica i skladište firme
J. & Salamon Weisz nasuprot Palazzo Adria nudi širok iz-
bor porculana, Steing svjetiljaka, cilindara, ogledala, stakla
za prozore i dijamanata za rezanje stakla; u istoj zgradi skladi-
šte Artura Kruppa od Berndorfa za alpacca noževe, vilju-
ške etc.) a jedan slastičar iz Trsta izložio je prekrasne imita-
cije najrazličitijeg voća za koje okupljeno općinstvo vjerova-
še da je naravno te su mnogima tekle sline; za najljepšu kra-
bulju izabrana je maska Napoleona Bonaparte.

Istog tog dana, iste te sumorne veljačke večeri, pokopa-
no je na kozalskom groblju tijelo Petra Kobeka (bez pompe
i s kordonom vojnika u pripravnosti). Quanto spirito demo-
cratico!

Zatim je granulo dugo očekivano proljeće i sve je opet
bilo alegro veselo, izvučeni su iz škurog boroa novi veštidi,
berhani, klobuki (na protuliće na merkatu sunce lipo grije
a pupak na menduli izbija, ima biži i oslića a šalatica zaze-
leni celi merkat) godi šetnja po friškoj ariji na Paladi, pul
mora i jedino što podsjeća na prošle događaje je petljara koji
vrti organet s arijom »Carneval di Venezia«. Blagdan je, po-
jeli smo mirisavi kiflin u jutarnjoj kavi, nosnice su nam ispu-
njene optimizmom travanjskog uzduha: dobro je živjeti.
Bon jorno susèda!

Paulina: A elezioni ili izbori . . . Ca je pa to?

Vicenza: Cete da vam pravo recem? Elezioni ili izbori bez
dirita di libero voto, kod je pul nas va Rike, je jušto

komedija. Komedija – vavik jedna ter ista komedija –
lel samo ca se komedijanti kambjevadu.

Paulina: Ma baš pravo govorite, tako je jušto na našem co-
mitatu delle listre dei elettori. Oni isti, ki nas je vanka
hitil iz listre, to je Campanella. Pa ce sadahna da
za njega hitimo voto.

Vicenza: Na – rogi – vara!

Paulina: A od mene pa smokvu – na!!

Nešto podalje od njih, na muliću kod vapura, razgova-
raju Zaneta i Bortolo:

Z. Viva Zanella!

B. El grande popardillo. – Senti Zaneta, spieghime un poco,
se ti sa perchè ti zighi Viva Zanella!

Z. Perchè el xe fiuman, el protege el difende la lingua italia-
na, el xe fio de popolo e po infin el xe un bel giovanot-
to!!!

B. Voi altre babe del resto non guardi altro xe no la bellezza.

Z. E cosa ti ti tien per Ghizi? Savia bastanza mal de ti come
fiuman tener per un foresto, che non go mai visto e no
le conoso per gente.

B. Forsi ti credi che el xe brutto?

Z. No xe per questo, ma ogni fiuman deve tenir per i fiumani.

B. Speta adesso che ti digo mi la mia opinion. Dime ti Zaneta,
ti xe ti popardilla?

Z. Mai stada.

B. Dime adesso ti odi forsi i croati?

Z. Dio guardi, go tanti parenti i croati . . .

B. Questo volevo saper. Adesso ti devi saper, che Zanella,
che colla parola se dichiara gran amico dei ungharesi
(hm!) col anima e cor el xe un gran popardillo in ulti-
mo el odia mortalmente i croati, tui parenti . . .

Z. Allora ti ti tira per Ghizy?

B. Seben Zanella xe fiuman ecc. e Ghizy foresto, con tuto
questo per quel che te go deto prima non poso tenir
per Zanella, ma non esendo un altro fiuman, devo tenir
per Ghizy o per nesun.

Z. Piutosto per nesun, che per un foresto.

B. Dime se ti zigarà Viva Zanella?

Z. Mi non zigarò più Viva Zanella, ma ti allora non ti dovra
tenir per nisun.

B. Ma go da dirte ancora una cosa. Ti ti sa ben che a Fiume

più della metà della popolazion xe croata, che Zanella odia mortalmente. Eben se psunta Zanella i croati de Fiume noi ga da sperar niente de ben de Zanella, mentre se spunta Ghizy potria eser mejo, perchè Ghizy come quarantation el xe amico dei fiumani e dei croati. Ti sa che xe apunto el partio del 48 che ga stretto aleanza coi croati. Per questo credo che ognichun che non si popardillo e che non odi i croati come Zanella, dovria preferir el Ghizy al Zanella.

- Z. Mi dispiasse sentir che Zanella se popardillo e nemico dei croati e mi dispiasse de non poter zigar Viva Zanella, perchè se le cose ita così de certo non ti me sentirà più zigar Viva Zanella.
- B. Brava, me piase che ti pensi ben e che vedi un poco più lontan del naso.
- Z. Mi non vojo adesso tenir per nisun e ti tien per chi che ti vol, soltanto, te digo che devo scampar perchè ti ga fatto hm! quanto ti ga deto che Zanella xe bon ungherese.
- B. Ben scolime po te dirò. Al camizio al Deak el ga detto che el vol asieme coi ungheresi difenderse dalle insidie dei croati, in un altra occasion el ga deto che il farà lega magari col diavolo per abater i croati, per questo mepar che el tien el ungherese per diavolo e che el ghe xe bon soltanto per aiutarghe a distruger i croati.
- Z. Mi so de certo che no i ghe vol troppo ben ai unheresi.
- B. Ecco! Se spiega subito. Dei croati adesso no'l ga bisogno, per questo el se tien con loro solla bocca, una internamente el spreza e odia tutti due.
- Z. Sarà così.
- B. Cara Zaneta sta certa che se giusto così.
- Z. Ben ben, una adesso caro davvero, perchè me se tardi, Adio.
- B. Adio.

»Sedma je ura na historičkom gradskom tornju odbila a ja se nalazim na 'Corsu' i to pred velikom kavanom na trgu, preko kojeg križaju 8 ulica. Corso je pun svieta svake vrsti, otmenog kao i prostog. Uzduž Corsa protegla se sjajna druga električnih svjetiljaka, koje podavaju s visine gledajući lik 'mlječnog puta'. – Nu Corso je sve drugo nego li mlječni put. Mogao bi ga u prvi mah uvrstit u cestu, koja vodi iz babilonskog tornja poradi tolikih jezika koji se tamo

čuju. Hrvatski, talijanski, magjarski, njemački, slovenski, pa engleski, francezki i češki.«

Glavna riječka arterija ljeta gospodnjeg tisućudevetsto i šestog okom imaginarnog izvjestitelja čiji radoznali pogled zatim zastaje na gospođama i gospodicama što stoje pred izlogom gdje su izložene *damencravate* i najmodernija sukna za ženska odijela; siromasi gledaju jeftine šeširiće za svoje potomke »inclita m u l a r i a di Città Vecchia« pred trgovinom jestvina gustira razne kobasice, sireve i konzumno voće a građanstvo pod Orlojem puši, pljučka i živahno raspravlja o dnevnim pitanjima. Izlozi su ispunjeni luksuznom robom i svakovrsnim delicijama iz velikog svijeta (»Kako sam putovao sam kroz Rieku, prvo mi je bilo da sam tamo na Korzu u neke dućanu kupio za moj zlatnik boje i to uljene. I to su bile prve boje i prvo maljanje u Crikvenici, naravno napamet«. – zapisao je Vladimir Becić, tada peštanski gimnazijalac, u svojim sjećanjima) sve je tu *en vogue*.

»U taj čas je električna svjetlost sa Weissovih izloga obasjala stari gradski toranj i bacala čudne sjene na gradski grb i kamene kipove okrunjenih osnivača slobodnog grada Rieke. Ali ovi malo haju za sjaj moderne Rijeke, jer već i sami pocrniše od starine i jugovine. Stari likovi kao da se mrgode na novi život i nove ljude, koji prisvajaju patent na pravo potalijančivanja i pomagjarivanja Rieke. Stari likovi kao da u taj čas progovoriše: Otale vi gigerlske marionete, koji još za arlekinadu prisvajate naslove rodoljuba – jer su nama miliji oni 'balotari', koji nas već za rana jutra okolo 3 sata pozdravljaju sa svojim 'škovetama' i dižu mećući visoko pod vaš nos Vašu gospodsku prašinu koju mi vrlo dobro poznajemo.« (Jedna večer na riečkom »Corsu« u oči izborne bitke, »Novi list« br. 117, 28. travnja 1906)

Pisac potom opisuje »Cartolleriu« kod koje inače prodaju ulaznice za šaljive predstave a sada je butiga pretvorena u generalštab autonomaske agitacije, u njihov Informations-Bureau; »patrolaše« koji su »nabrusili papke cieli dan po riečkoj okolici; odbijajući pragove 'vjernih Ilira' koje sada nazivaju i 'buoni paesani' – jer im trebaju njihovi glasovi kod izbora«; kavanu Europa s čijeg balkona je Riccardo Zanella poručivao »da te batit leh per l'italianità di Fiume« itd.

Ovako je pisao »Novi list« prilikom izbora riječkog narodnog zastupnika za budimpeštanski parlament krajem

travnja 1906. godine; tendencija je očita (nekolicina hrvatskih izbornika odlučila je na povjerljivom sastanku u stanu odvjetnika Erazma Barčića da se priključe Mađarima i da svi glasaju za njihovog predstavnika) a žalac je uperen ad hominem – protiv kandidata autonomaške stranke Zanelle. Naime, riječki Mađari kandidirali su peštanskog advokata dr. Kolomana Ghyczyja, pripadnika četrdesetomaške stranke, kao svog zastupnika a »Novi list« priklanja se njegovoj kandidaturi.

»Riečka subota« tjedna je rubrika kojom »Novi list« budno prati i komentira sve »trapole e makinacije suprot reckih Harvatov«: dijalozi, priče, crtice, kozerije i novelete – samo prividno bezazlene i šaljive – iznose probleme svakodnevice. »Riečka subota« progovara glasom riječkog puka, to je *vox populi* riječkih trgova, ulica, kavana i kuća:

»Finalmente san našal kvartier: ti to na Gomile.

Ka kuntrada je, i ki nùmer nosi nèznan. Bàsta, da me piažà.

Lepa jè i vèla je, a ca cu več.

Dùnke grèm ovu prvu subotu z'dèla, kèga san se naštu-fàl destrigan večèru malo pečènega mesa i šalatice, bokunić kruha, kvàrtin vinà pa ala spàt.

Dojdem pred kuću najdem na portunù takànu hàrtu, buletin požmaren i žut kako i on za drugi posàl – i lejim na buletine.

»Una kranda camarà mobiliada d'affitar«.

Ta buletin za sem tem da sàn ja kamàru zel, je forši drùgega fitovàla čekal.

Dùnke dojdem do portunà. Na portunù su sedèle 2 tabakine i za sem tem, da sàn ih z'kreàncum pitàl da me puš-čàju pasàt: Pardon! – onè nanke z'mèsta. Onputà ja – via la delicatezza – hitim nogu prèko njihoveh berhan i skocim va portun.

»Jezù i Marja!« Su zijale – ma jà ih nisam badàl.

Neznàn per altro sam se dotaknùl vestitom njih ali nè, ma intanto va portunù je moralo bit dosta bùh, zac su mi takò skakale po bragesah i po calcètah, da sam ih gònìl sù e zò.

Onè su se gòdile pul mané, san se gratèl ma sve za nis.

Va portunu i na škàlah biulo je takò škuro kako va vreće. I apena da sàn mogàl ključ va vratà klast.

Dojdem na moju kàmaru. Hoòrpo – dobrà je! Gledam simo, gledam tàmò sve in ordine.

Koltrine ciste, šugamàn cist, kopèrta cista, lancunì cisti. Vòda friska, sapùn mmh! tako tako.

Neka bude, ni báš fin, ma dòbar je.

Va komodine skatula odi fulminanti prazna. Va kande-lèrù bokunić sveće mići kako i rokelić konca. I ta bokunić je imel zazkinjenu glavu – zac je visela na zdolun. Kako i puli noniça.

Blizu stoji žveljarin.

»Orka 10 ur!« Govorim ja sam sobòm.

Gren spat. Suceñ vestit i obuceñ majicu za noć.

Gren na punèstre, zapren grìlje. Hitim se va kućetu i zapren oci, da ću spàt.

Jušto na ovò pocnu zijat mackè – Jauuuu!! – Mi-jauuu!!!

Skocim z'kućete na puneštru i potèràñ ih ća: ššš – mrcine! Marš!

S'opet gren va kućetu i sklopim oči.

Sadàhna neki maletina pocne pod punestre zijat:
non go la chiave del porton
non go la chiave del porton
che vado càsa.

Obrnem se na drugù bándù da morem spàt.

Pa me ćapàl dremež al se vaje probudil zac san cul zijat i pomaganjit i veli bakan i šušur.

Skocim opet ja vidèt ki vràh je to? I ćujem kako zijaju Ajuto! Ajuto! Guardie! Fugga!

I onputa pif, paf, puf. Jajajajajaj!!

Majko mojjaa! Ajuto! Pa onputa fiiii – fišćaju fišćoti.

Tecù judi kako nèmi, tukù se, ubijaju se. S'opet ćujem zijat i teć i in fine sve mirno.

Avà! Ki će tu spàt. Govorim ja i hitim se na kućetu. I ćujem pod poneštru kako neki govore: sarra! Ma mi, bogati . . ., ja ću mu storit onò, ća mu ni nijedan storil. Mi ši mi!

S opet ćujem va ostarije vis-à-vis zijat i veli šušur.

Najzada odpru vrata odi ostarije i hite nekega na saliz.
– Porchì, prascì, tovarì, imbrojoni. Mane vanka itit?
Špete! Cavre porche, sad ću ostat ležat, dokle ne dojde pulicaj, da vidi kakoveh ostari je v Rekè.

Ma još je zijal, pokla se je stal i šal ća!

Ma će pak bit mir, pitam sam sebe? In malora i takovi kvartieri!

Sadahna pocme leroj pul svetega Vida – tan . . . 1, 2 – do 11.

Ja zapren oci i već san pocel pomalo spat, kada – paf!
– skoci kamik na moje grilje.

Dignem glavu – puf! – s opeta jedan kamik. Skocim na puneštru, otvorim pak zazijam: Eee, che nova quá?

– La sensi, go sbaglià. Volevo butar in secondo pian: pitat mater, da mi kljuc dole hiti.

– Grazie! – mu govorim, jadan kako pas i hitim se infotan na kućetu.

Dugo, dugo i dugo nisam mogal već oci zapret.

In fine san dobro zaspal.

Ma neka šajeta počme drmat z vratima i razbijat.

Ja hitro važgem sveću i grem videt ca je to.

Vidim jednega coveka, pijanega kako i čep, drži kluku od mojih vrat.

– Ma benedetto! – govorim mu ja. Ca ćete tuka?

– Ki je vas zval? – govori mane pijani.

A ja s opeta zatvorim vrata i grem spat. I ne ću se stat, magari da vrag dojde.

Al sadahna marćaju neki pod puneštru s armonikom i kantaju

Okreni, okreni se,

Serdačce moje,

Okreni, okreni se

Na te biele dvore!

I tuće po portunù s palicum!

Ja otvorim grilje i zakričim:

– Prosim vas, ne stojte delat takovi škandàli, ća vas ni sram?

– Tazi bèko! – mi govorè.

A ja zovèm guardiju. Aja, guardia? Kade su već oni bili?!

Finalmente je bil mir.

Sve je cito. Pol noć tuće. Va cele Gomile sè je cito. Leh na marćiapiedi marcià pulicai, a va peknjice mesè kruh.

Sadahna sànzaspal.

Jaj . . . ! Ca je to? Ca me je ujilo?

Jedàn, dvà, jaj, s opet.

Važgem sveću.

Isssusse! Koliko čamzi! I pocnem mastit.

I takò sam batil gueru kuntra čamzi do 2 1/2 za polnocum, altrochè Port – Arthur.

Onputa sam se zmucil i zaspèm kako i čok.

Na 3 i pol cujèm zijat: Fogo, fogo, fogo!

Hitim se z kućete na puneštru.

Tèku pulicaji, tèku pompieri, tèku judi.

– Kade gori?

– Ne znàm!

– Onputa zac tecete?

– Ne znàm!

– A zac tecete kad ne znate kàmò?

– Zac sopè i trombetà!

S'opeta tece drugi pompier.

– Cujète, kompàre, kadè je ogànj?

– Pul Cartière je gòrelo.

– Pa ca ne gori već?

– Ajbo!

– Pa ca ta bakan delate?

– Eh! Sadahna su pompieri šli z' depòzita pa se mora malo zijat.

– Ma per bacco, ca će vam pompieri, kad ni ognjà.

– No fà niente. Ordin je!

– A hà! razumèm.

Ja grèm spàt.

Za ran se stanem na 8 ur i gledam va zercàlu vas mi je vrat otecèn odi čamaz, a oci odi puno spàt . . . tako mi govori paròna.

Bun jorno! mladi! Ca trèbe toliko spàt. Vànka, vànka na àriu. Ni treba se frajät po noći.

– A tako', govorim ja.

– Še ša! govori parona, ca ni lipše na te fine kućete ležat invèce po cèle noći hludet.

– Ne mòrem.
 – Zač?
 – Zač me jedu čamži.
 – Ne stòjте me ofendet, zač ja sàma kućete cistim. Pa da bi nàнке jèdnèga našlà. Moja je kućeta kako odi jednega prèncipa.
 – Ben onpùta na pravi od mèseca neka dojde ki prèncip. Ma ja grem ča.
 – Menomàl za to san pustila buletin na portunù zac san si vàje mislila, da ovakovi tići nisu za bivàt na naše lepe Gomile.« (Jedna noć na Gomile, »Novi list« br. 131, 13. svibnja 1905)

»Riečka subota« pojavila se kao redovni nedjeljni podlistak »Novog lista« u ožujku 1905. godine; stranicama »hervatskoga foja, ki zihaja na Place Rumene« (iliti Palazzo Urmeny) do toga časa prodefilirala galerija *recanki*: Jelica i Francika, Margareta i Tonka, Marica i Tonica, Jela i Kata, Mandalena i Tonka, Kata i Mara – riječke kume i kumice razgovaraju na Gomile, pred orlojom, na place Scarpa, na kantunu odi Prohaske na Corsu, blizu mercati, na kantunu od rotunde, puli gercke crekve, blizu jardina na place rume-ne, na Starù kod Polverijere, na kantunu odi Korošca na Corsu, na place od salate, na portunu blizu Zabice. Dominantna tema ovih dijaloga je dnevna politika, »ta prokjeta pulitika«:

Jelica: Dobro jutro, kuma Franciko. Kamo ste se tako rano oputila?

Francika: Boh daj, Jelice, svako jutro! Gren malo videt, ako je ča ribičine.

Jelica: Jè ribe, jè, kuma, ma ni za tvoji ni za moji zubi. Odkad su došli v Riku ovi vražji ungarezi, nastala je jena takova draginja; da već čovik ne more ni živet ni umret. Sadahna je dobra i zbaćena sardelica, a prvo je mogal čovik i ki boji bokunić pojist zač je bilo sve ceno.

Francika: Pravo imaš Jelice. Mi smo misleli, da će na jedanput svi gospoda postati kad smo počeli batit za Ungariju: I s početka je bilo veramente lipo i dobro, ma kad su nas s kruhom opili zaposesali su se majeri uvdeka kako da su došli na svoju starinu. Kapja im serdaćna ne pala! etc.

(Razgovor med Jelicun i Francikun na Gomile; »Iskrice« – autor: Stari Gomilar, »Novi list« br. 232, 11. listopad 1902)

»Pogovori od pulitike« glavna su tema i »Riečke subote«: Paulina i Vicenca, Gata i Španja (Fiumani), stari pomorci Jorjo i Franičo, Nino i Pepin, Jure i Mate z Drenove, Keko i Beko, Berto i Kuzma, Clementina, Ida, Marica i Berta (sartorele), Pišta i Giovanin »va librarije«, nonić Lovre i mladi Franić z Pehlina, Vid i Modesto, Ane i Frane, Fabijan i Sebastijan – figure iz riječkog teatra svakodnevice. »Novi list« ovim kratkim dijalozima izravno nastavlja tradiciju pisanih dijaloških pučkih formi: od razgovora Chiavice i Bon-tice fratra Celigoja krajem četvrte decenije prošlog stoljeća sve do kumpara Franine i Jurine ponavlja se ista arhetipska situacija – pućani se susreću i živahno komentiraju događaje ili društvene situacije kroz satiričke reminiscencije.

Primijetili smo već da fiktivni govornici ili kazivači nose lokalnu jezičnu pituru riječkih gradskih slojeva. Koje su osobine ove jezične *colour locale*?

»Jezik nije neovisna cjelina – kaže John Gumperz, američki antropolog i sociolingvist – već je on socio-povijesni medij. Jezik je primarno ovisan o društvenim faktorima i stoga nije biološki već geografski determiniran. Promjene u jeziku su u izravnoj vezi s društvenom akcijom koja se najbolje ispoljava u govornoj zajednici.« Moguće da razmatranje društvenog konteksta Rijeke treba utemeljiti upravo na jednom sociolingvističkom uvidu. Rijeka je grad vrlo kompleksne jezične situacije: ova sredina izrazit je primjer multilingvalnosti. Kao i u svim velikim trgovačkim centrima ovdje vlada prava babilonska »pomutnja jezika« (Vico), govori se paralelno u nekoliko jezičnih kodova, ljudi se služe različitim jezičnim standardima koji se zatim međusobno preklapaju stvarajući u tim kombinacijama neprestano nove hibride, rađaju se specijalni govorni stilovi i t. sl. Rijeka je multilingvalna govorna zajednica. Prema Gumperzovim riječima »govornim zajednicama možemo smatrati mnoge skupine koje posjeduju izvjesnu stalnost, bilo da su to male grupe vezane izravnim kontaktom, moderne nacije koje se mogu dijeliti u manje podregije, ili čak profesijska udruženja ili grupe iz susjedstva, samo ako one pokazuju lingvističke osobitosti koje garantiraju posebno istraživanje. Jezično vladanje ovakvih grupa uvijek tvori nekakav sistem. On se zasniva na ograničenom broju gramatičkih pravila koji su

osnova proizvođenja dobro formiranih rečenica jer se u suprotnom ne bi mogle razumjeti. Opis tih pravila je preduvjet za proučavanje svih drugih vrsta lingvističkih fenomena. Ali to je samo početna točka sociolingvističke analize jezičnog ponašanja.« (Jezik i društveni kontekst).

Polazeći od distinkcije između raznih tipova aktivnosti do kojih dolazi u okviru iste grupe, Gumperz razmatra aspekt takozvane superponirane varijacije (za razliku od dijalekatskog aspekta).

»Vještina komunikacije – tvrdi on – vrlo je različita kod svakog pojedinca u društvenom sistemu. Što je sfera aktivnosti ograničenija, što je homogenija društvena okolina u kojoj se pojedinac kreće, to je manja potreba za vještinom komuniciranja. Stoga domaćice, farmeri i radnici koji rijetko susreću neke druge osobe imaju mali ali dovoljan broj govornih stilova, dok glumci, govornici, poslovni ljudi vladaju najširim dijapazonom stilova.« Drugim riječima jezični fenomeni nisu samo pitanja jezičnog konteksta već su oni dio šireg konteksta društvenog ponašanja.

Problem povijesno-geografskog razvoja riječkog jezičnog repertoara daje se, istina u nekoliko grubih poteza, sažeti ovako: trgovačkim i pomorskim vezama ovaj grad rano dolazi u doticaj s ostalim narodima Sredozemlja, naročito s talijanskim kulturnim prostorom; budući da je jezik trgovine talijanski (slavenski se govori isključivo na području koje etnički pripada Slavenima), on se vremenom prihvaća kao univerzalni poslovni kôd. Građanski riječki slojevi prihvaćaju tako talijanski od samog početka kao nadnacionalni jezik, talijanski je jezik koji se treba naučiti radi uspješnog poslovnog komuniciranja (a kasnije i obiteljskog) i zato jer je važan za društveni ugled. S druge strane slavenski, odnosno hrvatski, jezik je koji se zna kao »zemaljski« jezik etničkog konteksta. Naravno, u oba slučaja riječ je o dijalekatskom stratumu a ne o normiranoj jezičnoj varijanti; riječki »talijanski« srodan je venecijansko-furlanskim govornima a »slavenski« je čakavski (cakavski) ekavski govor grada i njegove najbliže okolice. Tako je došlo do pojave bilingvizma s hibridnim derivatima: govorni sustavi viših i nižih slojeva međusobno se prožimaju. Elitni sloj građanstva (govor manjine) služi se »fijumanskim« (govorni stil s talijanskom gramatičkom strukturom obogaćen mnoštvom slavenizma, prvenstveno u leksici ali i na drugim jezičnim razinama). I

govor većine je »fijumanski« ali sada je obrnuto, ovaj govorni stil hrvatsko-čakavske gramatičke i sintaktičke provenijencije obiluje talijanskim/romanskim leksemima. U prvom slučaju: »guarda come la dašćica fa plavat«, »i canti delle zornice«, »le kolede«; u drugome: »zbarkali smo se z karoce«, »appuntamento z sartorelun na Školjiću«, »šečat i bātiti fiaku pul marine e basta« etc. »Fiume è una città asiatica dove si parla un italiano degno della Papuasìa!« (Giornale d'Italia).

Lei è italiano?

No, mi son fuman.

Jesu li to samo »stilske vježbe« à la Feydeau? Gdje su tu superponirane varijacije?

Podimo od hipotetičkog primjera o zamišljenom funkcioneru američkog sociologa Joshue Fishmana:

»Neki državni funkcionar u Briselu dolazi kući pošto se prije toga zadržao u klubu na jednom piću. On u uredu *uglavnom* govori standardni francuski, standardni holandski govori u svom klubu, a čistu lokalnu varijantu flamskog kod kuće. U svakom pojedinom slučaju on se identifikira s različitom govornom mrežom (speech network) kojoj pripada, kojoj želi pripadati i od koje traži da bude prihvaćen.« (Analiza multilingvalne okoline)

Ovo prebacivanje iz jezika X u jezik Y, ovisno o situaciji, licima u komunikaciji, temama/predmetu razgovora, karakterizira i stanovnike Rijeke; svi obično razumiju sve. Tako je i u jezičnom koncertu riječkog prijelaza stoljećâ; varijanta po Fishmanovu uzoru: državni službenik u Rijeci u uredu *uglavnom* govori mađarski, u svom Club patriotico govori talijanski a kod kuće jednu od lokalnih varijanti »fijumanskog«.

»Novi list« nije prvi koji inaugurira riječki pučki govor u korpusu naše periodike:

»Žovem se Zaneto Košta, roditelj san se na Reke, moj profesion je mornar, ukrcan san na trabakulu, ki se nomina Filotto, ki je čera arrival s Trsta, ne znan ni pisat ni lejti, nisan još nikada bil va pržunu niti pod inkvizicion.«

Ovo je početak šaljivog zapisnika o saslušanju kod riječkog županijskog stola objavljenog u zagrebačkom satiričkom listu »Bič« sredinom prosinca 1883. godine. Zaneto

je priprosti mariner koji pred časnim sudom odgovara zbog svade i tučnjave »va oštarije«:

»Pul speciarije odi Katića inkontral me je moj kumpar Menigo Košta, pak me je invital na mericu vina. Ja šam mu rispondil, da sam d'accordo, ako će ju platit; i šli smo va ostariju moje kumare Mičeline. Tamo smo našli više peršun med kojimi je bil i garzun odi butige odi kapelara Mikuletića, i zaceli smo diskurit. Va ten diskursku potanecila se je cela societad za nekakovu morosu od kumpara Meniga, zac Mikuletica je garzon klepetal, da ju je trapal va jednem kantunu odi Bakarčićevog palaza, ki ju je onde kokolal. Žato se je kumpar Menigo ofendil i zacel je batit po tavulinu i ruvinat mobiju. Kada je kumara Mičelina ošervalo da joj je žmuljom šprical komo, mu je rekla: »Pušajte moju mobiju na miru, zac ću ju dat na vaše spendije reparat.« A on joj je eminacicil, da će joj dat jednu žlepu, i bil bi ju veramente udril, da se ni piu de pressa ritirala. Onput san ja kumaru Mičelinu difendil, a on je skocil al improviso ža manun i kacal mi je jedan matafun va skinu. Onput san ja ćapal kantridu i šoleval san ju va vajer, i da me ni moj prat Pierin ćapal za ruke, forse bi ga bil rovinal. Onput je on ćapal lancu od bandere, ka je bila u kantunu, pak me je zel zbužat, a oni drugi taneki, ki su bili va naše societadi, su ga ćapali i hitili van iz portuna.« (»Bič«, list za šalu i satiru br. 4, tečaj I, 14. prosinca 1883)

Početkom lipnja 1885. u istom listu pojavljuju se novi likovi, to su dva r e c a n a Martin i Gaspar koji razgovaraju na »recke palade«. Dva parona počinju razgovor o cigarama (»verjinije«) ali odmah prelaze na bistrenje trenutne političke situacije (Mađari uvode u sve državne škole poznavanje mađarskog kao uvjet zapošljavanja).

M.: Ca će stega bit? Pogledaj malo va more, danaska je bonaca, mores skoro iglu na dnu videt, a kad zakuha jugo, sè se smuti i vali letu preko palade. Tako delaju i Ungarezi, kad su stavili nogu va stofu, oteli bi vas svet va Ungarije potopit. Ma bi jin moglo i presèst.

G.: Pak zac nasi judi to pušćaju?

M.: To, to pravo govoriš Martine. Mi smo sami krivi da nas saki vrug za nos peje, zac smo preveć dobri, a ki je dan današnji preveć dobar, ta je bedast. Ako bude ovako napervo slo, Ungarezi ćeju bit nasa gospoda, na-

si pravi gospodari, a nasi domaći judi sè od reda ćeju bit kuntenti, da jin moru fakinat i bauli za sesticu itd. (»Bič« br. 11 od 12. lipnja 1885)

Iste godine ovaj pravnički satirički list mijenja naziv u »Tries« (ur. Stjepan Zavrlić) a dva Fijumana ne prekidaju svoj pogovor:

M. Ćao, Gaspare.

G. Ćao, baraba.

M. Si morda cul sopet jednu novu?

G. Kakovu?

M. Da gredu vanka?

G. Ki? S kuda?

M. Hervati z Reke.

G. Ne trafkaj ne, dragi ti, kamo ćeš da gredu?

M. Va Ogulin.

G. A ja, zupanija.

M. Zupanija i plovanija i jinazij, sé hervatsko mora poč vanka, preko mosta, zac mi smo Majeri.

G. A ca će nam s tega boje bit?

M. Bog te sentaj, Gaspare, ne budi tako zapućen. Ca će nan bit boje? Bit ćemo svoji gospodari. Hervati ćeju nos obesit i nečeju već nigdar smet v Reke stavljat na puneštre hervatske bandiere, nečeju nebogi već smet zijat »zivio« kako znoreli, ako pride principe ereditario, al pak presvitli cesar.

G. Na moju dusu, vele stvari smo dobili. Moremo se kontentat i superbiat. Eh čo, ti umes lepo racunat, a ca grad zive od bandier i od zijanja, al od soldi? Intanto hervatski impiegati i skolani pušćaju ki krajcar pul nas; a sad, kad gredu ća od nas, gre s njimi skupa i ka tisuća koristi. Pak, ala fin, ja niman nis kuntra Hervaton, ter i sam hervatski govorin, ako i Ćastardo. Nemoru se si judi va jenoj nacione rodit.

M. To je istina, ma ca ćeš, ni druge, moraju poč. Zapoved je zapoved.

G. Zapoved je zapoved. A ki zapoveda?

M. Ki zapoveda? Ki drugi, ako ne Ungeresi?

G. Ca pak Hervati nimaju nikakove moći?

M. Aj imaju svoga bana, kako se ono zove . . . ne pametim mu ime, on će se sakrifikat za svoju patriju . . . i poč, kako pokojni Jelacić, kuntra Ungarije.

- G. Vis vraga, ta persona ne pozna skerca. Ma san cul, da je nekakovi spisi va Pestu poslal; ca je to mozebit intimacijon od guere?
- M. Ja ne znan; neke gazete su pisale, da je to testament od hervatskoga parlamenta.
- G. To su vrazji posli. A kemu su pak dali ta testamenat.
- M. Da nekemu ministru Tici, neka ga spravi va ormar. A kluci će imet sâm ban.
- G. Onput je sé sigurno. Ovde ne vaja. Bog ocuvaj, on proverbij »Daj vuku ovcu, da je cuva«.
- M. Bog, Gaspere, ja gren k Tonke na Tersat na kvintin.
- G. Cekaj, gren i ja s tobun.« (»Tries« br. 1, tečaj I, od 8. studenog 1885)

Ovi dijalozi »na riječku« pojavljuju se i tijekom sljedeće godine; na mjesto Gaspara i Martina dolaze Francika i Jelica z Reke. Identitet autora tih razgovora krije se iza pseudonima (Poldo Kimalo, Ivan Karabanja z Mlake) i vjerojatno se radi o nekome od riječkih pravaša: osim što govore idiomom riječkih Hrvata ovi likovi uvijek zastupaju još i političke stavove autorove koji se zatim u tim dijalozima objavljuju čitateljstvu. Ovakvu koncepciju prihvaća i »Novi list« dva desetljeća poslije. U biti su to uvijek snažno politički angažirani dijalozi. Partija preferansa na parobrodu Abbazia:

Stipe: Dunke homo! Ki je prvi?

Géza: Sempre sono io primo. Paron secondo, e Tonin terzo.

Tonin: Avanti!

Stipe: Ja ne grem stemi kartami.

Tonin: Ja san tretí. Onput grem ja. Jedan, dva, tri. – a to je šest doli.

Géza: Perche voi Stipe, non avete provàto col »Pubherz«.

Tonin: Fora col color!! Ča je to?

Stipe: Ecco! To je moj color. – No Vi italo-autonomaši, nimate ča za govorit odi colori, až kambièvate colori sekondo il vento. Pred ste z'našemi Hervati z'Reke batite kuntra Ungarezov, onputa z'Ungarezi kuntro nas. Govorite za autonomiu. Ben! Ča ne bate i Hervati za autonomiu Reke? Va koj smo i mi rojeni kadi i vi. A ćete leh prez nas i kuntra nas. A po Boga prez nas nećete niš storit. Pa zač onputa batite za caporione.

Tonin: Niente affatto! Mi batimo leh za naši diriti citadini.

Za statuto civico, za naš taljanski zajik i kuntra prepotenze odi governa.

Géza: Oho! Che nova!! Noi non siamo prepotenti. Noi soltanto prosperiamo l'idea Magiara verso il mare. Secondo il vostro invito. Perchè nel 1868. i vostri Matcovich, Sgardelli, Peretti, Giacich & Wallusching combattevano soltanto per l'idea magiara gridando a noi Maggiari »Vi invitiamo a Fiume, dove gli abitanti pieni di vergine entusiasmo fanno echeggiare le parole magiche: tengere magyar. Sì, al mare Ungheresi!« E noi ora chè siamo qui al vostro invito, mi venite col italianità . . .« (»Novi list« br. 34, 3. veljače 1906)

* * *

Tonin: Noi siamo soltanto fiumani e basta!

Stipe: Ecco! Aso di trefa . . . A ča smo mi rički Hervati?

Tonin: Ma vi ste leh Hrvati, ma ne Fiumani.

Stipe: Da ča drugo leh Hervati Recani?

Tonin: Ma mi smo leh fiumani!

»Zapad vegetira, Zapad se raspada, Zapad propada, njegov život je truo, a na Istoku živi još stotinu munja« – piše jedan od najznačajnijih južnoslavenskih pjesnika, Petar Preradović, austrijski general pedesetih godina 19. stoljeća. Ex oriente lux. Vjera u Istok osnovni je pokretač i Supilova političkog djelovanja. Promotrimo transformacije ove ideje u nekoliko članaka njegovog lista:

»Stafaža! stafaža! stafaža! mađarska, srpska, njemačka – samo stafaža! kad ne umijemo da se emancipiramo od ovih upliva i krenemo vlastitim putem.

To bi bila prava, zdrava hrvatska politika. I nije tako teško kako se na prvi mah čini, jer, iako se preko nas pregone moćni protivnici, oni, u opreci jedan s drugim, znatno paraliziraju svoju moć i snagu. Nakana Stranke prava bila je uvijek da se za hrvatski narod bude radilo isključivo na ovome temelju, i u to ime mogao je dr Ante Starčević da osvoji srca pravih Hrvata, jer im je kazivao narodnu i naravnu riječ. I danas bi moralo da bude tako. Mi, kao Hrvati, pripadamo zapadnoj civilizaciji, ali zato mi u narodnom i političkom pogledu nemamo ništa zajedničkoga s predstavnicima ove kulture, dapače, oni su naši antipodi. Mi, nadalje, pripadamo velikome slovenskome stablu i svi drugi Slaveni naša su braća, ali zato ne treba da se mi njima za ljubav odričemo našega imena i naše plemenske individualnosti. I mi imamo pravo da živimo, kao i oni. I – stojeći tako na raskršću dvaju svjetova – srodni smo jednome po krvi, drugome po uljudbi, pa imamo nešto i od jednoga i od drugoga, koliko je dovoljno da od nas formira posebnu slavensku osebinu, kao što se formirala iz braće Čeha. Čemu dakle, lutati tamo i amo? Ili zar naš narod nema dovoljno sila i snage da proživi vlastitim životom i da se osovi na

svoje noge? Ima ih, ali ih treba probuditi, oživiti i korisno upotrijebiti – a to bi imala biti zadaća hrvatskih načela i zdrave hrvatske politike, a ne lutanje od Pešte do Beča, od Beča do Beograda i Berlina. Ne znam jesmo li se dobro izrazili. Stvar je, uostalom, tako jednostavna i jasna da je upravo žalosno da se mora o njoj toliko pisati.« (Zdrava politika, »Novi list« god. IV, br. 37, 14. veljače 1901)

Supilov politički i životni cilj je rušenje Austro-Ugarske Monarhije. Kako srušiti Carevinu?

»Kraljevina Hrvatska je poluga s kojom bi se moglo najlakše prevrnuti čitavi današnji sistem Monarhije. Niotkud se na njega ne bi moglo tako uspješno navaliti kao iz Zagreba. Pozicija Češke i Praga daleko zaostaje za našom pozicijom. Radi toga posve je naravno da svi oni kojima je do toga stalo da se današnji sistem – koji narode Monarhije izručuje dvojici – što čvršće uzdrži svim silama nastoje da se Hrvatska što jače sveže. Nekoliko radikalnih zastupnika više ili manje u Lavovu, u Pragu, u Linzu, može sekirati vladu, ali ne može na stvar Monarhije imati nikakva upliva. Preokret u Hrvatskoj značio bi preokret cijeloga sustava.« (U borbi, »Novi list« god. IV, br. 245, 26. listopada 1901)

Kraljevina Hrvatska, međutim, prema Supilu može postati poluga za rušenje Beča jedino i samo uz pomoć ostalih Južnih Slavena.

»Nama je jedini spas i naša je jedina misija da danas budemo predziđe i štit Istoka, bedem Balkana. Za ovim ciljem mora da ide sav naš rad sada i ubuduće. A iz ovoga izviru svi ostali zadaci, kao što i cijela metoda naše nove politike, cjelokupnog našega narodnoga rada. Uz posvemašnju otvorenost i iskrenost treba udesiti naš odnošaj prema Srbima, te s njima zajedno braniti svoje pozicije i u Ugarskoj, i u Hrvatskoj, i u Bosni, i u Dalmaciji. Time se jedino daje suzbiti nacionalni pritisak sa sjevera i reakcionarna propaganda iz Rima. Zajedno sa Slovencima i Česima možemo jedino sustavljati bujicu iz Berlina, a s njima paralizovati prevelike uplive i Rima i Berlina i Pešte, koji se stiču u Beču. A sav ovaj rad iziskuje i promjenu načina borbe. Danas je doba borbe nacionalne, ekonomske i kulturne, a prema tome, i što uže zajednice južnih Slavena u ova tri pravca.

Ovo se počinje, nakon tridesetogodišnje pauze, u nas i opet uviđati. Lanjski *novi kurs*, a sada, pak; kongresi i slave

u Beogradu svjedoče da je ta spoznaja budna.« (Predzide istoka, »Novi list« god. VII, br. 265, 24. rujna 1904)

Napokon, tu su i Mađari.

»I sada se radi o pretvorbi i diobi Monarhije. A mi? Stojimo po strani, neodlučno se pravdamo: bi li, ne bi li, kamo bi, što bismo tražili da ovaj dobije ovo, a onaj ono; govorimo da je najbolje čekati i ništa ne činiti, ali da treba tražiti svoje – kaucije kad nas ne budu ni zvali, jer koga nema na djelu neće biti ni na diobi.

A kamo da se upletemo? Zar da pomažemo onom koji nam neće i ne može pomoći? Radi se o tome da se dignemo nešto više i da zahvatimo cijeli politički horizont sadašnjosti i budućnosti. Naš, mađarski, balkanski glavni neprijatelj je Nijemstvo. Sve što podiže brane njegovoj bujici na Istok nama koristi u velikoj historijskoj borbi, sve što nas bilo kako stavlja u direktni dodir s njim nas slabi. Svaka kombinacija s Austrijom za Hrvatsku je jedna veća pogibelj od Nijemaca. Svako odjeljenje Ugarske je jedna probit za nas, pogotovo ako i mi zajedno s Ugarskom učinimo od Karpatu od Kotora jaku liniju obrane. *Oslon je nama na Istoku u slavenskoj braći Juga, tamo je i naše težište.* (kurziv I. L.). S ovog visokog gledišta je u interesu nas, kao i cijelog Balkana, odjeljenje Ugarske. Drugo je, pak, pitanje kako ćemo se mi osigurati prema Mađarima. Ali, to pitanje će se riješiti lakše praksom nego teorijom. Poboljšanje našega položaja će ovisiti o udjelu na djelu, garancija da nećemo biti izigrani stoji u našoj vrijednosti i snazi energije u svezi sa Srbima, a napokon, kad bi onda bili ugroženi u egzistenciji od Mađara, još uvijek možemo da se, razočarani, odlučimo drugamo, kao što se i mi nakon 48. odlučili opet za Ugarsku. Ali treba jednom nametnuti rješenje hrvatskoga pitanja Ugarskoj, a ne Beču.« (Hrvatska i Ugarska, »Novi list« god. VIII, br. 119, 30. travnja 1905)

Frano Supilo ima jednog neobičnog duhovnog prethodnika u ličnosti tršćanskog novinara Ljudevita Vulićevića. Iako se ova dva Konavljana nikada nisu sreli (Vulićević djeluje gotovo tri decenije prije Supila), među njima postoje čudne analogije: Vulićević je od 28. ožujka 1871. do 30. ožujka 1872. uređivao napredni tršćanski list »Il Pensiero« (Mislić); kao prvi intelektualac angažiran u radničkom pokretu Istre, ovaj rasfratar s velikim filozofskim obrazovanjem i nekadašnji propovjednik valdenške crkve (služio u

Bariju i priznavao se »Srbinom«) oštro je napadao talijanski građanski liberalizam u Istri smatrajući ga samo uskogrudnim interesom elitnih krugova a za talijanski iredentizam ocjenjuje da Slavenima može donijeti samo nacionalnu smrt. I Vulićević i Supilo su Hrvati iz Cavtata koji u svojim novinama afirmiraju ideje o slavenskom jedinstvu, prvi zato što se samo tako može uništiti Beč a drugi želi pomoću toga neutralizirati pogubni utjecaj talijanstva na susjedne Slavene, obojica djeluju u približno sličnim sredinama i uvjetima (između Trsta i Rijeke nema značajne kontekstualne razlike). Prilikom Slovensko-hrvatskog tabora u Dolini blizu Trsta 27. listopada 1878. na kojem se skupilo oko deset tisuća ljudi iz Trsta, Istre i Gorice – riječ je uzeo i Vulićević. Bilo je tu puno vijornih zastava, slavoluka, pjevale su se rodoljubne pjesme i grurali mužari. Vulićevićev zanosni govor o slavenstvu bio je sjajan, upravo veličanstven. Ipak, uredništvo »Naše sloge« (poučni, gospodarski i politički list) postavlja mu sljedeću opasku: »Izvršno ste, gospodine, govorili, samo je previše Slavjanstva, pak će nas napadati da smo Rusi. Ovdje je braniti hrvatstvo, jer ste Hrvatom govorili.«

Slavjanstvo Supilovo nije toliko panslavizam (Slaveni moraju birati: ili stupiti u sveslavenski savez ili izgubiti vlastiti identitet) koliko jugoslavizam. Supilov pogled na istok nije lirski uzdah nade nego jedini mogući pravac djelovanja na političkom prostoru Balkana. »Do svog jugoslovenskog stanovišta – kazuje Vaso Bogdanov – Supilo nije došao apstraktnim filozofiranjem i teoretiziranjem o nacionalnom problemu – nego u dugoj, dvadesetogodišnjoj borbi protiv svih, i vanjskih i unutrašnjih neprijatelja naše nacionalne slobode i jedinstva. I baš zato, što je nastalo u stvarnom sukobu s tuđinskim ugnjetačima, s protunarodnim dinastijama i građanskim političarima – to Supilovo jugoslovenstvo je živo, istinito, konkretno. Iskristalisano u borbi s onim reakcionarnim silama i pojavama čiji ostaci i danas predstavljaju glavne protivnike narodnoga jedinstva – ono je nadasve poučno i aktualno.« (O životu i radu F. Supila)

Hrvatsko-srpska koalicija stvorena u prosincu 1905. (ovu političku grupaciju čine: Hrvatska stranka prava, Napredna stranka, Srpska samostalna stranka, Srpska radikalna stranka, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i neki izvanstranački političari: F. Potočnjak i grupa Kulmer-Nikolić) imala je osnovni zadatak da na parlamentarnom terenu,

u Saboru, vodi politiku Riječke i Zadarske rezolucije. Koalicija je zapravo podražvala nezavisnu južnoslavensku politiku a njen protudualistički *novi kurs* versus Habsburg izrazno je ugrožavao pozicije Beča kao apsolutnog političkog centra. Naj snažniji je eksponent ove orijentacije narodni zastupnik glinskog kotara i stvarni vođa Koalicije (od svibnja 1906. do ožujka 1908) – Frano Supilo.

Beč je zabrinut. »Povjerljiva lica prate Supila, bilježi se brižljivo u crnom dosjeu svako njegovo kretanje, sastanak, svaka riječ, izgovorena ili napisana u njegovu listu. O njemu se proturaju upravo fantastične glasine, stvara se čitava legenda. Beč kao da vidi u njemu novog Garibaldija ili Ljudevita Kossutha. Sumnjaju da taj 'balkanski urotnik i slobodni zidar' krijumčari oružje iz Italije za ustanak u Hrvatskoj i Ugarskoj. Jedan njegov kratkotrajni boravak u Beogradu u mjesecu travnju 1905. poslužio je tamošnjem austro-ugarskom konfidentu dr Edmundu Kohn-Horváthu, da ministru vanjskih poslova u Beču grofu Goluchowski uputi povjerljivi izvještaj datiran iz Beograda 8. travnja 1905. u kojem raspreda čitavu detektivsku priču o Supilovim kontaktima u srpskoj prijestolnici. Taj izvještaj šalje Goluchowski na uvid svim važnijim faktorima Monarhije, pa i samom prestolonasljedniku Franji Ferdinandu. Horváthov izvještaj poslužio je kao osnovni materijal za seriju od osam članaka koje je dr Josip Frank, vođa čiste stranke prava, objavio u svom listu *Hrvatsko pravo* pod šifrom 'Argus'« (H. Sirotković). »Afera Argus« okončala se neslavnim Frankovim odstupom budući da za klevete nije mogao nabaviti valjane dokaze na sudskoj raspravi pokrenutoj na Supilovu tužbu (20. XII. 1906).

Kampanja u »Hrvatskom pravu«, međutim, samo je jedna u nizu lokalnih afera kojima se nastojalo diskriminirati Supilovu ličnost i osujetiti njegovo djelovanje. »Možda u nas nema čovjeka, protiv koga se više operiralo sa klevetama nego protiv mene. Od Argusa do Friedjunga itd. iznijelo se svakojakih laži, za koje sam vidio da mnogi u njih ozbiljno vjeruju. U saboru mi se sa protivničkih strana vikalo najgorih izraza, pa ipak me prisutnost duha nije nikada ostavila, sve sam dočekao sa hladnokrvnosti, mirno. Tako mirno, da su o tom sa priznanjem govorili politički protivnici, sa oduševljenjem pisali i isticali politički prijatelji.« (Politika u Hrvatskoj) Političke denuncijacije bile su popraćene brojnim infamijama: olasz këm! (talijanski špijun) – vikali su

mađarski klerikalci, saborski zastupnik dr. Elezović javno ga naziva lupežom, dr. Frank klevetnikom, lašcem i denuncijantom a »Reichspost« piše o Supilu da je »prljavi element« i »Juda« koji od beogradskog novinskog ureda prima godišnju subvenciju od 20.000 kruna, kao zastupnik velikosrpske propagande u Hrvatskoj . . .

»Nikada nisam težio, da nešto postanem, nego da nešto uradim« – tvrdio je Supilo uporno i dosljedno odbijajući od sebe sve optužbe koje su se oko njega gomilale godinama. Osvade o navodnoj potkupljivosti Supilo je prihvatio samo prividno mirno. Svaki napad on bi zapravo duboko lično i krajnje emotivno doživljavao, temperamento iznoseći argumente koji dokazuju njegovu nevinost a to postojano osporavanje u najvećem broju slučajeva završavalo je potpunom destrukcijom protivnikove ličnosti i morala koji ona zastupa. Evo kako reagira, primjerice, na otvoreno pismo grobničkog plovana Mire Babića koji je rekao »da iz vrlo pouzdana izvora zna kako je naš urednik F. Supilo, zato što je zagovarao kandidaturu gosp. Andrije Ossoinacka, dobio od ovoga jedan krasan zlatni sat« (Hrvatsko pravo od 13. svibnja 1905):

»Na jučerašnjem pouzdanom sastanku na Trsatu upitao je jedan pozvanik popa Miru Babića župnika u Grobniku, koliko je istine u onoj viesti, koja je bila donesena i u 'Novom listu', da se je on, pop Mira Babić, ulizivao i tražio protekcije kod magjaronskog zastupnika gosp. opata Ignjata Martinca, te da ga je molio, da sav svoj upliv uloži, da njemu, popu Babiću, priskrbi jednu mastnu župu.

Na dotični upit, koji se je ticao ove gore izražene optužbe, ustao je pop Mira Babić, pak je pred svima prisutnima, kojih je bilo jedno trideset, u pozi najvećeg ogorčenja i zgražanja nad takom laži, izrekao slijedeće: 'Ja dajem moju poštenju riječ i kunem se živim Bogom, koga za svjedoka zovem, da ja nikada i ništa nisam tražio i molio od gospodina Martinca, da mu se nikada nisam ulagivao i preporučivao.'

Ova izjava izrečena sa velikim patosom, učinila je na prisutne tako duboki utisak, da su neki stari i odlični ljudi, koji su slušali tu izjavu, nama kasnije kazali, da su oni čvrsto uvjereni, da je pop Babić istinu rekao i da je bio oklevetan.

Pop Mira Babić zajamčio je svojim poštenjem i Bogom, koga je za svjedoka sazvao, da je kleveta što se je njemu u

odnošajima sa preč. Ig. Martincem predbacila. E pa dobro! A naš urednik tvrdi *da je on sa svojim očima vidio originalna pisma popa Mire Babića upravljena zast. g. opatu Martincu* u kojima mu laska, ulaguje se i moli ga, da sav svoj upliv uloži, da mu pribavi unosnu župu. Naš urednik *vrlo dobro pozna* rukopis i vlastoručni podpis popa Babića; on je takovih pisama upravljenih g. Martincu vidio ne jedno, nego deset, i nije ih vidio samo on, nego i druge osobe, kojima su rukopis i podpis popa Mire Babića isto tako dobro poznati, kao i našem uredniku.

Što izlazi iz ovoga?

Izlazi, da je pop Mira Babić bezobrazno lagao, kad je prisizao ono svoje poštenje, da je lagao, kad je prisizao na Boga i zvao ga svojim svjedokom; izlazi, da je pop Mira Babić pljunuo na svoje vlastito poštenje, da je zlorabio Boga i njegovo svjedočanstvo; da je njegovo 'ogorčenje' bilo samo jedna smiona komedija; s kojom je mislio djelovati na prisutne, kako je u prvi mah i djelovao. Ali u laži su kratke noge!

A sada pitamo: kakav je to svećenik, kakav rodoljub, kakav je to naprosto čovjek, koji izlaže svoje poštenje i svoga Boga, da izreče – jednu laž?

I kad je to učinio pop Mira Babić u jednoj stvari, gdje ga se, crno na bielo, u svaki čas moglo kontrolirati, što bi, pitamo mi, bio kadar učiniti pop Babić, gdje je kontrola teška, ili nemoguća.

A njegov 'nepokolebljivi', čelični patos? Njegovi oduševljeni govori; puni 'ekstaze' i 'ogorčenja'? I gornja prisega položena je u ekstazi i ogorčenju pa evo pokazalo se, da nije drugo nego humbug, komedija jednoga dvoličnog simulanta, koji na jednu stranu grmi i žigoše, na drugu ljubi skute i koljena.

Izvolite pogledati toga franko-furtimaša, koji se ističe kao sudac morala, patrijotizma i poštenja. On je sam sebi dao viernu fotografiju.

Pita se sada: je li pop Mira Babić na Boga i poštenje krivu prisegu položio sviestno ili nesviestno? Ako je nesviestno, onda taj čovjek spada jednostavno u Stenjevac. Ako je pako položio svoju krivu prisegu *sviestno*, onda za njega nema mjesta među poštenim ljudima. Za njega ne ostaje nego Lepoglava. Jer ne će se valjda ni časom dozvoliti, da

je dostojan svećeničke časti čovjek, koji zalaže Boga i svoje poštenje; a pri tom opako i bezobrazno laže, znajući da laže.

Pope Miro! Ti si se onomadne, razbojnički, iz busije, hitnuo iz puške na čovjeka, kome si se izkazivao prijateljem. Mislio si, da ti se zgodna prilika pružila, da ga ubiješ, pak si nenadano, izdajnički, jednim hitcem htio da uništiš jedno svjetlo i neokaljano, poštenim i krvavim radom za narodnu stvar stečeno i sačuvano ime. Ali tvoja je puška promašila, a blato, kojim si se nabacio, vraća ti se na tvoj 'pošteni' obraz, udvostručeno vlastitom tvojom infamijom. Znaj, pope Miro, *da se Supilo ne kupuje, niti ne prodaje*, a što je kadar takav lažac, klevetnik i krivokletnik, kakav si ti, to neka sudi pošteno i nepristrano občinstvo.« (Bog i poštenje popa Mira Babića, »Novi list« od 9. lipnja 1905) Igrati otvoreno, dosljedno igrati va banque kao jedinom i jedino mogućom metodom, igrati onako kako je Supilo običavao činiti znači neprestano hodati ivicom provalije, znači na koncu skočiti u tamu. Još je Machiavelli šaptao na uho vladarima: »Od toga kako se živi do toga kako bi valjalo živjeti toliko je daleko da onaj koji zanemaruje ono što radi zbog onoga što bi se imalo raditi, prije da nastoji oko svoje propasti negoli oko održanja; među tolikim koji nisu dobri mora propasti čovjek koji u svemu postupa kako je dobro.« Hridi su uvijek pune krvi boraca za istinu. Oni uporno hoće »šilon na medvida«.

»Ja sam nevin, ja sam pravedan. Baš ta moja nevinost, baš to što ja na one tvrdnje o kojima nisam imao niti mogao imati ni pojma nemogoh danas drugo nego reći da nisu istinite, stavila me u situaciju u kojoj mnoga prividnost stoji protiv meni. A od toga trpi naša narodna stvar, trpite Vi, a to ne smije da bude. I zato radi stvari ma koliko nevin bio povlačim konsekvencu: Istupam iz hrvatskosrpske koalicije i odcjepljujem sebe u ovom procesu iz zajednice s Vama! To je apsolutno nužno. Istodobno stavljam Vam na raspolaganje oba moja mandata, kao i svaki drugi moj položaj u domovini.«

Ovako je pisao Supilo članovima Hrvatsko-srpske koalicije obrazlažući ostavku povodom Friedjungovog procesa u prosincu 1909. godine.

Karikaturističke kompozicije Branimira Petrovića u »Hrvatskoj smotri« između 1906. i 1908. godine slikovni su komentari saborskih sjednica: nezgrapna figura Franova

u bijegu, »Supilo-ur obasut 'zlatnim' satovima« (slika inspirirana frankovačkim optužbama da je Supilo, suradujući s antidualističkom Mađarskom koalicijom, izdao Hrvatsku i predao je Mađarskoj; saborska sjednica od 31. siječnja 1907); Supilo pokorno sa smiješkom predaje ključeve Bosne senilnom Karađorđeviću (povodom njegove izjave da bi Bosnu radje vidio pod Srbijom nego pod tuđinskom, austrougarskom, vlašću) itd.

»Neobičan je čovjek taj Frano Supilo. I po svojoj vanjštini, manirama i po ličnim svojstvima sušta je protivština dalmatinskim Hrvatima, koji se tih godina sve to češće svraćaju u Zagreb. Robustna je tijela, glava gotovo abnormalno velika; posvema nebrižan u toaleti i gesti; ni u čemu nije prijatelj forme, uopće joj ne posvećuje pažnje; začudo za južnjaka relativno je slab javan govornik, strana mu je zlatousta riječ, svaki patos; osjeća čak izvjesnu antipatiju prema retorima, koji su običnjo samo opojeni svojom rječitošću, često žrtvujući govorničkim efektima sadržaj, misao, ideju. Jer Supilo pozna samo vrednote istinske stvarnosti. Supilu je daleka poza gospodstva, jer je bio i ostao pučanin najčišće vode, osvjedočen demokrata i u ličnom životu – i jamačno zato najvjerniji tumač srca i duše narodne. Njegova ličnost bijaše mu nuzgredna, za sebe lično nije imao ambicija, nije znao što je častohleplje; koje je gonilo tolike njegove zemljake da postanu barem 'podesta' svoga rodnog gradića. Poznao je samo svoje ideje, narodne ideje, za njih je živio, izricao ih neposrednom, katkad i brutalnom iskrenošću, ne zaodijevajući ih u blještavo retorsko ruho. A u borbu za svoje ideje, narodne ideje unosi je *dinamičnost* sasvim jedinstvenu u našoj političkoj povijesti.

Fran Supilo imao je uz to još i ono svojstvo, koje se tako rijetko susreće među političarima, a koje ipak tvori bitnost političara – državnika. Bio je, kako bi Rusi kazali: 'jasnovidjec vješćej' čovjek koji zapaža, gleda kroz stvari i pojave, proniče u njih, pojave očite, a opet sakrivene prosječnim ljudima.

Bio je duh izvanredne žive snage, političke kombinatorike, briljantan taktičar, kojega su upravo mamili najsmioniji potezi, jer ti obično vode do rješenja. U tima svojim taktičkim potezima bio je smion kao nijedan drugi naš politički čovjek prije, a moguće ni poslije njega, jer je prije svega mrzio polovičnost, znak neodlučnosti i slabosti. Sredstvo

njegovog stvaranja za novinara Frana Supila nije međutim bila štampa; štampa za nj bijaše samo oruđe, pomoćna tehnička sila. Snaga njegovog stvaranja bila je u fasciniranosti njegovog razgovora u četiri oka, njegovoj sili uvjerljivosti. Znao je pridobijati ljude za svoje koncepcije, od protivnika stvarati saveznika. Uvjeren u svoju stvar u svoju vodstvenu ulogu bio je moguće katkad i nesnošljiv, često ne trpeći pogovora. To njegovo svojstvo, koje su njegovi protivnici, dojučerašnji saveznici nazivali podrugljivo Supilovim 'cezarizmom' svakako je poticalo od vlastite spoznaje superiornosti; svojstvo 'jasnovidca' stvari i ljudi izvor je dubokih ličnih tragedija; stvara uvijek osjećaj osamljenosti.« (Politička povijest Hrvatske)

Ovoj ocjeni Josipa Horvata treba dodati i to da je Supilo volio »pripovijedati velike stvari, ali tajno, ne htijući kazivati izvora. On je bio dosta okretan i znao stvarati veze, ali nije se moglo vjerovati sve sigurno što bi ovako u tajnosti pripovijedao« (A. Trumbić). Više detalja iz života ovog nesvakidašnjeg čovjeka donose njegovi riječki suvremenici:

»U riječkom 'Caffè Grande' postojao je decenijama jedan jedini 'štamtiš'. Oko tog stola sastajala se je stalno grupa riječkih Hrvata. Ni za najveće gužve nitko drugi, pa bio Hrvat, Mađar ili Talijan, nije se usudio sjesti za taj stol. Supilo je bio ovdje svakidašnji gost, rijetko kada po danu, ali zato stalno oko ponoći kad je svršio svoj telefonski razgovor s Peštom, jer je Supilo sve redakcijske poslove obavljao uglavnom sam te je mogao tek negdje u četiri sata mirno leći na počinak. Dok su vladala mirna vremena stol je u te ure bio slabo posjećen, ali je zato u burnim vremenima svaka stolica bila zaposjednuta i sve je čekalo njegov dolazak.

Važniji od samog događaja bio je njegov nadasve pronicav komentar: svakom političkom potezu znao je približno za uzrok i za svrhu. I svjetski rat predosjećao je prije drugih i nije se samo slučajno nalazio u Italiji kad je rat buknuo. Doduše, imao je tajnih veza sa svojim simpatizerima čak i u svemoćnom c. i k. generalštabu – govorilo se među nama o nekoj vojnoj osobi na visokom položaju, našem čovjeku.

U ponedjeljak 'Novi list' nije izlazio te bi se Supilo znao i više sati zadržati u kavani, jer nije bio vičan da rano odlazi spavati. Ja sam onda bio momak i također nesklon ranom spananju i tako sam mu činio društvo, katkad sam, a katkad

s još nekim od nas mlađih. U tim časovima rijetko se kad govorilo o politici: za to smo mi mlađi bili premalo kompetentni. Bilo je govora o putovanjima, o narodima, o gradovima i zemljama, a katkada čak i o modi i ženama. Na tom polju imao je Supilo osebujan, rafiniran ukus i tako originalne, duhovite i pronicave nazore da je slušati ga bilo uživanje. A nikada mu nije nitko mogao dokazati ni najmanju avanturu, iako je predratna Rijeka bila plodno tlo za takove stvari.« (Niko Bonetić, Sjećanja na Frana Supila)

Friedjungov Proces pred Zemaljskim porotnim sudom u Beču (9 – 22. prosinca 1909), »antipatični bečki skandal« prvi je veliki udarac:

»Onaj noćno bečki sa Friedjungova Procesu, kada se pojavio u sudnici hohštapler barun Chlumetzky i pod prisegom izjavio da je davao Supilu kao austrijskome konfidentu novce, ona prividnost istinitosti, ono fatalno Supilovljevo pismo tom hohštapleru, njegova demisija u koaliciji i njegova samoća te iste bečke noći, sve je to tema sablasna – jedva bi je mogao da opiše jedan Dostojevski!« (Krlježa, Slom Frana Supila). Trenutak kada svjedok Leopold barun Chlumetzky prvo pismom a potom i krivom prisegom »dokazuje« krivicu Supilovu bio je za uglednog riječkog novinara upravo katastrofalan; »ovim tragičnim momentom procesa, u kome sam doživio najgori čas moga života, niti je moguće, da ga više onakova doživim. Sad se čudim, kako sam ondje ostao živ, kako me kap nije udarila« (Politika u Hrvatskoj).

Bila je subota, 11. prosinca 1909, treći dan procesa na kojem je prvo nastavljeno saslušanje dr. Fundera a zatim su uslijedili iskazi svjedoka obrane baruna Chlumetzky i Viliama Dorotke von Ehrenwalda.

»Historička blamaža čiji je vrhunac velika i tragična scena kada barun Chlumetzky čita Supilu pismo na talijanskom navodeći ove riječi:

»Imam u ruci prospekt jedne zavjere između Muslimana i Grčkoistočnjaka protiv današnjem stanju stvari u Bosni. Prospekt je sastavljen u Beogradu.»

U tekstu je ispušten cijeli pasus samo da bi iskaz ispao kao denuncijacija. Odlomak je u stvari glasio:

»Imam u ruci prospekt jedne zavjere između Muslimana i Grčkoistočnjaka protiv današnjem stanju u Bosni. Priopćit

ću ga sa opaskama u jednom članku u 'Novom Listu', te držim da će biti interesantna stvar! Prospekt je sastavljen u Beogradu.»

Jedna jedina ispuštena rečenica, jedna nepročitana rečenica bila je razlogom koji će dovesti do sloma: dotadašnji drugovi iz koalicije, držači to oportunistički, jednostavno su prešli u protivnički tabor. Supilo je odjednom ostao potpuno sam.« (M. Radošević, Frano Supilo)

Očito uznemiren i pokoleban Supilo ipak ustaje sa stolice, pristupa predsjedniku i izjavljuje na časnu riječ da nikad u svom životu nije primio kakvu subvenciju.

»Svjedok Chlumetzky (glumeći tobožnju nevoljkost što se mora izjasniti): 'Kad već moram reći ja sam onaj, koji je dao novac.'»

Ironičan smijeh kod tužitelja – bilježe izvjestioci.

Predsjednik reagira oštro: 'Molim, nikakvih scena. Stvar je ozbiljna. Ako je istina što svjedok tvrdi, onda je Supilo prekršio svoju poštenu riječ. U tom slučaju gospoda tužitelji mogla bi dobro promisliti, da li je taj čovjek dostojan da sjede uz njega . . . »

Predsjednik opaža psihičku zbunjenost koja je nastala kod Supila kad je ugledao pismo i pojačava navalu. Traži da se Supilo potpuno određeno izjavi o navodima svjedoka.

Supilo (zbunjeno): 'Nemam riječi . . . nemam izraza!

Predsjednik (sarkastično): 'To Vam vjerujem!' pa hitro sa zlobom nadodaje 'kako je očito da je i pismo pisao zato da dobije novaca'.

Chlumetzky detaljno priča kako je Supilu dao u četiri oka 200 kruna poslije nego su izašli iz stana Kaćanskoga (koji se smatrao Kallajevim konfidentom). Supilo se brani ostatkom snage. Tvrdi da sa svjedokom nikad nije zajedno išao u stan Kaćanskoga, da s njim nije nikada imao političke konferencije u Dubrovniku i da mu barun godinama nije platio pretplatu za njegov list na koje je bio pretplaćen. Chlumetzky to odlučno niječe.

Supilo (iznerviran) Chlumetzkom: 'Vi ne govorite istinu!'

Predsjednik (Supilu, drsko): 'Bolje bi bilo da se Vi gospodine držite malo više istine.'»

U dvorani nastaje žamor. Opća indignacija i zgražanje tužitelja nad skandaloznim načinom kojim predsjednik vodi proces. U općoj galami čuje se glas Chlumetzskog: 'Meni se doviknulo, da sam krivo prisegao, da Supila politički uništiti. Prosvjedujem protiv toga!'

Predsjednik (povrijeđen u bečkoj taštini, sav crven od ljutine odbrusi oštro tužiteljima): 'Molim Vas gospodo mi smo ovdje u Beču, ne kažem drugo. Kod nas je takva šta isključeno.' I predsjednik otpušta svjedoka, konstatiravši još jedanput s Chlumetzkim da je svjedok »dao« 200 kruna, a Supilo to porekao . . .

Idući svjedok – Vilim pl. Dorotka – istupa pred sudom s tvrdnjom da je Supila često viđao u društvu s bivšim riječkim gubernatorom grofom Szapáryjem kojem da je Supilo dolazio s pitanjem: 'Che comanda, Eccellenza, che scriva?' (Što zapovijedate, ekscelencijo, da se piše) našto bi mu grof dao nužne informacije i 5 forinti . . .

Supilo (zapanjen novom laži): 'To što sam čuo, čini mi se još čudnije i nerazumljivije . . .'

Predsjednik (ironično, prekidajući ga): 'Ah, dakle Vam je nerazumljivo?! Valjda ćete nam ponovo dati Vašu riječ da niste nikada primili tih 5 forinti!'

Supilo (ističući svaku riječ): 'Mislim da ne biste smjeli t a k o sa mnom govoriti, gospodine predsjedniče.'

Nova eksplozija srdžbe kod predsjednika koji je osjetio žalac: 'Što? Što to govorite? Što ste rekli?'

Supilo (s napregnutim mirom, shvaćajući da je ovaj čovjek spreman u svojoj mržnji na nj iskoristiti sve disciplinske oblasti predsjednika suda, čim mu se pruži mogućnost da ga pritvori zbog uvrede suda): 'Izjavljujem da nisam nikad primio novaca od grofa Ladislava Szapáryja . . . da do sadašnjeg časa nisam nikada s njim razgovarao . . . da se uopće lično ne poznamo.'

Sud zaključuje, da se grof Szapáry sasluša kao svjedok.

Time je treći raspravni dan okončan.« (H. Sirotković, Pravni i politički aspekti procesa »Reichspost« – Friedjung)

Temelj Friedjungovog procesa jesu tri tužbe:

a) privatna krivična tužba zastupnika Supila, Pribičevića i Lukinića protiv odgovornog urednika »Reichsposta« Heinricha Ambrosa koji je u svom listu dozvolio objavljiva-

nje inkriminiranih nepotpisanih članaka gdje se tvrdi da su pojedini zastupnici Koalicije plaćeni agenti velikosrpske propagande;

b) privatna krivična tužba zastupnika Frana Supila protiv austrijskog historičara dr. Heinricha Friedjunga zbog osobnih napadaja i kleveta iznesenih protiv njega 25. ožujka 1909. u »Neue Freie Presse« (». . . dugački članak od sedam stupaca, u kome uglavnom ponavlja klevete, radi kojih je bila tužena 'Reichspost', nešto iz Nastićevih brošura, te se aluzijama nabacuje na članove hrvatsko-srpske koalicije, ali ne imenuje nikoga, nego samoga mene, prikazujući me kao agenta i kolovođu po narudžbi Srbije, koji da sam sve to odavno uredio sa ministrom predsjednikom Nikolom Pašićem, te mu još godine 1907. savjetovao neka dođe na ljetovanje u Crikvenicu, gdje ćemo lakše osnove provadati. Dr Friedjung o članku izjavlja, da on za sve ove i druge tvrdnje ima dokumente, s kojima će sve moći dokazati, naglašujući u članku kako je on, kao historičar koji se istraživanjem takovih spisa po zanatu bavi, posve siguran onoga što tvrdi. Članak je, usred onakovih dana, izazvao silnu senzaciju, tim više, jer ga je napisao historičar od nekoga glasa, za koga se znalo, da je u prijateljskom odnošaju sa ministrom Aehrenthalom. Članak je bio baš na mene prstom upro i javnosti me u oči samoga rata – pokazao kao veleizdajnika i urotnika, od koga treba čuvati monarkiju« – pisao je kasnije Supilo u knjizi »Politika u Hrvatskoj«);

c) zajednička privatna krivična tužba 52-ojice zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije protiv odgovornog urednika »Neue Freie Presse« Kohlera i pisca članka dr. Friedjunga.

»Bio je to jedan od najzanimljivijih političkih procesa svih vremena, a u svojoj 'objektivnosti' jedan od najnevjerovatnijih, ako u politici išta može biti nevjerovatno. Ovo nije samo moje subjektivno i po tom nemjerodavno mnijenje, nego mnijenje koje su izrazili toliki nepristrani i veliki ljudi, čak i sami njemački učenjaci i književnici velikog glasa, Herman Bahr u prvom redu nisu mogli, a da se javno ne zgroze nad onim procesom. Jedan od najženijalnijih historičara prošlih i sadašnjih, čija povjesnička djela, oštrinom i dubljinom opažanja i kritika, znače u intelektualnom i strukovnom svijetu događaj prvoga reda, Guglielmo Ferrero, pisao mi je nakon procesa i nakon što je pročitao moju brošuru o njemu, list, u kome kaže, da se on kao historičar sa osobi-

tom voljom bavi proučavanjem političkih procesa, ali da nešto sličnoga, u rafiniranom užasu, još nije vidio. Njegove su riječi tako oštre, da bi se teško dale reproducirati.« (Politika u Hrvatskoj)

Zanimljivo je zaviriti iza kulisa ovih događaja i pogledati kako su djelovali Supilovi politički protivnici. U predvečerje Friedjungovog procesa, kada još nije bilo jasno kako će se stvari dalje razvijati, Izidor Kršnjavi putuje po Frankovu nalogu u Sarajevo da dozna »od kojega je drva Varešanin izrezbaren«. Kršnjavi je tom prigodom svratio i do Dubrovnika kod kanonika Crnice i Liepopolija da »pronjuši« teren:

»Kazao sam Liepopoliju kako je Zagrebom širena glasina da Liepopoli ima u rukama dokaze o nekorektnim i nečasnim akcijama Supila. Osobito se prepričava kako je on, navodno, pronevjerio kauciju 'Crvene Hrvatske', a onda se pravio ludim da bi izmakao kazni. Također se govori kako je Liepopoli izjavio da će te dokaze uručiti samo dr Franku ili meni. Izvršni odbor stranke mu je pisao neka te dokaže preda meni.

Liepopoli je izjavio kako ne raspolaže nikakvim dokazima. Kaucija za list je namaknuta dobrovoljnim doprinosima, i taj je iznos, navodno, poklonjen Supilu, jer je obolio.

Neki stanoviti fra Kaliks Tadin iz Splita navodno će više znati o Supilu, a također i Vlaho Kelec iz Dubrovnika. Ali ponajviše će znati grof Caboga koji živi na dva sata udaljenosti od Dubrovnika. Odlučio sam da ga posjetim.

Liepopoli se odvezao sa mnom do Caboge. Bila je to dražesna vožnja s prekrasnim vidicima. S te strane, u poslijepodnevnom svjetlu, Dubrovnik se nije prezentirao osobito povoljno. Magličast, sjenovit, ali krajolik sjajan.

Putem mi je Liepopoli ispričao kako je Caboga sasvim propao sa svojim industrijskim poduzećima, tako da se sada nalazi pod skrbništvom. Majka mu je bogata, ali ne želi plaćati dugove sinovljeve. Stigosmo na grofovo dobro. Morska obala, tvorniča opeke – pustošenje. Tragovi propadanja. Upravitelj je kazao kanoniku kako se grof rastavio od svoje žene, a priležnica se nedavno porodila u maloj vili. Grof će vjerojatno doći u zgradu upravitelja. Ipak, pozvao nas je k sebi. Liepopoli pođe na obalu da bi se okupao i ostavi me nasamo s grofom. Grof je govorio o svojim povjerljivim vezama s prestolonasljednikom, o svom prijateljstvu s Vareša-

ninom, izjasniviši se kao starčevićanac; ima namjeru da postane gradonačelnik Dubrovnika da bi uklonio srpsku zastavu s općinske zgrade. Spomenuo je kako su ga htjeli materijalno uništiti iz pritajene političke mržnje (znao sam da se sam uništio; pomislio sam kako zasigurno ne bi bio starčevićanac kad bi bio bogat). O Supilu ne zna ništa drugo nego da je ovaj u prisnim odnosima s barunom Chlumeczkym. Chlumeczky će znati sve o Supilu, jer je imao sve političke konce u rukama, dok je služio pri vladi. Time je bilo dokazano kako ni drugi ljudi ne mogu o Supilu kazati ništa što bi se moglo dokazati, tako da sam se prestao raspitivati u tom smjeru. Caboga je kazao mnogošta, obećavši da će pisati.« (Putovanje u Bosnu, Dubrovnik 13. VI. 1909). Iako je pozvan kao svjedok na Friedjungov proces, stari lisac Kršnjavi ostaje oprezan i suzdržan:

»Pošto mi je dr Friedjung napisao prvo pismo, izjavio sam kako namjeravam doći da bih svjedočio ukoliko mi to dopuste meteorološke prilike i moje zdravlje. No, već sam tada čvrsto odlučio da neću poći. Učinilo mi se čudnovatim što mene žele za svjedoka. Ako dr Friedjung ima uredne dokumente, neću mu biti potreban, ukoliko ih nema, neću mu pomoći. To je bio moj kalkil. Nisam ga htio izravno odbiti. Pošto me je zatim dr Friedjung po drugi puta pozvao u sasvim konkretnom obliku, odbio sam ga, pozvavši se na neku indispoziciju koja uopće nije postojala. U tom drugom pismu sam sasvim otvoreno kazao dr Friedjunku kako se bojim da je on postao žrtvom balkanske krivotvoričeljske družine. Prije nekoliko mjeseci, pošto sam pročitao prve napade 'Reichsposta' na Koaliciju, upalo mi je u oči kako pojedina mjesta u svom upitnom obliku sasvim odgovaraju nekim mjestima u Argusovim člancima... Ne mogu reći da od Srba iz Koalicije ne očekujem nikakovu opakost ali ipak ne mogu povjerovati da bi bili tako glupi da konstruiraju dokaze protiv sebe.« (Friedjung Proces, »Zapisci iza kulisa hrvatske politike«, 22. prosinca 1909). Nepune dvije godine poslije toga Kršnjavi se prvi put osobno susreće sa Supilom, o čemu piše R. W. Seton-Watsonu:

»Ich war auf 10 Tage in Abbazia, da trafich täglich mit Supilo zusammen, der häutig in's Sonnbad kann. Die Leute fanden das ganz interessant und liessen uns im Wasser photographieren... Supilo als Mensch hat auf mich einen guten Eindruck gemacht und ich begrieffe jetzt, wieso er sich zum Führer der serbisch-kroatischen Koalition empors-

chningen kannte. Ein sehr talentierten Mann . . .« (Agram, 20. VIII. 1911)

Also spruch Judas . . .,

Friedjungov proces značio je političku likvidaciju Frana Supila a poslije njega Hrvatsko-srpska koalicija postala je konačno državotvornom odnosno lojalnom. Supilo je ostao sam kao »tragično hrvatsko lice, kome je četa dezertirala. Kondotijer, koji s polomljenim mačem stoji pred slomom, a vojska mu se razletjela kao stado ovaca pred grmljavinom«; ovaj proces zapravo je žalobna uvertira prije definitivnog sloma, »pod udarcem Friedjungovog procesa ostao je Supilo torpediran, poslije niškog fijaska da spasi za Hrvatsku što se može spasiti u posljednjem trenutku bio je indigniran, ali pod katastrofom londonskog ugovora počeo je tonuti.« (Krlježa, Slom Frana Supila)

U veljači 1910. Supilo piše Guglielmu Ferreru:

»Štaviše, ja sam danas za mnoge od tih (inteligencija i buržoazija u Hrvatskoj op. I. L.) 'neprijatelj puka' kako je to zamišljao Ibsen! A kad se pomisli da je sve bilo moje djelo, moje, mogu da kažem, isključivo moje: sve organizacije, sve borbe, osobito u parlamentu, taktika, zahtjevi, sve je to bila moja stvar. Kad na to pomislim, zahvati me volja da pobjegnem iz ove zemlje, koja mi je dala krv, jezik i osjećaj – ali ipak ne mogu to učiniti, ne! . . . Ostao sam. Ispustio sam krik borbe protiv svih i riječ: Započeti iznova! Bilo je lijepo, ali s kim? . . . Sad nemam uza sebe nego hrvatske socijaliste, hrvatsku omladinu, svoj izborni kotar, te nekoje pojedince, raštrkane koje kuda malo više uz obale mora gdje je slobodarski duh življi.« (22. veljače 1910)

Supilo tada sve svoje nade počinje usmjeravati prema omladini: » . . . ako bi omladina hrvatska i srpska, koja prihvaća ideju narodnog jedinstva, u *ovom pravcu samostalno* istupila, pa počela iznova, iz temelja iznova, da se bori za ideju i politiku, koja je klonula samo uslijed poroka ljudi i vlastite zloporabe u druge svrhe, ona bi tu ideju u Hrvatskoj do brzo opet podigla, a s njome bi podigla i duh u narodu, koji bi ju s novim, njoj iskrenijim i spremnijim pobornicima iznio do pobjede. Jer je *pozicija Hrvatske takova, da se može, kad se hoće.*« Ovim riječima završava »Politika u Hrvatskoj«. Mnogi nisu razumjeli niti mogli prihvatiti novu Supilovu orijentaciju; Vatroslav Jagić piše iz Beča Ferdi Šišiću:

»Čitam u Riječkom Novom listu fantazije 'srednjoškolske' (!! mladeži. A gospodin Supilo nema smjelosti da im kaže: djeco, prije svega treba da se marljivo učite, da možete, ako bude za nevolju, i po svijetu izdržati znanjem konkurenciju, a što više ričete sada, to ćete slabiji i kukavniji biti kad biste imali snažno stupiti na polje javnog života.« (2. siječnja 1912)

»U politici postoje dvije metode koje predstavljaju dvije devize: *frangar non flectar!* i *flectar non frangar!* Skršit ćeš me, ali me svinuti nećeš! Svinut ćeš me, ali me skršiti nećeš! Pita se koja je prava? Govornik veli da su obje dvije dobre i prave, ali kada, u kojim prilikama upotrijebiti jednu ili drugu? Eto, oko toga se sve vrti! U metodama i akcijama ne smije političar biti bezuvjetni radikalac, ni bezuvjetni oportunist. Osobno, veli da mu se nepravedno u tom predbacuje danas bezuvjetni radikalizam, kad ni čud njegova sama ne nagine k tomu, a ni tradicije rodnog kraja dubrovačkoga. Spominje anegdotu o 'sette bandiere', naziv koji su Mlečani prišili Dubrovčanima, jer su im se kao elastične jegulje znali izmaknuti kad god su htjeli skršiti njihovu slavnu republiku. Bezuvjetni radikalizam i bezuvjetni oportunizam su patološke pojave, od kojih je prva srodna s mahnitošću, bezglavljem, druga, pak, s kukavičlukom i izdajom. Pošto, dakle, ni jedna ni druga metoda ne može da bude apsolutna, pita se koji je kažiput za ravnjanje, koju i u kojoj prigodi da odaberemo?« (Supilova konferencija pred hrvatskom, srpskom i slovenačkom omladinom/Konferencija s bečkom omladinom, »Riečki novi list« god. VII, br. 294, 9. XII. 1913).

Ovo je početak Supilova govora održanog pred akademskom omladinom u bečkom svratištu »Zum wilden Mann« 5. prosinca 1913. Dvorana je bila ispunjena do posljednjeg mjesta. Iznoseći svoje vjerovanje u narodno jedinstvo Hrvata i Srba, Supilo je ustvrdio da Hrvatska ne ispunjava potrebne uvjete za stvaranje vlastite države, naglašavajući potrebu stvaranja zajedničke države sa Srbijom ujedno »prepuštajući braći Slovencima da se u ovoj cjelini kao jednome narodu priključe i pretope«. Srbija prema njegovim riječima pruža uzornu paradigmu borbe za slobodu:

»U svjetskoj historiji nema drugog primjera tako velikih djela jednog puka. Nesretnim slučajem skršen, robovao je 400 godina. Pretrpio je neiskazane muke. Narodna duša

rascviljela je najljepše rapsodije, ali narod nije svinuo, nije popustio! Ta šaka ljudi, decimirana, od koje su plašljivi pobjegli, čija je aristokracija ili prevjerila i odnarodila ili iščezla, ti čobani, analfabete, digli su se protiv silne turske vele-vlasti i diplomacije cijele Europe s kosama i srpovima, topovima napravljenim iz drva trešnje, protiv jedne od najboljih i fanatičnih soldateska. Nikoga nisu imali uza se, sam sjeverni stric nevoljko i kao u neprilici gledao je u taj pokušaj, a pobožni katolički susjedi moliše svoga boga za sreću turskog oružja. Nisu klonuli duhom, zaigraše va banque, nisu popustili . . .«

RICINICE MALA, GAROFLIN MOJ MILJEN . . .

Miris datula, kokosa i čokolade koji se širio pod mračnim sjenama kestenova (egzotični miris Söhnelova dućana na Prilazu 13) otvarao je mladom Krleži – kaptolskom pučkoškolcu, sinu gradskog redarstvenog nadstražara – perspektive beskrajno dalekih zemalja i mōrā, budio je u svijesti nje-govoj osjećaj nesvakidašnji, osjećaj kozmopolitski. Tajanstveni šum crnih kestenova miješao se sa šumom valovlja ogromnih, nevidljivih, oceana a granama njihovim strujali su vjetrovi s nepoznatih, udaljenih obala: »Korablja nančuhta . . .«

Odakle dolaze datule, kokos, čokolada, četrun, rogač i cimet? Dolaze s mora, iz velikih luka. Vlakovima. Naravno, mađarskim vlakovima. Dolaze fijumanskim brzim. Sva ta luksuzna prekomorska roba je fijumanski import: Fijuma-Agram-Pešta, Pešta-Agram-Fijuma. Svakodnevno.

Promatrajući reljef pogledom rođenog geografa, Krleža od samog početka pokazuje izuzetnu sposobnost »osjećanja« prostora; prvi znakovi ove neobične darovitosti pojavljuju se vrlo rano, još u gimnaziji; sjećajući se svog profesora Milana Šenoe on bilježi u dnevniku: ». . . jedanput davno, prije mnogo godina, nacrtao je jednim potezom krede na ploči ovu panoramu od Mokrica do Kleka, a ja sam je znao napamet, kao što je znam i danas sa svim detaljima« (1943). Reljef se, međutim, najbolje upoznaje putujući. Zato Krleža voli putovati. Vlakovima. Simboli putovanja: željezničke postaje od mađarske cigle, i lokomotive. Pečuh, Pešta, Fijuma . . .

»Tiha, topla lipanjska noć. Gdje je ona isto tako i topla lipanjska noć 1914, kad su tako otrovno mirisali narcisi oko Skrada, na povratku sa Rijeke? Mane Trbojević na Rijeci spremio se da štampa 'Legendu', »Maskeratu' i 'Salomu'. 'Salomu' je trebalo još dopisati. Iskrila se 'Saloma' kao ova

srebrna galaksija noćas nad mojom glavom još od Ludoviceuma. Sve to bio je, može se reći 'dim'« (iz dnevnika, jun 1919).

Krleža »počinje škrabati« u prvom razredu gimnazije (1903/ 4) drammatizirajući neke scene iz Ilijade; u to vrijeme Janko Polić Kamov s glumačkom družinom putuje po Dalmaciji i Crnoj Gori, Kranjčević je direktor sarajevske trgovačke škole, Galović zagrebački gimnazijalac, Car Emin piše »Usahlo vrelo«, Milan Marjanović »Karijeru«, Matoš je u Parizu, Miletić završava »Hrvatsko glumište«, Nazor je profesor u Pazinu, Nehajev predaje na zadarskoj gimnaziji, Ujević u sjemeništu, Šimunović učitelj u Dicmu. Krležina »premijera«: na uglu Zapadnog perivoja, u Rajnerovoj ulici, godine 1904. tutnjali su gromovi, bljeskale munje a kralj Prijam plakao je klečeći pod nogama Ahilejevim; na sceni, u stanu markizice Strozzi, šator s plamtećim buktinjama u kojem pored Hektorovog trupla Prijam (Krleža) moli Ahila (Tito Strozzi) da mu vrati mrtvog brata.

»Kralj Prijam plače, gromovi.«

Prizor ponovo obasjavaju munje.

»Od koga sam nešto naučio? Najviše od Josipa Klobučara: biti Hrvat, vjerovati u čovjeka, u njegovo poslanstvo i u to da je čovjeku put u budućnost siguran. Jan Hus, Jan Amos Komenský, Pestalozzi. Od Đure Daničića: Hrvati i Srbi su jedan narod. Kumičić naučio me je mrziti Beč. Na toj urotničkoj protuhabsburškoj crti postao sam kasnije četrdesetosmaš! Mnogo sam naučio i od mađarske štampe i od mađarske historije. Sve obratno od onog što tamo piše. Od galilejeva kruga (Oszkár Jászi) naučio sam isto tako veoma mnogo. Oslobodili su me konvencionalnih laži, a gdje su oni ostali, a kamo sam ja oputovao: od Kumanova i Bregalnice do Ilice 232 i do Krajiške ulice put je dalek: tu se dalo mnogo naučiti« (iz dnevnika, maj 1916).

Politika je strast Krležine rane mladosti. Prilikom slavne pobjede Hrvatsko-srpske koalicije, godine 1906, na veličanstvenom vatrometu zagrebačkog opozicijskog građanstva koje je slavilo pobjedu koalicijskog zastupnika dr. Đure Šurmina, u općoj euforiji, Krleža je zbog razlivenenafte jednom buktinjom skoro zapalio ruke. Doživljavajući pobjedu Koalicije kao pobjedu hrvatskoga naroda Krleža se tada prvi put istinski oduševio jednom neobičnom ličnošću, idejnim

začetnikom i vođom Koalicije, riječkim novinarom Franom Supilom: tusta, obrijana velika riblja glava, ufitljeni moralčki brci, pogled crn, dug i sabran; dežmekasta, malko pogrbljena statura gospodina s tamnim klobukom, jeftinim mantilom i razgaženim cipelama bez sjaja. Krleža je od trenutka kada se »prvi put opekao na našoj politici« pa sve do prvih godina I. svjetskog rata uvjereni *supilovac*:

»Trebalo bi opisati agramerski august godine 1912. Jeruzalemski štimung: sve nabijeno kobnim slutnjama. Ona glupa 'La Machicha' na Zagrebačkom zboru s krenvirštlima, sa Mařikovim bizarnim teorijama o umjetnosti. On i marchese su neka vrsta estetskih nadljudi, a jedino što mene vuče, to je naša hrvatska politika: Čuvaj, Supilo...« (iz dnevnika, 1916).

Prve sjene sumnje u Supilove političke koncepcije pojavile su se u Krležu već sljedeće, 1913. godine kada »on svojevoljno napušta akademiju, te preko Pariza, Marseillea i Soluna stiže u Skopje. Tu se htio javiti kao dobrovoljac u srpsku vojsku, ali je – pod sumnjom da je austrijski špijun – uhapšen i upućen na provjeru u Beograd. Otriježniviši se od zanosa svoje mladenačke avanture uspio je prijeći u Zemun, gdje ga je uhitila austrijska pogranična policija. Nakon saslušanja pušten je na slobodu i sredinom 1913. došao u Zagreb. Doživjevši slom mnogih mladenačkih ideala, predaje se književnom radu, koji će se očitovati u velikoj plodnosti i visokom umjetničkom dometu.« (Frangeš, Povijest hrvatske književnosti)

Pogledajmo »Zastave«.

»Prokisao do kože, od blatnog pljuska jedinstvenog epitetona gotovo čitave klerikalne, napredne, koalicionaške hrvatske štampe, kao 'Veliki Div' Supilo, 'Francesco Azev', 'hrvatski agent-provokator', 'poslije Jozue Franka najkriminalniji hohštapler hrvatske politike', 'varalica i Štrasnov', 'izdajica svih narodnih ideala', 'mađarski plaćenik', 'anti-dualista u principu, košutovac i bečki špicl u istom licu', 'beogradski velikosrpski komita, hrvatožder' i 'obnovitelj perfidne khuenovštine i mađaronskog sluganstva', 'bečko-peštanski i srbijanski spekulat', 'pred sudom utvrđeni austrijski špijun', 'beogradski konfident', i tako dalje, i tako dalje, pojavio se Frano Supilo ispred trista rutavaca bečke jugoslovenstvujušće studentarije, progovorivši na svoju poznatu devizu, 'slomit ćeš me, ali me ne ćeš saviti', to jest

možeš, Dinastijo, da me prljaš i blatiš, možeš, Dinastijo, da mi prijetiš koliko te volja, ali znaj da me nećeš saviti, te od prvih fraza, kada je s neba pa u rebra stao obarati podlačku glupost, svojih političkih rivala, on je snagom iskrene i temperamentne riječi zavladao dvoranom kao govornik, koji uvjerljivim uzvišenim tonom i za nijansu možda suviše drammatiziranom bojom svog nervozno ustreperenog glasa, svojom borbenom pojavom i temperamentnim gestama nadarenog dirigenta, umije uzdizanjem i stišavanjem ustalasane bujice slikovitih alegorija zavatlati bogatstvom svoje rječitosti, u sve bujnijem temperamentnom porastu figura kao nadareni barjaktar, kada tkaninom svoje zastave ispred čete razvija i raspiruje plamene signale za požar velike bitke«. (Zastave, knjiga druga)

Među prisutnima na predavanju »Zum Wilden Mann« prosinca 1913. nalazi se i Kamilo Emerički koji je u Beč doputovao poslije regrutacije da bi Frana Supila zamolio za razgovor i intervenciju »u Jojinoj stvari«; Kamilo je »supilovac« (». . . omladina danas otrovana je do srži, otrovao ju je onaj ludi Supilo, truje je moralna beogradska paranoja . . .«), surađuje u *Riječkom novom listu* pod pseudonimom Hungaricus gdje, na užas Presvetlog, piše skandalozne članke o Wekerleu, Kossuthu i entrefiletu o jednom banketu kod »Engleske Kraljice«; kod Kamila je prilikom pretresa redarstveni gospodin pristav u plakaru na mansardi otkrio kompromitantni materijal: Riječka rezolucija u dvadeset egzemplara, Krvava godina 1903. u dva egzemplara, Die magyarische Prepotenz u tri egzemplara i »čitav snop Riječkog novog lista Frana Supila«; Kamilo želi napisati knjigu o Friedjungovu procesu, o Supilu i Koaliciji. Sa svojim duhovnim učiteljem Kamilo se susreće u bečkoj Landstrasse – Hauptstrasse »Zur goldenen Birne«:

– »Gosparu, mili, sve mi se čini, oprostite, bit ću iskren, kao da se budim, to jest kao da još sanjam pomalo, a opet, slušajući vas, čujem vam glas, i tako mi je kao da sam budan, zaista, te ne znam, lutam li između sna i jave, kako da kažem, ne snalazim se, između istine i laži, teško se osloboditi obmane, a, opet, istina je jedno, a laž drugo, i tako, u nedoumici lijevo ili desno, čovjek ne zna što bi, a, opet, bilo bi dobro da smognemo toliko kuraže, da pogledamo istini u oči i da se uprkos svemu ipak otmemo,

– Od čega, sine, da se otmemo?

– Lažima, gosparu, da prestanemo lagati sebi i drugima.

– Nije mi jasno, o kakvim lažima je riječ, naime, ne znam što biste htjeli da kažete, tko tu sada laže i kome?

– Ne znam ni sam, lažemo svi, lažemo o jedinstvu, lažemo o slobodi, o oslobođenju, o rasi, o naciji, o desetercu, o tradiciji, o bogu i o vragu, o svemu, šta ja znam, o nacionalizmu, o državi, o demokraciji, mislim da je došlo vrijeme da se obračuna i da se vidi kako stoji s tim našim teorijama, mislim, s tim našim 'nacionalizmom', koliko zapravo vrijedi ova naša teorija o jedinstvu, jer što više razmišljam o svemu, a, mora se priznati, poslije Bregalnice sve sam više sklon sumnjati u egzaktnost naših premisa . . .«

Tu »u skromnom hotelčiću za čedne provincijalce«, u razgovoru učitelja i učenika, šefa redaktora i Emeričkog juniora, razotkriva se ključni problem: Krleža počinje »sumnjati u egzaktnost naših premisa«, počinje sumnjati u egzaktnost Supilovih političkih premisa. Poslije svoje makedonske anabaze i bregalničke klaonice (17. do 31. srpnja 1913) Krležu napuštaju polako sve dotadašnje političke iluzije. Tri godine poslije, ležeći od zarazne tuberkulozne influence u artiljerijskom špitalju Franje Josipa I na Črnomercu pod Sv. Duhom, on zapisuje u dnevnik:

»maj 1916. Pod petrolejkom na Mlinarskoj cesti čeka me u ovom trenutku Đuro Cvijić. Nisam večeras imao snage da se prokrijumčaram kroz portu, a rekao mi je donijeti Supila: »Politiku u Hrvatskoj«;

1. VI. 1916. Donio mi je Georgije (Đ. Cvijić) »Politiku u Hrvatskoj«. Friedjungov proces! Bože, kako sam iz peštanske perspektive glupo i naivno gledao na te stvari. Narodnost kako je tumače danas, dosadno je sredstvo za uspavljanje pameti ljudske. Ništa više;

2. VI. 1916. u 20h navečer. Supilo. Latinski tekst Novog zavjeta. Paralela: Katančić – Vuk – Valentin Čebušnik . . . O hrvatsstvu: kaotični su politički čvorovi pred svima nama, a mogli bi se riješiti samo gordijski. Mačem. Međutim, mačevi su u rukama onih koji su nas vezali. Raspletati i razmrsivati ove čvorove posao je težak, a supilovština mu nije došla. Postoji još jedna mogućnost: anarhično razaranje svega. Svega – usque

ad finem – po receptu ruskom. Znati da povrh toga nema ničega, i da se to može i da je to razaranje zavisno od naše subjektivne volje, znači: oputovati u Lepoglavu, a možda i na vješala. Put do presjecanja ovih političkih čvorova zagonetno je dalek . . . Potočnjak i Supilo: Kirac i Raguzo, kratkovidni Kvarnerac i setebandjerist, a Svetozar Pribičević – čisti graničarski (srbobranski) mentalitet lojalnog kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko bosanskog mađaronskog kotarskog pristava, koji ima posla s kajkavskim (domobranskim) trotilima (Šurmin, Lorković et comp.). Pogače od svega toga – vala – biti neće. Kada Franko Potočnjak govori o 'Narodu', to je apstraktna retorika. Supilo pod 'Narodom' razumijeva jedno stanje koje nije definirao. (Talijanski liberalizam iz romantične perspektive). Kada Šurmin govori o 'Narodu' ili Lorković to je kaša. Lorković je osjetio Kumanovo (1912) kao hrvatski poraz. Međutim: koji 'Narod', i u tome 'narodu' tko, u ime koga? Gospari u ime kmetova, kmetovi u ime popova, kajkavci u ime graničara, graničari u ime svojih četurica à la Ban Dim, Pavel Rauch – Tarabochia, 'Narod' Nikole Čuka i Svetislava Šumanovića ili 'Narod' Mondecara i Goldschmiedta i Obersohna ili 'Narod' maslinovih grančica gospođe Malvine Holjac? I barun Ivan Skerlec de Lomnicza govori u ime 'Naroda' i Nikola Tomašić i Josip Šilović. Svi su oni 'Narod' koji danas u ime obzoraštine predstavlja dr Milivoj Dežman-Ivanov.«

Vratimo se »Zastavama«. Ovaj nedovršeni roman, najopsežnije prozno djelo koje je Krleža objavio, na neki je način i roman o Rijeci, o Fijumanima. »Roman kao historijska kronika jedini je beletristički način da se stvari prikažu u svojoj jednoj golotinji, bez maske. Ljudi putuju kroz vrijeme, a da bi se udes njihova života prikazao u svojoj grozoti bezidejnog trajanja, to je ostvarivo samo u romanu« – bilježi on u dnevniku 1943. godine. Roman je, dakle, anatomija čovjekova duha u struji vremena, njime autor nastoji proniknuti u najdublje slojeve junakove psihe. »Riječki slučajevi« jedan su od temelja dramske strukture »Zastava«.

Tko su Krležini Fijumanci?

»Tog dramskog dana, za ranog sumraka, Kamilo je na klupi, u perivoju Hungaricum, listao Memoarima Prote

Mateje, kad ga je sreo novi razrednik, profesor mađarskog jezika i literature, pomadžareni Fijumanac, Federigo Kamilly Frigyes, figura kicoška, s tananim, ufitiljenim svilenim brčićima, sa koracima savršeno nečujnim, na gumenim peta-ma, kao mačka, da ova fijumanska mizerija ima nešto od opasne mačke (ne samo zelenkastofosforni pogled nego i savitljive, mekane kretnje rukom, na kojoj blista bogata zlatna narukvica sa raznim maskotama kao zvečecim privjescima, a jedan od tih prikazuje mađarski grb sa Svetom Krunom« (Zastave III). Kamilly Frigyes zato što čita »zabranjene stvari« kažnjava Kamila pjevanjem mađarske himne. U prosincu 1917. Krleža je sreo u Zagrebu još jednu sličnu fizionomiju:

»Mumlja peč, pjevucka plinska svjetiljka, vjetar u dimnjacima, loše vino, glavobolja, dosadno. Ilicom u prolazu, fantom od Fijumanca: oberlajtmant Vasco Malle! Nem akart olasz lenni. (Nije htio biti Talijan). To je stvar ukusa. A Brest? Rada? Kaledin? Kakvi su ono ultimatumi? Šta hoće ovi generali?« Riječki slučajevi tema su i kasnijih Krležinih dnevničkih zapisa:

»Scena u Beogradu. Nándorfehérvárska scena u vezi s jednim pepeonikom od keramike na kome piše: Kiskunfélegyháza. Beograd pod okupacijom (1915). Sve je u pepeoniku »Eggy!« Igra se »Galicija«. Kasno poslije podne, ljetna rasvjeta. Jedna školska soba koncem augusta na Rijeci. Jučer sam promatrao neke mediteranske motive doktora Valtera (Rukavine). Zanimljiv slučaj daltonizma. Ne razaznaje boje, a slika koloristički bogato ili barem tako nastoji, crveno nije crveno, ni sivo sivo, nego je jedno grubo, jako, intenzivno, a onda slabije u tonu. Boja se mjeri po snazi tona, važna je intonacija. Ljuštionica riže kao baza jednog slikarskog djetinjstva, djetinjstvo pod komandom strogog kapetana duge plovidbe, medicina i slikarstvo, veliki raspon jednog života. Postoji još jedan riječki slučaj. Zvonko (Zvonimir Richtmann) i Riša (Rikard Podhorsky). Rišin djed (Podhorsky) bio je borac u mađarskoj revoluciji 1848, Kossuthov emigrant u Parizu gdje je i umro, a sin mu je radio u tvornici torpeda na Rijeci.« (13. I. 1943)

Doktor Bogoljub/Amadeo Trupac oličenje je antipatičnog, ekskluzivnog, portofrankističkog fijumanskog karaktera; »čisti talijanski tip, crni salonski borsalino, papillon, intenzivno crni potkresani brci, gusta, čekinjava, tvrda kao lakirana kosa, Giacomo Puccini in persona, impozantan

muškarac, simpatičan, učitiv, nekonvencionalan«; Trupac je tipičan karijerist, štreber i oportunist nouveauricheovskog stila koji postiže sve što smisli, familijarni mešetar, ratni liferant, kameleon.«

»Plod davne, prošlostoljetne, recimo, ljubavne romanse Ricinice mala, garoflin moj miljen, koju je Ženski Lenčevoj, sićušnoj riječkoj sartorelli, pjevao Weiterdiener Rechnungsfeldwebel kod k. u. k. 79. Regimente (bana Jelačića) Danijel Trupac, Bogoljub provirio je na našu planetu pod najboljim auspicijama: rodio se, prije svega, u astrološki jedinstvenoj konstelaciji Venere i Jupitera, u znaku Lava, kao posmrtno dijete carskog i kraljevskog Feldwebela, koji je pao u bitki za Sarajevo, promaknut posmrtno zbog junačke inicijative kod osvajanja Konaka za čin lajtnanta, tako da je Žerka Lenčeva kao lajtmanuša uspjela da joj priznaju ratnu penziju i tako je školovala svoga jedinca pod posmrtnom zaštitom svog slavnog pokojnog supruga, koji je pao kao junak na bosansko-hercegovačkom Polju Časti. Za najranijeg djetinjstva, odgojen u krugu jedne engleske riječke rafinerije, gdje mu je majka vodila inženjersku menzu, Amadeo svladavao je engleski u igri s inženjerskom djecom, a poslije, u anglomanskim peštanskim krugovima, zablistao je savršenim poznavanjem ovog nadasve važnog sredstva za stjecanje izvanrednih pozicija u okviru gospodskog medija, naparfermiranog provincijalnim, mađarskim snobizmom. Kao peštanski student, a naročito poslije svog zaista briljantnog bečkog doktorata, Bogoljubu nije bilo teško pojaviti se na parketima agramerskog Prezidijala kao meteor, gdje je pod protektoratom Kamilovog Oca, Presvetlog Emeričkog, kao jedan od najuzornijih prezidijalnih sekretara zavladao terenom, te se još godinama poslije njegove demisije govorilo o Trupcu sa blagom čežnjom, u punom prizvuku zavisti: Ah, pa da, dakako, nije se svatko rodio u konstelaciji Jupitera i Venere kao naš Amadeo, koga su već u kolijevci vile dočekale s obiljem nesvakidašnjih talenata, a prije svega sa šarmantnom pojavom, darom za jezike i prirodnom elegancijom koja djelujući na banske dame neodoljivim magnetskim tajanstvom, osvaja na prvi pogled.« S toplim pasjim očima što podsjećaju na vrela balkanski sevdah za ljetnih akšamluka, Amadeo je od svoje majke, polutalijanke s babine strane, naslijedio vitku pojavu mediteranskog čovjeka sa živom uobraziljom i duhovitom blagorječivošću, koja je na temelju brzopletog ali sveobuhvatnog interesiranja za razna pitanja

proširio do virtuoznosti te nije čudo, da je kao advokat, već u prvoj godini svoje advokatske prakse, kupio prvu, a odmah zatim i drugu pristojnu građansku dvokatnicu u ulici jednog mletačkog slikara, a kad se po svojoj ekskluzivnosti poznata gospođica Dagmar plemenita Jurjaveška odlučila da mu pokloni svoju ruku, hirovita Dagmar Jurjaveška, toliko emancipirana dama te je javno palila cigarete po kavanama, Amadeo bio je materijalno već toliko potkovan da je svome tastu, bivšem podbanu, ljubazno otklonio da se u ime miraza na njegovo ime prepiše vinograd na Svetome Duhu s time da se on nije ženio zbog katastarskog prijenosa nego zbog ljubavi.« (Zastave II) Amadeo, koji toliko podsjeća davnu sjenu gubernatora Čikulina, običan je lajavac, bukač, fanfaron, é a k u l o n koji slapovima svoje elokvencije obasipa zbunjene sugovornike; prototip njegov skicirao je Krleža još u dnevničkim bilješkama:

»Luckasti naš svijet vrvi vitezovima duha i principa. Živi među nama tip uznemirenog Mediteranca, osobnjaka, polulude, poluhisterika, paranoika (Čerina, Polić-Kamov, Miško, dr. O. S. M. M. – Milan Marjanović). Naučio je nešto talijanski, skočio do Bologne i Milana, nanjušio mrvu od takozvane 'velike zapadnjačke civilizacije', proveo dvatri dana u Rimu, antiklerikalac Macharovskog tipa, slobodni mislilac, liberal, riječki rezolucionaš, bukač Hrvatsko-srpske koalicije: postaje mason, solidna advokatska firma, unitarac à tout prix, a zapravo ne možeš ga uhvatiti ni za rep ni za glavu. Blagorječiv, takav gospodin doktor zapljusnut će te ogromnom masom ideja. On permanentno zvrnda po kavanama čitave dane kao singerica (. . .) Takav me kretenški indiferentizam hvatao na momente spram ovih brbljavaca i bukača.« (27. XI. 1917)

Amadeo Trupac, elegantni gospodin bijelih odnjegovanih ruku, pomno začesljane vrane kose (blagi pramenovi sjemila oko sljepoočnica) i izrazito senzualne donje usne, Doctor Iurisprudentiae koji puši havane s neukusnim grbom, poliglot, superiorni govornik i kozer, Kamilov mentor i »privatni prefekt«, tip je fijumanskog Shylocka: uno dei maccachi morali e intellettuali; on se upušta u politički život isključivo radi vlastitog probitka »debitiravši kao koalicionački pamfletist u prljavoj kampanji protiv Frana Supila« s kandidaturom za saborskog poslanika u Habjanovcima (1913) i deklaracijom »nezavisnog unionista«; Amadeo je

nacionalni fijumanski odrod: »Ovaj gospodin, bečki i peštanski doktor prava, zapravo je već dezertirao, on je već odavna zatajio sebe i svoju zemlju i svoju narodnost, on govori engleski od djetinjstva, on piše i govori mađarski bolje od svakog prosječnog mađarskog inteligenta, i dok od onih nazovipolitičara na Markovom trgu nema ni jednog koji bi umio pročitati dva mađarska slova, ovaj je Fijumanac u Pešti Peštanac više od bilo koga novopečenog švapskog došljaka, koji se doklatio u velikomađarsku gomilu granita i asvalta jučer, kao pas bez maske«. Sin siromašne riječke s a r t o r e l l e, unuk starog Lenca iz Fužina »starčevićanske korjenike« uspinjući se sve više na društvenoj ljestvici postaje renegat, nacionalni dezserter, C i v i s F l u m i n e n s i s (Amadeo se tako potpisuje ispod članaka u Mađarskom slovu).

Fijuman je i Joja, Kamilov najbolji prijatelj; tipograf Joakim Dijak, anarhist, socijalist, nekadašnji suradnik »Novog lista« i neumorni komunistički agitator (srpski Divizijski ratni sud u Skopju osudio ga je 1913. zbog jatakovanja s arnautskim odmetnicima na osam godina robije), poginuo prilikom pokušaja bijega iz požarevačkog zatvora 1922. godine. Rijeka je domicil i Jojine simpatije – gospođice Eugenijske Tommaseo, studentice kompozicije kod Kodályja na peštanskom konzervatoriju. Lik ove duhovite, inteligentne i nadasve nadarene djevojke pojavljuje se u »Zastavama« poput astralne andeoske zrake: *breve fantasia*. »Okrenuo se Kamilu spram nasmijane plave djevojke, u sivom kostimu, sa zelenim pustenim šeširom i veselim fazanskim perom, i rukovavši se ljubazno s elegantnom damom, primijetio je prvi put, da je gospođica Tommaseo zapravo vitka, elegantno građena, svijetle plave bujne kose i očiju plavih 'kao kasno ljetno poslijepodne na ladanjskoj livadi'«. Eugenija je jedna od »violinistkinja koje, tugujući za svojim izgubljenim iluzijama, povjeravaju svoje tajne guslama.« Fijumanka. Mila djevojčica. Genja. Cléo de Mérode – frizura, naglašen razdjeljak, tamnozeleno baršunasta vrpca preko čela: podnevna slika na piazzeti ispred riječke biskupske palače »sa golubovima, a Genja se smješka, obasjana proljetnim suncem, u engleskom kostimu«. Nagla smrt. Valse mélancolique. Kamilov san:

»Bijedno umorno kljuse na uglu svjetloga peštanskoga fijakera, koji ga je poslije rastanka sa Genjom Tommaseo bio odveo do Téténja, i tako mu se, u polusnu, iz mami-

nog zlatnog salona u Jurjevskoj, iza smeđe, zlatno protkane zavjese, pojavila Genja sa svojim toplim bademastim očima, pomalo kao lutka u kratkoj suknjici kao naivka iz staromodne i zaboravljene talijanske komedije 'Così va il mondo', a Kamilu imao je impresiju da je hipnotizirana, da se kreće drveno, marionetski, da je slijepa, da ne vidi, da je zapela tu pred njegovim naslonjačem, uletjevši u onu sobu, sada, ovog momenta, kao da ju je netko ubacio ili gurnuo na scenu, poskliznuvši se djetinjasto i izgubivši prisutnost duha, a sada se da bi prikrla zbuđenost, sasvim teatarski pretjerano glasno nasmijala, da Kamilu ne bi imao impresiju da nije živa, jer je ona doista živa Genja Tommaseo, duhovita i puna elana a pred njom stoji trijumfalna budućnost. Doista, Genja mu se prikazala živa, a istodobno voštana, kao da su joj oči staklene, a Kamilu imao je toliko plastičnu impresiju da ne sanja, nego da se djevojka doista pojavila, te mu se srce uzbunilo muklim kucajima. Htio je da kaže Genji da pođu na mramornu terasu na mjesecini, na blistavo, kao proljetna kiša zvonkoj mjesecini, koja se razlila iznad mračnog perivoja, s otvorenim, dalekim izgledom na bujnu zelenu južnjačku noć, sa zvijezdama i lovrikama i oleandrima, a sa stare tvrđave sa koje odjekuje jauk sove, čuje se plač. Tu, na terasi iznad grada, popeo se sa Genjom, a ona je sva nabubrena od elefantijazisa, od glupe neke smetnje mračnih, otrovanih žlijezda, sva natečena, kao od crvenog vjetra, glomazna, sa svojim toplim očima, a ruke su joj masne, teške, mesarske, grube ruke, a Genja je topla, zaogrnuti crvenim vunanim šalom. Primio je djevojku na mjesecini i kao da je stigla kao pacijent na pregled, njeno grubo natečene kucavice na vratu osjećale su se pod njegovim prstima živo, kao žive gusjenice, a pod mekanim, finim gusjenicama, grijalo je njegove jastučce na prstima bogato nago meso dekoltea pod svilom, koketno, naprahano, nabubreno meso, sasvim mliječne boje, i dok se Genja pod dodirrom njegovih prstiju mirno smješka, podnoseći dodirivanje pasivno, bez kretnje, kao da je ravnodušna spram intimnog ispitivanja svojih grudi, Kamilu je jasno i nejasno u istome trenutku, kako ta Genjina prsa nisu njena nego ona Ane Borongay, jer onaj napudrani dekolte je Anin dekolte, a nije Genjin (Genjine grudi su tvrde, kao zelene još durancije na ladanjskom vinogradu)«. (Zastave IV)

Fijumanke su doista nevjerovatne žene, pravi unikum. »Rekinice i rečke đevke imadu većim djelom krasno, rumno,

voblo, puno lice, bijelo, ravno illi malo naobljeno čelo, carne illi vrane oči, lepe carne illi vrane, duge kose, ravan nos, krašna persa, garcke rasće, ne slavske, ugodnu nošnju, i jesu zive, okretne i poslenne i biahu vjerne zene, ljubne, ljubzive majke, dobre skarbenice, alli mnoge biahu vele zučne, neustarpne, osvetne, nenavisne, karne, ogovorlive, lajavite, sardne, tvardoglave, svojoglave i zlobnoręčne drugim, var-toglave, nepromotrenive, posvema nepodnesne, opake cudii kao amazonice, i jer ji domaci poznaddu, s'otoga one rađe se udaddu inostrancem nego domoroce, što njima malo časti donaša, jerbo ręčki mladi jesu ugodnog redomęrnog oblićja i uzrasti i mnogo boļe, paće vele dobre cudii nego ręćke mladde« – pisao je o tim lijepim i hirovitim ženama godine 1816. njihov p a e z a n Josip Završnik (Od Iztocja Slavvenana). »La bella fiumanese« oder »Die Schöne Fiumanerin«, canzonetta popolare (valcer Ivana pl. Zajca). Portret riječke patricijke koji je oko 1841. naslikao Antal Ferencz prikazuje ženu srednjih godina: tamna glatko začešljana kosa s pletenicama uvijenim ispod uha, dugačke naušnice, ogrlica s velikim srcolikim privjeskom, u pletenicama biserje; odjevena je u tamnu haljinu ravno rezanu iznad prsa ukrašenu čipkom a na sredini poprsja broš s cvjetnim motivom, bogato nabrani bokovi. »Kao nebo zvezdama, tako se je svaki put krasila dvorana u čitaonici s našim ljepoticama a gospoda su se carski častnici na čelu svojih poglavara natjecali, da nam ove svetčane zabave svojim plemenitim saučešćem uzveličaju« – zaključuje Nikola Boroević opisujući proslavu u Narodnoj čitaonici let Gospodinovih 1857; plesalo se tada u ritmu sotisa, molferine, valjka (Walzer), narodnog kola i mazur-polke, te »ljubimice okretne mladeži«: ki zna ki sogni su morali imet . . . Distingirane, darovite, šarman-tne, civilizirane i nadasve ove dame briljantne su (kad im se hoće) čak i u *ilirskom* jeziku! Kada je izvjesna gospodična F. Belinićeva odigrala debitantsku ulogu u komadu »Raztresena« glumeći na besprijekornom hrvatskom jeziku, oduševljenju rodoljubnih duhova u Čitaonici nije bilo kraja: »Ali da će gdćna Belinićeva kao novakinja onom umjetnom točnošću u svojoj strani se odlikovati a kao prava Riećkinja, da će naš književni jezik onako čisto, shodno i pravilno izgovarati, tomu se nijesmo nadali i za to nas njezina nenadana sposobnost tim većma zaniela i zadržala. Mi ju kao Riećkinju tim srdačnije pozdravljamo, jer je u ovom plemenitom svom poduzeću činom pokazala, kako milo i ugodno

ore se blagoglasni zvuci jezika ilirskoga iz koraljnih usta riečke ljepotice, koja ima dobru volju i plemenito srdce. Živila!« – uzvikuje dopisnik »Narodnih novina« Gašpar Suzanić (28. I. 1852). Takve su Fijumanke. Takva je i gospođica Eugeniya Tommaseo. Donna virtuosa e soave. Donna meravigliosa. »Ti si, dijete moje, prava Fijumanka. Ti si stara brontulantica, Ti si skeptično zanovijetalo, autentična 'Opaticjka', i zapravo danas peštanski, lipotvaroški favorit. . . « – piše joj Joja sjećajući se davnih sretnih trenutaka, uzdišući sentimentalno, opisujući »bljedoružičasti odraz oblačnih tornjeva u ogledalu vode nad Dunavom kao nad našim Kvarnerom, Sinus Quaternarius pod našim nogama, a ja, kao da sam stigao iz Mošćenica, sanjam, mila moja, o tebi i o našoj Costabelli . . . «

Tako se zatvara krug, Krležina tematska dijagonala: Supilo – Fijuma(ni) – Kvarner. Koordinate »Zastava«.

»Ukrcaavajući se u drošku, u maleni, crnom kožom tapetirani, lakirani kabriolet sa razbitim staklenim prozorom, Ana mu se ljubazno nasmiješila, i nosač koji je dodao kočijašu na boku Anina dva kovčega duboko se poklonio dami i odmah idućeg trena, bacio Kamilovu torbu u slijedeći fijaker, a taj je krenuo kasom za Aninom kočijom, nestalom u gužvi oko Brončanog Gospodina Ministra u salonroku, koji je stajao na svom granitnom postolju tako patetično, kao da nije ukrao Fijumu Hrvatima, a to mu je slavno djelo historijski – eto – priznato kao da je u najmanju ruku Gambetta« (scena rastanka Kamila i Ane odvija se ispod Baros-seva spomenika).

Razgovori i reminiscencije. Dijalog Ane i Kamila:

»A propos, molim vas, kako se ono zvao onaj vaš slavni hrvatski političar, o kome ste mi toliko mnogo pričali, tu nema njegove slike, a kod gospođe de Szemere bila vam je na stolu,

– Ne znam, imao sam tamo na stolu više slika,

– Pa onaj, koga je profesor Friedjung bio optužio da je austrosrpski double agent,

– Supilo,

– Kako,

– Frano Supilo,

– Da, da, što je s njim, ta on je bio jedan od vaših najmarkantnijih antiaustrijskih protagonista, i ako se ne varam, pisali ste o njemu ili ste se spremali da napišete mono-

grafiju, gdje je taj čovjek, kako to da ne igra nikakve političke uloge kod Vas, u ovoj zemlji, danas, kad su se svi njegovi politički planovi ostvarili i kad je Austrija propala?

- Poludio je,
- Molim Vas, kako,
- U ratu, sedamnaeste, u Londonu, utopio se,
- Utopio,
- Da, utopio se . . .«

Petnaest godina poslije Friedjungova procesa, jedne maglene decembarske noći, u sjeni bečkog Burga, Krleži se objavljuje halucinantno viđenje dostojno onoga »ko vidi sveti Bernard u gluho doba noći zimmje.« Lutajući u melankoličnim mislima nailazi na čudnu prikazu:

»Sipi bečka siva, prozirna kiša, što tako miriše po dunavskim ritovima; negdje okomito, u nedoglednim visinama nad glavom, gaču divlje guske. Maglena, slinava, bečka granitno crna noć s odsjajem svjetiljaka na mokrim pločnicima, a prozori Burga olovnomutni, slijepi. Kod spomenika Cara Franca, nasuprot Švicarskoj Porti, sjedi neka pojava pod granitnim masivom postolja; zgurena u mislima, nepokretna kao mrtav predmet. Pristupio sam toj crnoj sjenci, usred pustog i nijemog dvorišta, uokvirenog crnim i slijepim prozorima.

Tišina.

Svaki pojedini korak odzvanja od granita, kao u crkvi.

Pod Spomenikom Supilo

Zelen, kao utopljenik što su ga čas prije izvukli sa dna Temze.«

Krleža kao da čitavog života vodi tihe i intimne razgovore sa Supilom, razvijajući ih poput dramatskih, scenskih dijaloga. Tragičan usud Supilov, fascinantno ludilo njegovog, njegove političke koncepcije i, na koncu, barjaci »supilovskog hrvatskog kraljevskog heraldičkog dostojanstva« kao simbol apstraktne političke formule koja je u sudaru sa stvarnošću osuđena na propast – sve to trajno nadahnjuje Krležu. Razmišljajući o Supilu, povezujući ličnost ovog političara s prostorom u kojem je djelovao, Krleža ima pred očima Kvarner. Ova »žlica našeg mora« (A. Starčević), ova »Valnata zatoka« (M. Sladović), ova kvarnerska veduta pojavljuje se kod Krleže već »u dalekim predjelima 'Gospođe s mora' (1910), kraj je sjevernjački, onaj isti koji se već trideset godina u mislima ne mijenja od dana kad sam ovaj pejzaž 'zamislilo' prevodeći Ibsenovu 'Gospođu s mora' prije

trideset i više godina. Pejzaž sa lovranskim izgledom na masiv Cresa i Kvarner, promatran iz velike dvorane 'Grand Hotela' lovranskog, kombinirana sa mariborskom ravnicom južno od Ptuja, kad se putuje križovljanečkim predjelom, koji je posut grofovskim kaštelima, a jedan od njih je Ostrožac. Sve je impregnirano mračnim i olujnim zuloaginskim akvatintama: mrak Vankinih slika iz godine 1914.« (iz dnevnika, april 1943)

»Nedjelja o podne, terase, skalinate, miris borova češera, kadulje, sljeza, ružmarina, soli, joda, ribe i vjetra, vodravna crta maestrata, kobalt sasvim tamne, gotovo crne boje pjeni se sa bijelim grivama od Cresa i Velikih vrata, kao da se igraju pliskavice, a iznad staklene modrine sedefno plava svjetlost nebeskog satena, iskri se more, podne je, helenska vedrina, bogovi na suncu a pod olinjalom sivom Učkom poplava zelenila vlažnih opatijskih perivoja i vrtova, čitav Olimp bogova i boginja spustio se na krovove ljetnikovaca opatijskih u sjeni starih mračnih parkova, sa svjetlim kolo-voznim nebom.

Sa terase hotela 'Erzherzogin Stephanie', pod nogama Golfo di Carnaro, sa bogato naboranom plisurom planinskih lanaca, u boji japanskih akvarela, od Risnjaka i Plasa, do Hreljinske Gradine pa sve iznad Bribira i Hridine Svetog Marka, gdje se u daljini, u pastelno sunčanoj podnevnoj prašini dimi Canal di mal tempo sa dalekim Vratnikom i hajdučkim velebitskim masivom, plava panorama od Omišlja i Glavotoka na Krku do strmih zelenkastih kulisa iznad Mošćenica, od Brseča spram Labinštine, sa bijelim rasutim Veprincem po hrastovim gustim šumama, u beskrajnoj varijaciji rasvjete, od Kantride do Martinšćice, razlistava se plava lepeza panorame te čovjek u mislima kao da kažiprstom dodiruje obrise hridina, spuštajući se pogledom preko tamnomodre diluvijalne creske kornjače, koja je zaronila u vodu od Omišlja do Malinske, a sa terase 'Erzherzogin Stephanie' tiho žubore violine valcera Rosen aus dem Süden, u blagoj sentimentalnoj sordinanti.«

Kvarnerska »lakirana razglednica« koju u »Zastavama« vidi srbijanski ministar u penziji Stevča Mihailović Grujić, prijatelj Emeričkog seniora; intonirana je posve u duhu Krležinih mladenačkih poana: u dnu vrta oglasio se Pan. Ubrzo, međutim, frula utihnjuje, božanstvo iščezava, boje blijede, svjetla se gase a kvarnerski paradiso postaje purgatorio:

»Noć je vedra i tiha. Blaga lipanjska, mediteranska noć kada se zvijezde naziru kroz magličastu koprenu bonace. Sjedim na molu i zurim u tminu. More se jedva čuje. Tu i tamo po koja krenja crne mase, a nad Krkom ruši se ogroman vodopad zvijezda od kojih jedna, naročito sjajna, nervozno titra u vodi. Ni ribe, ni glasa. Tmina i samoća. U smjeru Kvarnera, negdje daleko, spram Rijeke, od vremena na vrijeme proplamsaji dalekog svjetionika, pravilni kao otkačaji sata.

Dvadeset i četiri godine leže između davnih lovranskih bdijenja (godine 1916), čitav jedan život zapravo. U daljini blista Senj, javljaju se prvi slavuji, noć je. Lovrana iz godine hiljadu devetstotina i šesnaeste je daleko (ne vidi se od te Lovrane gotovo ništa), a na Kvarneru pojavio se četiri godine kasnije (1920. aprila) jedan mladić, između Hreljina i Križišća, između Kraljevice i Crikvenice; od Fužina i Delnica, spustio se ovamo na Kvarner (u ono vrijeme kada je D'Annunzio ludovao u Rijeci), i tu je ovim ribarima i prosjacima govorio sa stolova pred krčmama o Lenjinovim barjacima nad Kvarnerom. . .

Godine šesnaeste u Lovrani, u carskom ruhu prije Galicije, prisluškivao sam cijele noći topovsku grmljavinu sa Soče, sanjajući o Brusilovljevoj pobjedi. Zurim u tamnu vodu jadransku nad kojom se ruši onaj isti gluhonijemi zvjezdani vodopad nad Cresom, nad Velim vratima, a nad Velebitom, spram Senja i Raba, javljaju se na horizontu prve pjege lipanjskog praskozorja. Onda je more bilo za mene tkanina što leluja vodoravno kao crta na dijagramu bolesničkih temperatura u širokim amplitudama, a pod svilenom koprenom kreću se srebrne riječi: barbuni, orade, trilje, zubaci. Onaj mračni Krk, u koji zurim ove noći, sa Vrbničke strane, bio mi je onda na drugoj obali, sa Malinskom, sa Njivicama, sa Vatančićima i Omišljem, sa Glavotokom, nešto što se podudara s pojavom popljuvane i porobljene vlastite zemlje, zemlje prosjaka i Morlaka. Tamo na Krku spavaju (meni tada savršeno indiferentni) kraljevi iz desetog stoljeća, a topovi sa Soče, kao glas pokvarene evropske probe, grme duboko iz utrobe Učke. Noć je. Mjesečina. Stigla je u Osor mletačka galija sa oklopnocima. Mlečići su došli po Balda Lupetinu, a pred svima nama vješala galicijska.« (Nokturno u Crikvenici)

Sogno d'una notte sulle posizioni del Quarnero.

VEDUTE MRTVOGA GRADA

Sve dosadašnje debate oko Rijeke kao povijesnog subjekta obično su se svodile na nostalgije, na retuširane mitološke slike, na paseističke sentimentalne snove o »talijanstvu«, »hrvatstvu«, »fijumanstvu«, »mađarstvu«; svi kao da su tražili prije svega *dokaze* o nacionalnoj samobitnosti, o kulturno-historijskoj ili etničkoj supremaciji ali nitko nije stvarno pokušao objasniti temeljni problem: identitet grada. Rijeku su uvijek promatrali jednostrano, aprioristički, izvana, ne razumijevajući suštinu, ne zahvaćajući bit problema; tumačenja su uglavnom ostajala u sferi politike (često i za potrebe dnevne politike) ili se o Rijeci – što je najgore – uopće nije govorilo. Stvari su, međutim, mnogo slojevitije: osnovno pitanje nije pitanje političko već pitanje o subjektivitetu riječkog *urbasa* kao povijesnog organizma, organizma koji tvore jezici i kulture u doticaju – politika je samo refleks unutrašnjih proturječja, odraz specifične duhovne konstelacije ovoga grada čije je glavno obilježje kulturna heterogenost. Svaki je grad živa i pokretljiva struktura, grad kao historijski subjekt stvara određeni civilizacijski kulturni obrazac unutar kojeg djeluju ljudi, procesi i odnosi; grad nije samo oblik života nego i društveni model.

Prema riječima francuskog sociologa Henryja Lefebvrea »grad je bio i ostao ukupnost: nešto više nego što su njegovi strukturalni i funkcionalni elementi. Po tom osnovu on je prisustvo koje se nudi a da se pritom ne iscrpljuje stanovanjem, a još manje slučajnom posetom i ulaskom. Okuplja sve nivoe stvarnosti i svesti: grupe (političke, ekonomske, društvene činioce) i njihove strategije, podceline ili delimične sisteme, svakodnevnii život i praznik. Obuhvaća velik broj funkcija; od kojih funkcionalisti zaboravljaju najvažnije: funkciju odmora i rasonode, informativnu funkciju.

Obuhvata bezuslovne prinude, kruto prisvajanje vremena i prostora, fizičkog života i želja. Iznad ovog praktičnog nivoa šire se, imaginarno i simbolično: spomenici, istorija, kosmologija koja se priziva, odnosno na koju se priziva, zatim mnogobrojni susreti, erotizam, posvećenje i profanisanje, san o nemogućem i ostvarivanju mogućeg. To potvrđuje ideologiju, a ponekad se i bori protiv nje. Grad je govor i skup oznaka; među svim pismima on je trajno pismo koje, međutim, ima sledeće izuzetno svojstvo: on oslobađa od sebe samog, daje *reč* ili vraća *reči*. On je, prema tome, represivan i oslobađajući, ono što ujedinjuje i što razjedinjuje, stvar i nestvar, isključena i u novu prirodu preobražena priroda, kosmos i svet. On je nevidljiv kao ukupnost, ali je i ukupnost koja je data kao vidljiva, u vidljivom. On ispisuje delo vremena u prostoru. On obuhvata stvarna i utopijska mesta, konkretne razlike i snage koje otvaraju i otkrivaju horizont. Jedino njegov pojam omogućuje teoriju koja će, sa svoje strane, omogućiti urbanističku praksu.« (Vers le Cybernathrope)

Grad je, dakle, istovremeno simbolički sustav i prostor mogućeg, urbani oblik i metafora. Što to znači u našem slučaju? Prvo primjer iz riječke »političke memorije«.

»Kako je poznato, riečke su gospodje darovale gradu orao, koji je već postavljen na gradski toranj. Svečano odkrivanje bit će sutra. Po kroničarskoj dužnosti donosimo program sutrašnje svečanosti, koja će dakako biti skroz u autonomaškom duhu. I oko 11 sati pred podne gradska će glasba otvoriti svečanost, sviranjem novoga marša »Indeficienter«. II Govor odborske predsjednice gospodje A. F. vit. Luppis i predaja orla načelniku. – Svečanosti će sudjelovati guverner A. Nakó, vice guverner dr. T. Gaal, načelnik dr. F. Vio, gradski zastupnici, vatrogasci sa zastavom, radnička društva i mnogi pozvanici za koje će biti određena rezervirana mjesta. Za to će biti povučeni konopci s jedne strane Korsa na drugu pred dućanom Weisa i pred gostionom Stupar. Pred njim bit će za gospodje podignut šator, koji će biti okičen riečkim zastavama.« (Odkrivanje gradskog orla, »Novi list« br. 178 od 30. lipnja 1906).

Što predstavlja figura brončanog orla? Što uopće znače insignije, himne, memorijalni (»sveti«) prostori, posvete, zapisi, spomenici, uniforme, procesije, svečanosti, zborovi i javni govori? Znače prije svega jedan politički ritual kojim

se želi pobuditi osjećaj divljenja i povjerenja u snagu i veličinu postojećeg državnog poretka. Orao je simbol austrijske carske kuće a svečanost njegova otkrivanja znači javnu manifestaciju privrženosti riječkih građana presvijetloj dinastiji Habsburg. Govori, muzika, slikoviti prizori, ceremonijali sa zastavama, sve je to spektakl. Festival. Parada kao vanjska slika uzoritosti. Političko je samo *d e k o r a c i j a*. Che colpo di scena! Riječka povijest prepuna je ovakvih prizora i kada bi netko pokušao sabrati na jednom mjestu sva ta pompozna slavlja i fanfaronade, ispunio bi opisima čitave knjige. Isto bi se moglo učiniti i s prigodnim političkim govorima. Poslušajte oraciju upućenu »alla sua Eccellenza Signore Giuseppe Májlath de Szekely«:

»Velemožni Gospodine!

Dobrodošo mi je ovaj dan, i to meu inimi moga života stoga uzroka veoma dobrodošo, što mi sreća u dio pade Vas Vel. Gdna po jednodušnoj volji ovdi sakupljenih Stanovnika sviuh Stališah slobodnog ovog trgovačkog = primorskog Okružja, u ovoj narodnoj Skupštini na temelju ustavnom osnovanog parvi put u milom materinskom jeziku svečano pozdraviti i čućenja iskrene radosti, zafalnosti, štovanja, i smernosti, kojimi su in sada sarca napunjena, izraziti.

Nu dočim ovu izjavljujem, nemogu odoljeti, da ovom prigodom nenapomenem, kako u sarcih sviuh Nas, Sveto i neoskvarjeno sačuvana je Věrnost pram svetlom Vladaocu, i ljubav dično vladajućoj kući Austrijskoj, koja sinovlja čućenja u podložničkoj priverzenosti, u suaka doba, a uprav sada u najnovia kolna vřemena javno očitovati, i činom posvedočiti pripravní jesmo.

Uveriti Vas sakojen prepustiti nipošto nesmiem, da proti Narodu Ugarskomu skojim toliko vekovah združeni vezom bratinske ljubavi pred istom svetom krunom srětno smo zivili, sarca nepriateljskoga negojimo. –

Jedino što žahtevamo jest, da Narodnost na temelju Zakonitom svetö i neoskvarjena sačuvamo, i mili materinski jezik u javne poslove, i na čast diplomatsku podignemo svoje ovo sveto načelo, za koje živimo, i gotovi smo svaku zartvu učiniti – Kervi našoj verni ostati – Mi se bo od bratje naše hervatah, Slav. i Dalm. odverziti nigda nećemo, dapače zelimo i hoćemo, i nesreću deliti. Madjare na toliko štuujemo, na koliko oni nas štuju, i čěne, i pod ovim uvitom ih za priatelje, i ustavnu bratju priznajemo.

Velem. Gd. Ne samo se mi nadamo, nego većma kruto osvedočeni smo, da ista ova načela iste ove misli, Kao rodje- ni Harvat, i domorodac u njedrih goji, te stoga u cverstoj Nadi izgledamo da ćemo u V. M. podporu naći, Koja će naša sarca novim vezom zafalnosti jos uzje pridruziti, tako, da će Vašu spomenu i kod Kašniega potomstva našega u blagoslovu živiti.

Zivio nam V. G. Kralj. Savetnik nas predsednik – zivio!!« (koncept pozdravnog govora bez datacije iz Historijskog arhiva u Rijeci, fond Trsatska pravda, kutija 11, 1777–1826).

Riječka politička historija obiluje sličnom retorikom, s govorničkog pijedestala obraćaju se guverneri i narodni zastupnici, gradonačelnici i savjetnici, unionisti i pravaši, autonomaši i talijanaši, uvijek s patosom historijskog trenutka a narod euforično aplaudira (ili negoduje): Barčić, Maylander, Zanella, Ballasich, Mussolini, D'Annunzio etc. U Rijeci se postojano podižu i otkrivaju spomenici vječnosti, uz gvozdenog orla, tu je i kip Franje Josipa I na trgu kod Peškerije, mletački lav sv. Marka i mnogi drugi. U Rijeci se, međutim, isto tako postojano uklanjaju ili ruše ovi skamenjeni idoli: Stefanuttijev kaiser Franz, na primjer, srušen je još 1874. godine. Ovaj put bez ceremonije. Ognj bel ballo stufa.

»Kakav je duh u Rieci? To je pitanje, na koje nije tako lahko odgovoriti moći, no sudeći po prevažnijoj strani – ne numeričkoj, nego duševnoj – duh je u Rieci trgovački; ako trgovina prestane i Rieka je umrla! – Izvanjska slika u kojoj se Rieka pokazuje, sasvim je talijanska; običaji su talijanski i vaskoliki haute volée govori talijanski« – piše Ljudevit Vukotinić u beletrističkom listu »Neven« (1857); čovjeku koji stvari promatra izvana, kao došljak, doista »nije lahko odgovoriti moći« o riječkim prilikama, o njenom duhovnom ambijentu.

Kakav je doista *duh* u Rijeci? Što se krije iza te vanjske slike, iza kulisa?

Duhovnu atmosferu Rijeke treba razumjeti kao sistem raznolikosti u kojem ne postoji kompaktna idejna platforma, kako bi se to često htjelo, nego paralelni misaoni tokovi, spektar smislova i jezičnih oblika. Ovo se naročito snažno osjeća na prijelazu stoljeća. Struktura je njena melting

pot, ferment, urbana maneštra: ponašanje, govor, običaji, fizionomije, teatar, ugladenost, ceremonijalnost, obožavanje predstave, kavane, muzikalnost, veselost, burlesknost, ironičnost, površnost, blagoglagoljivost, dotjeranost, zasićenost konotacijama, luksuz, jezične igre, ekstravagancija, otvorenost, poduzetnost, ekskluzivizam, kozmopolitizam, duh slobodne plovidbe punim jedrima, školovanost, neopterećenost, nekalupljenost, civiliziranost – sve su to obilježja jedne duhovne svijesti u naponu snage, svijesti koja je sklona relativizaciji i skepsi, svijesti kojoj je srodan duh parodije, farse i tragikomedije kao nazora na svijet.

»I možda bi mi ideja samoubojstva pala opet na pamet, da nisam ušao u fazu 'farsa' i da mi sve to, čitav moj život, ambijenat i prilike ne pružaju svaki dan novog gradiva za lakrdiju i novi dokaz, da je *lakrdijaštvo* sinteza naših ideala, pregnuća, domovine i intelekata. I samo me to ispunja voljom i zanosom: raditi dalje i blamirati se dalje; živjeti još i uvjeravati se, da je život tragikomedija.«

Ove riječi koje je uputio Kamov bratu Vladimiru iz Torina 1908. godine nisu samo ispovijest jednog »dekadenta«, one su u isti mah dokument o stanju svijesti: nisu se te misli slučajno rodile u glavi jednog Riječanina. Jankov brat Dragimir parodira Hamleta na *fijumanskom*, Riccardo Gigante piše parodiju o austrijskom žandaru na bastardnom njemačkom a 19. kolovoza 1905. davala se u riječkom Teatro Fenice parodija D'Annunzijeve tragedije »Francesca da Rimini«! Iste godine ustao je bijesno iz groba i veliki Dante vičući na autonomaše: »Ste šli ća! Poprdili! Koga besa pravite butigu z' mojim zajikom. Ca mislite da poprdila ni poznat, con tuliko da se drži Taljan. Poprdilo rimane, poprdilo – sprdačina foreštu – a sramota sojen« (Novi list).

L'esprit *destructeur* est en même temps l'esprit *constructeur* – duh rušilački duh je stvaralački (M. Bakunjin). Parodija upravo anarhistički ruši svijetle ideale:

»Prepuklim srcem javljamo svim šećerašima, špiritašima, čokoladašima, šibičarima, kavarima, radiklima, radikaloidima, settebandieristima, Latinima i Grcima, ovdje i drugdje, da je u subotu 9. kolovoza 1924. na Rijeci; u cvitu mudrosti i kriposti svoje, u dvadesetom godišću žića svoga mukotrpnoga, nakon kratke ali žestoke, upravo galopantne

suhobolje; snabdjeven svim svetotatstvima živućih, blago u novom režimu preminuo mej carinom iskušani; od Pašičevog dispozicionog fonda dobro viđeni

»Novi list«

Usljed i previše velikih tehničkih poteškoća pa i znatnih a suvišnih troškova. Sprovod velikog pokojnika ne će krenuti sa Rijeke, »gdje je inače uživao pohvalno gostoprimstvo«, nego iz sušačke luke, Karadordevog pristaništa, magacina br. 36. I mrtvi ostaci milog mi pokojnika ne će biti predani zemlji nego će ići u »cabinet particulier« najodličnijih sušačkih domova, da tu, kao i za života, služe plemenitoj i distingviranoj svrsi.

Rascviljeni voditelj
Gljivo Šupljilo

P. S. Sažalnice, a i milodari, primaju se sa zahvalnošću« (Sušački novi list od 12. kolovoza 1924).

Svjedoci smo razaranja »klasične« povijesne slike Rijeke i primjećujemo neke nove proporcije. Otkuda sklonost parodiji? »Moderni *ancien régime* je još komedijant jednoga svjetskoga poretka čiji su zbiljski heroji umrli. Historija je temeljita i prolazi mnoge faze kad sahranjuje jedan stari oblik. Posljednja faza jednog svjetskog historijskog oblika jest njegova komedija: Grčki bogovi koji su jednom već tragično bili smrtno ranjeni u Eshilovu 'Okovanim Prometeju', morali su još jednom konačno umrijeti u Lukijanovim 'Dijalozima'. Zašto ovakav tok historije? Da bi se čovječanstvo veselo rastalo od svoje prošlosti« – davno je primijetio Marx (Prilog kritici Hegelove filozofije prava). Rijeka svjesno ruši vlastite kumire smijući se šeretski vlastitoj agoniji. Che tragicommedia!

* * *

*Piangi o Fiume! Di matti
un branco t'ha sfruttata
ma il forte popol tuo
saldo ha la fe' giurata
di questi megalomani
giustizia far saprà!*

*Piangi! Tu che al gemito
del tuo Quarnero vuoto
di navi da commercio
sperdute nell' ignoto
apatica contempli
l' opra lor fatal . . .*

* * *

NAPOMENA

Fijumanske priče nastale su prije tri godine, u vrijeme kada se problem riječkog povijesnog i duhovnog identiteta tek počeo nazirati. U međuvremenu, dok je rukopis čekao svoga izdavača, duhovna se klima iz temelja izmijenila. Prvo se pojavila *Povijest Rijeke*, zatim prijevod Glavinićeve *Historia Tersattana*, potom su uslijedila tri uzastopna izdanja popularne studije pokojne profesorice Radmile Matejić *Kako čitati grad* i mapa *Fluminensia*. U *Fijumanskim pričama* stoga i nema spomena o ovim izdanjima. Valja, napokon, podsjetiti da su neka poglavlja iz ove knjige koncem 1989. i početkom 1990. objavljena u *Novom listu* kao zaseban feljton.

Autor

1. Adamček, Josip, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVIII stoljeća*, Liber, Zagreb 1980;
2. Argumenti 4/1980 (v. Gumperz i Fishman);
3. Fondovi Arhiva Hrvatske Zagreb;
4. Bakunjin, Mihail, *Državnost i anarhija* (v. Država i sloboda), Globus, Zagreb 1979;
5. Bič I/1883, III/1885;
6. Bičanić, Rudolf, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860*, JAZU, Zagreb 1951;
7. Čengić, Enes, *S Krležom iz dana u dan (1956-1975)* I-IV, Globus, Zagreb 1985;
8. Despot, Miroslava, *Pokus bibliografije primorskih novina i časopisa 1843-1954*, Rijeka Zbornik, Matica hrvatska, 1953;
9. Enciklopedija Leksikografskog Zavoda;
10. Fortis, Alberto, *Put u Dalmaciju*, Globus, Zagreb 1984;
11. Frangeš, Ivo, *Povijest hrvatske književnosti*, CZMH, Zagreb 1987;
12. *Glasovi strane štampe o pokretu u Hrvatskoj godine 1903*, Tisak Riječke dioničke tiskare, Rijeka 1903;
13. Golouh, Rudolf, *Pol stoletja spominov*, Ljubljana 1966;
14. Herkov, *Statut grada Rijeke iz godine 1530*, NZH Zagreb, 1948;
15. Fondovi Historijskog arhiva u Rijeci;
16. Horvat, Josip, *Supilo – život jednog hrvatskog političara*, Zagreb 1938. i *Politička povijest Hrvatske* (isti autor).
17. Kamov, Janko Polić, *Sabrana djela*, Otokar Keršovani 1984;
18. Kamov, smotra suvremenih prosudbi, god. I, br. 8-9/1970, posv. Franu Supilu i stotoj obljetnici njegova rođenja;
19. Karpowicz, Ljubinka, *Italijansko masonstvo i Riječko pitanje (1918-1924)*, Prilozi za političku istoriju slobodne Riječke države, *Gledišta* 1-2/1986, str. 22-37;
20. Karpowicz, Ljubinka, *Masonstvo u Rijeci* (prilozi za političku istoriju Riječke države, *Gledišta* 9-12/1982, str. 25-40);
21. Karpowicz, Ljubinka, *Riječki corpus separatum 1868-1924*, Univerza Edvarda Kardelja u Ljubljani, Fakulteta za sociologiju, politične vede i novinarstvo (dokt. disertacija), Rijeka 1986. (strojopis);
22. Károly, Mihály, *Vjera bez iluzija*, Zagreb 1982;

23. Komunistička partija Rijeke 1921-24. (L. Giuricin – M. Sobolevski), *Acta histoica nova*, vol. II, Rovinj – Rijeka 1982;
24. Krleža, Miroslav, *Deset krvavih godina*, Sabrana djela knj. 14, Zora, Zagreb 1957;
25. Krleža, Miroslav, *Djetinjstvo i drugi zapisi* (ista edicija), Zagreb 1972;
26. Krleža, Miroslav, *Dnevnik I-V*, Oslobođenje, Sarajevo 1977;
27. Krleža, Miroslav, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, Oslobođenje, Sarajevo 1975;
28. Krleža, Miroslav, *Zastave I-IV*, Zora, Zagreb 1967;
29. Kršnjavi, Izidor, *Zapisi iza kulisa hrvatske politike*, Mladost, Zagreb 1986;
30. Kühnl, Reinhard, *Oblici građanske vladavine: liberalizam – fašizam*, ICK, Beograd 1978;
31. *L'Eco di Fiume*, anno 1858;
32. *La Bilancia*, anno 1901;
33. Lefevbre, Henry, *Antisistem*, Beograd 1973;
34. Matejčić, Radmila i Marijan, *Ars Aesculapii*, ICR, Rijeka 1982;
35. Mitrović, Živan, *Iz novinarske prakse*, Beograd 1976;
36. Matoš, Antun Gustav, v. izd. *Pet stoljeća hrvatske književnosti MH Zagreb*, 1967, knj. II i III;
37. I. Mužić, *Masonstvo u Hrvata*;
38. *Naučna biblioteka Rijeka* (katalozi)
39. Nemčić, Antun, *Putositnice v. Pet stoljeća hrvatske književnosti*;
40. Nenezić, D. Zoran, *Masoni u Jugoslaviji 1764-1980*, Narodna knjiga Beograd 1984.
41. *Novi list*, ab anno 1900. ad 1970;
42. Rački, Franjo, *Izbor iz djela*, PSHK, Zagreb 1967;
43. Radošević, Miško, *Franjo Supilo* (studija), Zagreb 1930;
44. *Riečki novi list*, ab. anno 1907. ad 1915;
45. Samani, Salvatore, *Dizionario biografico fiumano*, Istituto tipografico editoriale Dolo Venezia 1975;
46. Schumpeter, Joseph, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Globus, Zagreb 1981;
47. *Seton-Watson, R. W. i Jugoslaveni, Korespodencija 1906-1941*, I sv. Sveuč. u Zagrebu, Posebna izd., Zagreb-London 1976;
48. Sirotković, Hodimir, *Pravni i politički aspekti procesa Reichpost-Friedjung, Starine JAZU 52*, Zagreb 1962;
49. *Spomen knjiga Narodne Čitaonice Riječke*, Narodna Tiskara G. Kraljeta, Sušak 1901;
50. Stulli, Bernard, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863.*, I sv. Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1975;
51. Supilo, Frano, *Politički spisi članci/govori, pisma i memorandumi*, Znanje, Zagreb 1970. prir. Dragovan Šepić;
52. Supilo, Frano, *Politika u Hrvatskoj*, Kultura, Zagreb 1953. uređio i uvod napisao Vaso Bogdanov;
53. *Suščki novi list* (1924);

54. Šepić, Dragovan, *Supilo diplomat*, Naprijed, Zagreb 1961;
55. Šinko, Ervin, *Vitez svetoga duha* (esej o E. Adyju);
56. *Tries anno 1885*.
57. Twardzik, Waclaw, *Opis Rijeke s početka 19. stoljeća iz pera Josipa Završnika, Dometi br. 4/1987*, str. 265-278;
58. Valiani, Leo, *La dissoluzione dell-Austria-Ungheria*, il Saggiatore, Milano 1985;
59. Žgaljić, Josip, *Radničkim stazama riječke Rafinerije*, Rijeka 1977;
60. Žnidaršić, Vjekoslav, *Borba za ustavnost i demokraciju u Italiji*, Ideje, Beograd 1979.

A

Accurti, 66
 Accurti, Carlo, 124
 Accurti, Luigi, 84
 Accurti, Noe, 103
 Adamček, Josip, 41, 44
 Adamich, Andrija Ludovik, 18-22,
 39, 103
 Adamich, Lodovico de, 124
 Adamich, Simeon, 18
 Adamich, Leopoldo, 84
 Ady, Endre, 64
 Aehrental, 144
 Ahilej, 150
 Aladin, 50
 Aleksandar III, 55
 Amadéo, grof, 58
 Ambros, Heinrich, 164
 Anderlich, G. B., 29, 84
 Andrejka, Milena pl. od Livno-
 grad, 30
 Andrić, Ivo, 88
 Angheben, Albin, 124
 Antonić, pop Mikula, 15
 Aranitzik, 71
 Aristotel, 6
 Arneri, Roko, 115
 Augustinčić, A., 80
 Auriot, 56

B

Babić, Mira, 157, 158, 159
 Babić, Stjepan, 27
 Baborsky, Alois, 124

Baccarich, Giuseppe, 84
 Baccich, Hinko vitez, 30
 Radovinac, Nikola pl., 27
 Bahr, Herman, 165
 Bakarčić, 9, 54
 Bakunjin, Mihail, 191
 Banffy, Desider, 73, 74, 75
 Banjavčić, 115
 Barac, Antun, 88
 Barač, Milutin, 124
 Barčević, A., 27
 Barčić, Erazmo, 9, 53-56, 69,
 75, 98, 115, 140, 190
 Barčić, Felix Bartol, 53
 Baričević, Josip, 46, 47
 Baross, 183
 Bartha, V., 25, 129, 130
 Battara, Hector, 124
 Battara, P., 79
 Bartulović, Niko, 88
 Batthyany, Lodovico grof, 75,
 124
 Batthyany, Theodor grof, 9,
 71, 72, 74
 Becić, Vladimir, 139
 Becker, Alois Ritter von, 124
 Belinić, F., 160
 Bellasich, Salvatore, 190
 Bellinich, Karolina r. Crag-
 niez, 38
 Benussi, Pietro, 103
 Benzan, Giovanni dr., 124
 Bernhardt, Sara, 28
 Biankini, Juraj, 115
 Bismarck, 93
 Blečić Matij, Lovrenc i Mari-
 ja, 15

Bogdanov, Vaso, 108, 155
Böhm, Ludwig dr., 124
Bonetić, Niko, dr., 54
Bonich, eredi, 84
Bonmartinij, Ernesto de, 51
Boroević, Nikola, 159
Borić, dr., 115
Borković, A., 27
Boroš, S., 94
Brattanich, Salvatore, 124
Brčić, Jozef von, 124
Broznić, Martin, 29
Brül, Alexander, 124
Brum, Josefina, 124
Bruni, 39
Brusilov, 163
Bucan, Josip, 27
Budački, 32
Budisavljević, Bude, 69
Bujan, 34
Burbonci, 74, 83
Burgstaller, Aurelio, 124

C

Caboga, grof, 166, 167
Cacanićka, 11
Cammarano, Salvatore, 50, 51
Caravagna, Eugenio, 124
Car Emin, Viktor, 172
Carducci, Giosuè, 106
Carić, dr., 115
Cattarinich, Francesco, 124
Catti, Juraj dr., 124
Cavour, Camillo grof, 67, 80, 112
Celigoj, Vjenceslav inž., 30, 124
Cenković, Franjo, 103
Centis, Heinrich, 124
Cergoly, Carolus L., 33
Chalauška, Franz, 124
Charmant, Oscar dr., 124
Chiuselin, 81
Chlumetzky, Leopold barun, 162, 163, 164, 167
Ciotta, Figli, 84
Ciotta e Huber (tt), 84
Ciotta, Giovanni cav., 20, 21, 22, 124

Colla, Zvane i Luce, 15
Conighi, Carlo, 124
Copaitich, 34
Coquelin, st., 28
Corossacz, Francesco, 124
Corsić, Pietro, 51
Cosulich, Domenico, 83
Cosulich, Mattio, 83
Counaught, vojvoda, 49
Cragnez, eredi, 83
Crnčić, Ivan, 69
Crnica, 144
Cserenj, Aug., 27
Cuculić, Hinko, 78, 79
Cuculić, K., 80
Cunradi, Egon, 124
Curtovich, Giulia, 84
Cussar, Luigi, 118
Cuvaj, Slavko, 118
Cvijić Đuro, 175
Czech, A., 114
Czernkovich-Dolski, Nikola pl., 68, 70, 71

Č

Čargonja, Srećko, 98, 99
Čebušnik, Valentin, 175
Čerina, Vladimir, 179
Čikun, Ivan grof, 44
Čikulín, Julije gubernator, 40-44, 179
Čikulín, Lodòvico, 40
Čingrija, Melko dr., 115
Čingrija, Pero, 115
Čović, Vinko, 27

Č

Čuk, Nikola, 176

D

Dall'Asta, Stanislav, 9
Dalma, Desiderius dr., 124
Daničić, Gjuro, 172
D'Ancona, Andrea, 84

D'Annunzio, Gabrielle, 35, 186, 190, 191
Dankl, Sigismund, 124
D'Ans, August, 124
Dante, 168
Davorzag, vedova, 84
Deák, Ferencz, 61, 138
Deanović, Mirko, 88
De Marco, 136
Demetrović, Juraj, 88
Depoli, Attilio, 120, 121
Depoli, Guido, 121
Derenčin, Marijan dr., 54, 68, 69, 70, 80
Descovich, Edgardo, 124
Descovich, Hector, 124
De Traux, Anton, 105
Dezider, Hugo, 25
Dežman, Ivan, 69, 101
Dežman, Milivoj Ivanov, 176
Dietrich, dr. Anton von, 124
Dobrovich, Andrea, 84
Dojčić, Stjepan, 118
Donizzetti, Gaetano, 50, 51
Dorcich, G., 79
Dorotka von Ehrenwald, Vilim, 162, 163, 164
Dostojevski, M., F., 162
Drašković, Aleksandar prof., 58
Drenig, Francesco, 118
Dubravčić, Vilim, 29
Dulibić, 115
Dunay, Ladislav, 124
Duncan. Isadora, 28

E

Edvard III, 37
Edvard VII, 93
Egan, Ludwig von, 124
Egidio, L., 79
Egner, Janez, 80
Ehrlich, Emil, 124
Ehrmann, 136
Eidlitz, Hugo, 125
Elena, kći Kate Papice, 32

Elezović, dr., 157
Emili, G., 79
Engels, Friedrich, 123
Engelsrath, Albert, 29
Engelsrath, David dr., 19
Erdödy, 43
Erdödy, Aleksandar, 58
Erdödy, veliki župan, 71
Erlacker, Domenico, 130
Eshil, 192

F

Faber, Ludwig Georg, 125
Fabricius, 91
Feichtinger, Alexander dr., 125
Fellner-Hellmer, 39, 136
Fels, 91
Ferdinand, Habsburški, 15
Ferdinando, 83
Ferencz, Antal, 182
Ferrero, Guglielmo, 105, 165, 168
Ferretti, Giacomo, 50
Ferretti, Jacopo, 50
Ferri, dr., 115
Ferri, Enrico, 131
Fery, Ferdinand, 125
Fest, Aladar, 125
Feydeau, Georges, 127
Fiamin, Ivan, 69
Fischer, Ludwig, 125
Fishman, Joshua, 147
Fortis, Alberto, 44
Frangeš, Ivo, 30, 173
Frank, Josip dr., 69, 71, 156, 157, 166
Frankfurter, Albert, 125
Frankopan, Fran Krsto, 47
Franjo, Ferdinand, 156
Franjo, Josip I, 74, 93, 118, 175, 184, 190
Freud, Siegmund, 5
Freudenreich, Dragutin, 119
Friedjung, Heinrich dr., 156, 159, 162, 164, 165-168, 173, 183, 184
Friedmann, David dr., 29
Froissard, 37

Fučak, Stanko, Fabijan, Jerko, Vinko, Valentin, Ćiril i Petar, 98, 99
Führer, 93
Fulvi, Antonio, 51
Funder, dr., 162

G

Gaàl, Tibor dr., 125, 188
Galović, Fran, 172
Gambetta, 12, 183
Ganghofer, Max, 125
Garibaldi, Giuseppe, 55, 87, 88, 112, 156
Garofolo, Isidoro dr., 120
Gasparini, Marco, 125
Gasparovich, Francesco, 128
Gašparac, Dragutin, 93
Gašparoti, Hilarion, 47
Gelletich, Niccolò, 9, 73, 74, 125
Gerngross, Giorgio, 118
Gervais, Drago, 38
Ghyczy, Koloman dr., 138, 140
Giachetti, Giorgio, 50
Gigante, Carlo, 120
Gigante, Riccardo, 120, 191
Gigante, Silvino, 121
Giacich, 151
Gingala, 18
Giustini, 36
Givovich, Nikola dr., 125
Glavan, Mate, 30
Glavan, štampar, 81
Goldschmiedt, 176
Goluchowski, grof, 156
Gomerčić, Milan, 27
Gorup, Milan, 125
Gramsci, Antonio, 85
Grassi, Joachim, 125
Gratzl, August, 125
Graziani, Franjo, 103
Grba, Rade, 81
Gremer, Milan, 34, 77
Grgić, 115
Grković, 98
Grossich, Antonio dr., 9, 72, 120, 125

Grubor, 67
Grund, Arnošt, 81
Grünfeld, Alexander dr., 125
Grünhut, Gavro, 80
Gržanić, Josip, 91, 92
Gumprez, John, 145, 146

H

Habsburg, 82, 189
Haire, Samuele, 83
Hajnal, Anton, 125
Haller, ban, 58
Hamlet, 191
Harambašić, August, 115
Hartmann, 30
Hassenteufel, Karl, 125
Hašek, Jaroslav, 57
Hauszman, 39
Havliček, Ivan, 58
Hegel, 191, 192
Hegyi, J., 79
Heidenhofer, Josef, 125
Heimèrl, M., 29
Hektor, 150
Hermon, Nikola, 103
Hervojić, 118
Hilderbrant, N., 103
Hinković, Hinko, 111
Hlača, Bonaventura, Nikola i Paškval, 98, 99
Hobbes, 37
Holoferno, 27
Holtzabeck, Anton dr., 125
Holjac, Malvina, 176
Homer, 116
Hoppe, 84
Horak, G., 27
Horvat, Josip, 71, 77, 83, 115
Horvath, Ödön von, 32
Hoyos, György, 124
Hristos, 71
Hromatka, Adolf, 125
Hus, Jan, 172

I

Ibsen, Henrik, 146, 162
Ivanossich, Heinrich von, 125

J

Jagić, Vatroslav, 168
Jassi, Pietro (alias Italo Assnero), 51
Jaszi, Oszkàr, 172
Jelačić, Josip ban, 58
Jelačići, 45
Jellouscheg, Franco, 84
Jelluscih, 116
Jerkovich, Giuseppe, 83
Josipović, Daniel, 58
Jovanović, 77
Juda Iskariot, 116, 136, 146
Judita, 27
Jukić, Luka, 100
Jupiter, 156
Justh dr., 96

K

Kačanski, 163
Kalanj, Ante, 25, 34
Kallay, 163
Kamenar, Viktor i Daniel, 98, 99
Kamov, Janko Polić, 10, 11, 12, 47, 48, 88, 89, 93, 100, 172, 179, 191
Kankovszky, Franz, 10, 125
Karabanja, Ivan, 150
Karadžić, Vuk Stefanović, 175
Karadorđević, 138
Karletzky, Antonio, 80
Karletzky, Francesco, 79, 80
Krletzky, Lovro, 80
Karlo VI Habsburški, 15, 17, 39
Károlyi, Mihály grof, 61, 62
Karpowicz, Ljubinka, 55, 59, 63, 73, 76, 103, 104, 123
Kassich, Anton, 32
Katančić, Matija, 175
Katnić, 115

Kelec, Vlahu, 166
Keršovani, Otokar, 108
Khuen-Hèdèrvary, grof, 70, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 100, 113
Kiepach, 115
Kimalo, Poldo, 150
Kiseljak, Ivan dr., 125
Klaić, 115
Klinz, Hubert, 125
Klobučar, Josip, 172
Kobek, Petar, 25, 123-125, 134, 136
Kobler, Giovanni, 40
Kodály, 157
Kohler, 165
Kohn-Horvath, Edmund dr., 156
Komenskỳ, Jan Amos, 172
Kopajtić, Sigismund, 9, 94
Korać, Vitomir, 132
Körösi, S., 79
Kossuth, Ferencz, 114, 115
Kossuth, Lajos (Ljudevit), 15, 21, 58, 60, 113, 156, 173
Kotàn, Desiderius, 125
Kovacevich, G., 79, 80
Kovacz, 99
Kovačević, S., 125
Kovačić, D., 80
Kovačić, Krešimir, 88
Kovačić, Rudolf i Rafael, 98, 99
Kraljeta, 62
Kranjčević, Silvije Strahimir, 172
Kresnik, 62
Križanić, Juraj, 110
Krljeza, Miroslav, 35, 64, 71, 78, 82, 109, 112, 118, 162, 168, 171, 172, 173, 175, 176, 183, 184, 185
Kršnjavi, Iso, 70, 71, 109, 166, 167
Krupp, Artur, 136
Kružić, 91
Kühnl, R., 83
Kukuljan, Lucija udova Andrije, 43
Kulmer, 155
Kumičić, Eugen, 55, 172
Kunasz, Matteo, 125
Künz, Heinrich, 125
Kuranda, Emil, 125

Kurelec, Fran, 69, 70
Kuscher, Ferdinand dr., 125

L

Labriola, Antonio, 91
Laginja, Matko, 10
Lakić, Dimitrij, 27
Lassalle, Ferdinand, 132
László, Siegfried, 125
La Tour, Georges de, 9
Lazarus, Josip, 16, 111
Lefebvre, Henry, 187
Lenaz, Lionello dr., 72, 120
Lenjin, 163
Leontić, Ljubo, 88
Letts, Franz (barun), 125
Le Vasseur, Alois, 125
Liepopoli, 166
Linić, dr. J., 28, 80
Livičić, Mikula, 29
Lubković, 91
Loibelsberger, 109
Lombroso, Gina, 93
Longo, G., 79
Lorković, 176
Loubet, 93
Lucich, Klemens, 125
Lukanović, Stanko, 80
Lukijan, 192
Lukinić, 164
Luksch, Josef, 125
Lupetina, Baldo, 186
Luppis, Anton F. (vitez), 10, 125, 188

M

Machiavelli, Niccolò, 67, 159
Maffei, A., 51
Magjer, 115
Májlyth de Szekely, Giuseppe, 189
Majstrović, 115
Malle, Vasco, 177
Malobotić, Vlaho, 103
Manning, Josef H., 125
Mareneo, L., 49

Margoni, Constantini, 125
Marija Terezija, 16, 59
Mařík, 173
Marjanović, Milan, 11, 88, 94, 105, 172, 179
Marlović, pl. Franjo dr., 70
Marović, 115
Marsecia, Zuane de la (allias Mario Schittar), 51
Martinac, Ignjat, 157, 158
Martinic, 91
Martinuzzi, Giuseppina, 23, 24
Martoni, Italo, 125
Marušić, Ivan, 30, 31
Marx, Karl, 23, 112, 132, 192
Masleša, Veselin, 108
Matas, 115
Matcovich, E., 80, 151
Matec, T., 27
Matejčić, Radmila, 39
Matković, Gašpar, 20, 21, 22
Matoš, Antun Gustav, 11, 33, 35, 53, 66, 88, 172
Mattesich, Antonio, 84
Mazzini, Giuseppe, 90, 112
Mažuranić, Ivan ban, 69, 121
Mažuranić, dr., 115
Mayer, V., 130
Maylender, Michele dr., 9, 30, 68, 71-76, 116, 125, 190
Mayländer, Salomon, 125
Mayr, Michael, 125
Medanich, eredi, 84
Medanich, Ignazio, 84
Mercadente, Severio, 50, 51
Merkur, 84
Mèrode, Cleo de, 28
Metternich, knez, 119
Mezzorana, Carlo, 125
Meynier, Charles, 19, 21
Meynier, Felix, 125
Meynier, Georges Charles, 124
Meynier, Heinrich, 124
Mihalić, dr., 103
Mihanović, Antun, 103
Mikuletić, 127
Mikulicich, Antonio, 84
Miletić, Stjepan, 172

Milić, 115
Miller, Antonio, 84
Milodragovich, A., 84
Miloknih, Peter, 125
Minach, Giovanni, 125
Mitrović, Ž., 85
Mixich, Ferdinand dr., 71
Mòcs, Z., 79
Modrich, 34
Mohorić, Božo, 99
Mohorić, Nadalo, 98
Mohovich, Emidio, 79, 80, 81, 85
Mohovich, Mario, 81
Mohovich, Vito, 81
Molière, 19
Molnár, Edmund, 176
Mondecar, 176
Mongolfier, 47
Moravek, Leopold, 125
Mossart, eredi, 83
Munih, Franz, 125
Murat, Joachim, 90, 100
Mussolini, Benitto, 190
Mužić, 104, 105

N

Nachtigall, Cyril, 125
Nakò, A. (guverner), 188
Napoleon, Bonaparte, 136
Narcis, 36
Nastić, 165
Nattich, Heinrich, 125
Nazor, Vladimir, 172
Nehajev, Milutin Cihlar, 172
Nemčić Antun, 20
Nemet, Josip, 27
Nenezic, 103
Neri, Filippo sv., 51
Neumann, Ignacij, 29
Nikolaj II, 93
Nikolić, veliki župan, 92, 155
Novak, G., 27

O

Obersohn, 176
Obradović, Ivan, 27

Obrenović, Aleksandar, 93
Oltschbauer, vitez, 29
Ondriček, František, 28
Ossoinack, Andrea, 106, 157
Ossoinack, Luigi, 20, 21, 22, 34, 52, 74, 125
Ozian, C., 28

P

Pacel, Vinko, 80
Pader, Guido, 125
Pajtlar, 67
Pallua, Silvester dr., 9, 125
Pan, 163
Paravich de Czubar, 84
Pašić, Nikola, 165, 192
Pauer, Heinrich von, 125
Peichel, Josef Ritter von, 124
Pellegrini, A., 79
Perco, Anton, 125
Peretti, 151
Peretti, eredi, 83
Pergoli, 39
Persich, Giovanni, 84
Pestalozzi, 172
Petрак, Anton, 125
Petrovich, eredi, 84
Petrović, Branimir, 158
Pfaff, Ferencz, 39
Pfau, Nathan, 125
Picciolo, 46
Pilepić, Fran, 54, 69
Pinto, I., 17
Pizzeti, Rocco, 125
Platz, Giovanni, 51
Pleskouacz, Mikacz, 32
Ploech, Annibale, 40
Podhorsky, Rikard, 177
Polić, Ante, 11, 12
Polić, Dragimir, 191
Polić, Gemma r. Gerbaz, 11, 12
Polić, Mate, 94
Polić, Nikola, 11, 12
Polić, Vladimir, 10, 11, 191
Politei, Giovanni, 84
Pollak, Irma, 91

Pollak, Izidor, 29
Portner, B. de, 84
Potočnjak, Franko, 105, 155, 176
Premuda, Silvio, 125
Preradović, Petar, 152
Pribičević, Svetozar, 164, 176
Princip, Gavriilo, 118
Prodani, Franco, 125
Prohaska, 124
Prota Mateja (Nenadović), 177
Provay, Josef, 125
Puccini, Giacomo, 177
Puntigam, 136

R

Račić, Josip, 118
Rački, Franjo, 69, 113
Radić, 115
Radić, Stjepan, 11, 91, 105
Radmiri, 97
Radošević, Miško, 77, 78, 89, 90, 100, 163
Rainer, Pietro, 130
Ramann, Eduard, 125
Randich, Giovanni, 84
Ratcovich, Johann dr., 125
Ratkaj, Sofija, 43
Rauch, Juraj barun, 58
Rauch, Levin barun, 58
Rauch, Pavao barun ban, 70, 71, 176
Rauschel, 27
Reich, Josip, 29
Reinhard, A., 125
Rejane, 28
Reljac, Romano, 119
Rezza, Ercole, 79-80
Ribčić, 115
Ricci, Luigi, 50
Richtmann, Zvonimir, 177
Riedl, 132
Riegler, Alexander, 125
Rigotti, Pietro, 38
Rizzo, 136
Rod, Iva, 108
Rodin, Auguste, 37
Romani, Felice, 50

Rosenberg, 27
Rosenberg, Felix, 125
Rossi, Gaetano, 50
Roszner, Ervin (guverner), 131
Roth, August, 125
Rousseau, 49
Rubetić, 115
Rubinich, Giovanni, 106
Rudolff, 79, 81
Rudolf Habsburški, 108
Rukavina, Valter dr., 177
Rundić, Makso, 98, 99
Rusan, Ferdo, 57
Russi, Oscare (Russetto), 51
Ružić, Gjuro, 77

S

Sachs, Heinrich dr., 125
Salamun, 84
Salcher, Peter dr., 125
Saller, Petar, 27
Salvadori, C., 79
Salvi, Matteo, 50
Salvadori, C., 64
Samani, Salvatore, 54
Sandbücher, Leopold, 103
Sašel, 115
Sazanov, 66
Scaramelli, G. A., 51
Scarpa, Igiio, 20, 21, 22, 84, 103
Scarpa, Pavao, 103
Schiaivuzzi, Marquardo, 122
Schiller, Friedrich, 51
Schittar, Mario alias Zuane de la Marsechia, 51
Schnabl, Anton, 125
Schneider, Simeone, 128, 129, 130
Schreyer, Moriz von, 125
Schuler, Johann, 125
Schumpeter, Joseph, 36
Seemann, Anton dr., 125
Seidl, Giuseppe, 83
Senekowitsch, 136
Serdoč, Ag., 27
Sermage, 41
Seton-Watson, R. W., 167

Sgardelli, 151
Shakespeare, William, 116
Shylock, 157
Simonetti, 36
Singer, 136
Sirola, Johann, 125
Sirotković, Hodimir, 156, 164
Sitzer, Anton, 30
Skerlec, Ivan barun de Lomnicza, 118, 176
Skerlić, Jovan, 88
Sladović, Manojlo, 184
Slataper, Scipio, 32
Slavata, 91
Slocovich, Johann, 126
Slogar, Giuseppe, 84
Smith, Walter Crafton, 19, 21

Smith & Meynier, 84
Smoquina, A. F., 126
Smoquina, Mario, 126
Söhnel, 171
Spagnolo, G., 79
Sperber, 115
Spinčić, Vjekoslav, 10, 11
Sporer, Carlo, 84
Springer, Max, 126
Starčević, Ante dr., 55, 68, 110, 152, 184
Starčević, David, 91
Stefanutti, 190
Steinacker, Artur, 9, 126
Stigler, 39
Stožir, 66
Strange, John, 44
Strozzi, Marija, 172
Strozzi, Tito, 172
Strümpfer, F. A., 126
Stupar, 188
Stupar, Anthäus, 106
Stupicich, Pietro, 132
Südenhorst, L. von, 79
Superina-Menotti, 79
Supilo, Frano, 10, 11, 25, 34, 66-68, 77-78, 81, 85, 86, 89, 90, 92, 93, 94, 99, 105, 107, 109-116, 153-169 173-176, 179, 180, 183, 184
Supilo, Gljivo, 192

Suppe, Fran, 54
Suzanić, Gašpar, 183
Szánto, Jacob, 126
Szàpàry, Ladislav grof guverner, 9, 26, 73, 126, 130, 164
Szegef, Ladislav, 126
Szell, Koloman, 74

Š

Šenoa, August, 6
Šenoa, Milan, 171
Šilović, Josip, 176
Šimunović, Dinko, 150
Šinko, Ervin, 61
Širola, Alberto, 56
Šišić, Ferdo, 168
Štambuk, 115
Šteljić, N., 103
Šterk, Andrija, 94
Štiglić, 81
Šumanović, Svetislav, 70, 176
Šurmin, Đuro, 172, 175

T

Tadin, fra Kaliks, 166
Terabochia, 154
Tartaglia, Ivo, 88
Tartaglia, Oskar, 88
Tersy Simon, 126
Terzi, Vincenzo de, 83
Tesla, Nikola, 71
Thèbes, Madame de, 62
Thiepolo, vedova, 83
Thierry, Alois, Ritter von, 126
Thierry, Federica de, 50
Thierry, Heindrich Ritter von, 126
Thurn, 91
Tih, Little, 28
Tisza, grof, 100
Tomašić, Nikola pl., 70, 115, 176
Tommaseo, Nikola, 54
Tommasich, Franco de, 83
Toth, 9
Toulouse-Lautrec, 49
Treux, Anton Freiherr von de, 124

Trattner, Tomas, 80
 Trbojević, Mane, 171
 Tresić-Pavičić, Ante, 88, 94, 105, 145
 Trinlei, Anton von, 126
 Troha, Franjo, 25
 Troha, G., 129
 Trstenjak, Davorin, 105
 Trumbić, Ante, 111, 114, 161
 Tuček, Ivan, 29
 Turina, Srećko, 28
 Turnbull, Evan, 19
 Tussaud, Mane, 23
 Tuškan, Grga, 115

U

Ucović, 115
 Ujević, Tin, 172
 Usigovich, A., 79

V

Valenčić, Antonio de (von Valentsits), 74
 Valiani, Leo, 111
 Valušnik, Andrija, 54
 Vanka, Maksimilijan, 162
 Varešanin, 144, 145
 Venera, 156
 Verona, 115
 Vico, Giambattista, 145
 Vidrić, Vladimir, 88, 101
 Vierendels, Peter i Johan, 103
 Viezzoli, 79
 Vinković, 115
 Vio, Antonio dr., 106, 126
 Vio, Francesco dr., 73, 188
 Vittorio Emanuele II, 40
 Vlašić, 29
 Vragnyczany, Mattio, 83
 Vranyczany, Giorgio i Simon (baruni), 124
 Vrbanić, Fran, 115
 Vucovich, eredi, 84
 Vukelić, Lavoslav, 69

Vukotinić, Ljudevit, 190
 Vulaković, Bogdan pl., 119
 Vulićević, Ljudevit, 154, 155

W

Wallentsist, Anton von, 126
 Wallusching, 9, 30, 151
 Wassmundt, Rudolf, 126
 Wauschig, Isidor, 126
 Weinhardt, 9
 Weiss, Jacques, 136, 139, 188
 Weisz, C., 128
 Weisz, ravnatelj, 25
 Weisz, Salomon, 136
 Wekerle, 173
 Whitehead, John, 124
 Whitehead, Robert, 22, 29, 124
 Wickenburg, Stefan (grof), 126
 Wickerhauser, Viktor, 126
 Wieland, Johann Christoph, 18
 Wilhelm, car, 93
 Windschach, Leopold, 126
 Wolf, Julius, 126
 Wortmann, Sigismund, 29

Z

Zagorac, Stjepan, 115
 Zajc, Ivan, 57, 182
 Zambra, Pietro, 126
 Zammatio, Giacomo, 40, 126
 Zanchi, Pasquale de, 84
 Zanna, vedova, 83
 Zanella, Riccardo, 52, 56, 106, 107, 108, 139, 190
 Zayitz, Giovanni, 51
 Zavrlić, Stjepan, 149
 Završnik, Josip, 182
 Zazzer e Rozenkard, 84
 Zechmeister, Ludwig, 126
 Zmajić, barun, 133
 Zmajić, Leokadija barunica Svetovivanska, 30
 Zrinski, Nikola, 40, 41, 43
 Zrinski, Petar, 110
 Ztarchijch, Anton, 32
 Zubatin, Benedeto, 41

Kazalo

»Suite fantastica«	9
Fijuma	15
Il »Novi list«	25
Questione fiumana	32
Allegro vivace	46
Viva la Croazia, quadrille	53
»Falu végén kurta kocsmá...«	57
Fluminensia politica	66
Peonia peregrina	77
Allons enfants!	87
Vrag, pakao & framasuni	101
Perivoj gospara Frančeska	107
Forza Fiume!	117
Sozialismus ili smrt Petra Kobeka	123
Riečka subota	135
Salto mortale	152
Ricinice mala, garoflin moj miljen	171
Vedute mrtvoga grada	187
<i>Napomena</i>	195
<i>Izvori i literatura</i>	197
<i>Kazalo imena</i>	201

Irvin Lukežić, *Fijumanske priče*. Posebna izdanja, knjiga 100. Uredio Ljubomir Stefanović. Opremio Ivo Marenić. Lektura: Diana Stolac. Korektura: Gordana Ožbolt. Kazalo imena: Bartol Barčić. Izvori i literatura: Karolina Riječka. Izdavački centar Rijeka, Ivana Zajca 20/II, 51000 Rijeka. Za izdavača: Vlasta Hrvatinić. Priprema sloga: Copy Studio Lindić, Zagreb, Stupnička 14. Tisak i uvez: *Linija*, Rijeka, 1991/1000.

»(. . .) Istražujući kompleks fijumanstva u njegovim povijesnim, kulturološkim i, naročito, literarnim i paraliterarnim očitovanjima, autor se služi zanimljivom i poticajnom metodom. Polazište mu je obimna građa o gradu na Rječini i njegovu duhu tijekom posljednjih stotinjak godina. Pomno selektirani i kontekstualno raspoređeni navodi prepleću se s autorskom literarizacijom tema i motiva koje istražena građa nudi, pri čemu je cilj da se preko mnoštva pojedinačnih iskaza prodre do biti fenomena fijumanstva kao neporecivo vjekovnog identiteta Rijeke« (iz recenzije dr. Darka

Gašparovića).

»Vidi se da ova knjiga nije zamišljena, nije dakle imala ambicija aktivirati tzv. objektivne povijesne istine»istine«. I globalne i marginalne segmente Lukežić na osnovi njemu pragmatskih činjenica podvrgava vlastitoj vizuri, pa se s dostatnom pouzdanošću može govoriti o njegovoj intimnoj i intelektualnoj vizuri ne samo ovostoljetne Rijeke« (iz recenzije dr. Milorada Stojevića).

»U osnovnih 18 cjelina – 'priča', poglavlja, autor daje dobru skicu povijesnog razvoja današnje Rijeke u 19. i u početku 20. stoljeća, uvodeći nas u zbivanja preko sudbine sušačke obitelji Polić. Govori o nizu ličnosti – počevši od Kamova, preko privrednika Gašpara Matkovića, Iginia Scarpe i Luigija Ossoinacka, zatim političara Marijana Derenčina, Nikole pl. Czernkovicha-Dolskog i Michelea Maylendera do slavnog Frana Supila, koji je svojom eksplozivnom ličnošću Rijeku pretvorio u minicentar ondašnjeg političkog svijeta goleme Monarhije« (iz recenzije dr. Petra Strčića).

ISBN 86-7071-137-0